

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Щедрова Г. П., Барановський Ф. В.,
Карчевська О. В., Мазур О. Г., Михайловская О. Г.,
Новакова О. В., Пашина Н. П., Пробийголова Н. В.

ПОЛІТОЛОГІЯ

Луганськ 2011

УДК 32 - 027.2 (075)
ББК ФОР 30

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України як
навчальний посібник

Відповідальний редактор:

Щедрова Г. П., доктор політичних наук, професор,
член-кореспондент Академії політичних наук України.

Рецензенти:

Бєбик В. М., доктор політичних наук, професор, проректор Відкритого
міжнародного університету розвитку людини "Україна"

Наумкіна С. М., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри
політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного
університету імені К. Д. Ушинського

П50 Політологія: Навчальний посібник / Щедрова Г. П., Барановський Ф. В., Карчевська О. В., Мазур О. Г., Михайловская О. Г., Новакова О. В., Пашина Н. П., Пробийголова Н. В. - Луганськ: Вид-во СНУІм. В.Даля, 2011. - 304 с.

І8ВМ 966 - 590-528-7

У навчальному посібнику викладено основні аспекти політики як суспільного явища, висвітлюються основні етапи становлення та розвитку політичної думки, розглядаються основні питання теорії політики, політичних систем та процесів, а також міжнародної політики.

Для викладачів, студентів вищих навчальних закладів, а також тих, хто цікавиться політикою.

Щедрова Г. П. (Вступ, розділ 10); Барановський Ф. В. (розділ 2, 3, 8); Карчевська О. В. (розділ 7), Мазур О. Г. (розділ 4, 6), Михайловская О. Г. (розділ 5, 13), Новакова О. В. (розділ 9, 14), Пашина Н. П. (розділ 1, 15), Пробийголова Н. В. (розділ 11, 12).

І8ВІ 966-590-528-7

УДК 32-027.2(075)

ББК Фор30

© Щедрова Г.П., Барановський Ф.В.,
Карчевська О.В., Мазур О.Г.,
Михайловская О.Г., Новакова О.В.,
Пашина Н.П., Пробийголова Н.В.

© Східноукраїнський
національний університет
імені Володимира Даля, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	
Тема 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ	
1.1. Політика як суспільне явище	
1.2. Політологія як наука й навчальна дисципліна	
1.3. Методи та функції політології	
Тема 2. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ.....	
2.1. Політична думка Стародавнього Світу та Середньовіччя	
2.2. Політичні вчення доби Відродження та Просвітництва	
Тема 3. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ	
3.1. Політична думка Київської Держави	
3.2. Політична думка козацько-гетьманського періоду	
3.3. Політична думка Нової доби	
Тема 4. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА	
4.1. Поняття політичної системи та історія проблеми.....	
4.2. Структура і функції політичних систем	
4.3. Типи політичних систем.....	
4.4. Політична система сучасної України	
Тема 5. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ТА МЕХАНІЗМ ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ..	
5.1. Концепції влади.....	
5.2. Ознаки та функції політичної влади	
5.3. Структура влади	
5.4. Механізм реалізації влади	
Тема 6. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ.....	
6.1. Поняття політичного режиму і його типи	
6.2. Типологія політичних режимів.....	
6.3. Тоталітарний політичний режим.....	
6.4. Авторитарний політичний режим	
6.5. Демократичний політичний режим	
6.6. Політичний режим в Україні, його риси та особливості.....	
Тема 7. ДЕМОКРАТІЯ ЯК ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ.....	
7.1. Поняття демократії.....	
7.2. Принципи та ознаки демократичного устрою	
7.3. Організаційні форми демократії	
7.4. Моделі та теорії демократії	
Тема 8. ДЕРЖАВА ЯК ОСНОВНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТИТУТ	
8.1. Виникнення і сутність держави	
8.2. Форми державного правління і державного устрою.....	
Тема 9. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ.....	
9.1. Історичні етапи формування, сутність та функції політичних партій	
9.2. Типологія політичних партій	

9.3. Сутність та різновиди партійних систем	
9.4. Сучасні тенденції формування партійної системи в Україні	
9.5. Ідеологічна ідентифікація політичних партій України	
Тема 10. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	
10.1. Розвиток концепції громадянського суспільства в класичній суспільно-політичній теорії.....	
10.2. Сутність та структура громадянського суспільства	
10.3. Проблеми розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні....	
Тема 11. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА.....	
11.1. Поняття, структура та функції політичної культури	
11.2. Політична свідомість як елемент політичної культури	
11.3. Політична культура нації, суспільної групи, особи.....	
11.4. Моделі та типи політичних культур	
Тема 12. ОСОБИСТІСТЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ. ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ	
12.1. Взаємозв'язок політичних потреб, інтересів та політичної поведінки особи	
12.2. Сутність та функції процесу політичної соціалізації	
12.3. Основні типи процесу політичної соціалізації.....	
12.4. Політична участь як наслідок політичної соціалізації	
Тема 13. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО.....	
13.1. Політична еліта: поняття, характерні риси, функції	
13.2. Способи формування політичних еліт і їхні типи	
13.3. Лідерство як політичний феномен: типологія та стилі	
13.4. Політичні еліти та політичне лідерство в Україні	
Тема 14. ТЕХНОЛОГИ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	
14.1. Сутність і особливості політичних технологій	
14.2. Структура технологій політичної діяльності, способи їхнього створення.....	
14.3. Політичні технології та антитехнології	
Тема 15. МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА	
15.1. Міжнародні відносини й міжнародна політика	
15.2. Зовнішня політика держав.....	
15.3. Політичні технології у міждержавних відносинах	
15.4. Зовнішня політика України: інтереси і пріоритети	
ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ.....	

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ

У політиці я завжди покладав найбільше ваги на політичну науку, яка мусить вияснити людям напрямки і ґрунти їх громадської праці
М. Драгоманов

Мета: з'ясувати поняття політики як суспільного явища, розкрити сутність предмета та об'єкта політології як науки про політику, вичленити і проаналізувати методи та функції політології, основні її закони і категорії, відповісти на запитання: чи може людина жити і працювати в суспільстві, залишаючись осторонь політики?

Ключові слова: політика, політологія, об'єкт політології, предмет політології, функції політології, методи політології, категорії політології, парадигми і школи політології, система політичних наук.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

Вузлові питання теми

1. Політика як суспільне явище.
2. Політологія як наука й навчальна дисципліна.
3. Методи та функції політології.

1.1. Політика як суспільне явище

Вивчення тієї чи іншої науки завжди починається з визначення, що вивчає дана наука, тобто: яким є предмет її дослідження? Які методи і прийоми в ній використовуються? І навіщо необхідне вивчення цієї науки?

Політологія – наука про політику. Для розуміння предмета потрібно з'ясувати суть поняття «політика». Термін «політика» походить від давньогрецького слова polis (місто-держава), politeia (конституція), politike (містечтво управління), politicas (державний діяч), polites (громадянин).

Поняття «політика» – одна з найскладніших категорій політології. Основні труднощі виникають у зв'язку з безмежністю її змісту. У даний термін вкладають багато понять. Політика пронизує все життя суспільства. Перші спроби дати визначення цьому поняттю належать до дуже далеких часів: праці про політику Платона й Арістотеля з'явилися близько двох з половиною тисячоліть тому. З того часу мислителями різних історичних епох були створені

тисячі праць про політику. Однак і зараз існують десятки різних визначень цього терміна, нерідко суперечливих. Назвемо деякі з них.

Політика – відносини, що включають згоду, підпорядкування, панування, конфлікт і боротьбу між групами, класами, націями, прошарками, стратами і окремими людьми (внутрішня політика) і державами (зовнішня політика) з приводу завоювання чи досягнення влади, її утримання, організації та використання.

Політика – курс, напрям, на основі якого виробляються і приймаються рішення, заходи щодо формування і виконання різних завдань. Наприклад, «міжнародна політика уряду», але разом з тим «торговельна політика фірми».

Політика – конкретна сфера, де окремі люди і політичні утворення (угруповання) та соціальні групи ведуть боротьбу за завоювання державної влади. У даному випадку кажуть: «займатись політикою», або навіть «триматися подалі від політики».

Політика – більш широке явище, а саме, як мистецтво управління людьми в суспільстві, організація життя громадян, розподіл та перерозподіл ресурсів, підтримання порядку, збереження внутрішнього і зовнішнього миру чи, навпаки, ведення війни, контроль суспільства і людини.

У політологічному енциклопедичному словнику **політика** характеризується як **«організаційна, регулятивна і контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головним чином на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля здійснення власних запитів і потреб»** [Політологічний енциклопедичний словник/ Упорядник: В. П. Горбатенко.– К.: Генеза, 2004. - С. 497].

Стосовно розуміння цього поняття можна виділити декілька аспектів.

1. Політика як державне, регіональне і муніципальне управління.
2. Політика як партійна діяльність у процесі розподілу політичної влади.
3. Політика як діяльність груп тиску, спрямована на відстоювання інтересів соціальних груп на державному рівні.
4. Політика як масова участь у політичних процесах: виборах, референдумах, мітингах, маніфестаціях тощо.
5. Політика як сукупність політичних інститутів, які здійснюють владу й управління суспільством.

Якщо в чотирьох перших випадках акцентується увага на розумінні політики як специфічної форми суспільної діяльності, то в п'ятому – як сукупності певних структур і закономірностей їх функціонування, які можна об'єднати у поняття «політична система». Отже, якщо політичні явища розглядаються в їхньому діяльнісному аспекті, вживається термін «політика», якщо в структурно-функціональному – «політична система».

Політику треба розуміти як форму суспільної діяльності, спрямовану на здобуття, використання і підтримку державної влади, реалізацію інтересів особи, соціальних груп на державному рівні.

Політика як вид діяльності може здійснюватися на кількох рівнях. *Перший*, «нижчий», рівень включає вирішення місцевих проблем (житлові

умови, школи, громадський транспорт, соціальне забезпечення, організація торгівлі і т. д.), політична діяльність на цьому рівні здійснюється окремими індивідами (громадянами), але деякі питання можуть вирішуватись місцевими асоціаціями, об'єднаннями, особливо якщо рішення потребує виходу на вищий рівень.

Другий, «локальний», регіональний рівень (для України — районний, міський, обласний і т. д.), регіональна політика вимагає так чи інакше втручання держави. Політична діяльність на цьому рівні найактивніше здійснюється групами і асоціаціями, які зацікавлені в економічному розвитку свого регіону, органами місцевого самоврядування.

Центральне місце в політиці займає *третій, національний, рівень*, який визначається головним чином становищем держави як основного інституту організації життя громадян, розподілу та перерозподілу ресурсів, національна політика.

I, насамкінець, *міжнародний рівень*. Основними агентами політичної діяльності на цьому рівні є національні організації і різного роду транснаціональні (міжнародні) організації — ООН, ЮНЕСКО, ЄС, НАТО тощо та транснаціональні корпорації.

Політична діяльність на всіх рівнях має як свої особливості, так і загальні риси. Традиційно теорія політики основну увагу приділяє вивченню національного рівня, хоч національний рівень лише один серед інших.

Політика в суспільстві завжди виражає і представляє певні суспільні інтереси. Інтерес — це об'єктивно зумовлений мотив діяльності окремої людини, соціальної спільноти, суспільства в цілому, спрямований на досягнення мети. Політичний інтерес має пряме або опосередковане відношення до влади для досягнення певних цілей: задоволення матеріальних потреб, піднесення добробуту, стабілізації суспільства, забезпечення умов для безпеки і свободи особи, реалізації власних владних амбіцій, а також розв'язання соціальних потреб, піднесення престижу тощо. Політичний інтерес виявляється як інтерес окремих осіб та соціальних груп передусім у формі всезагального, тобто у формі, яка має примусову силу для всього суспільства. Тим загальним є здебільшого необхідність збереження єдності й цілісності суспільства, становлення людини як вільної, унікальної й неповторної істоти.

Отже, політика є, по-перше, виявом інтересів окремих осіб, соціальних груп, їх зіткненням і протиборством, по-друге — способом певної субординації цих інтересів, більш значущим й обов'язковим.

Якщо у примітивних суспільствах політика є інструментом реалізації інтересів панування домінуючих груп, то в сучасному цивілізованому суспільстві — інструментом узгодження інтересів, підпорядкування їх більш загальному — національному інтересу, а також інтересам міжнародних спільнот і організацій.

Усвідомлення політичних інтересів соціальними групами робить їх суб'єктами політики. **Суб'єктами політичної діяльності** можуть виступати як індивіди, так і соціальні групи, політичні інституції і сама держава. Первинним,

системозапочатковуючим суб'єктом політики виступає індивід. Загалом же в політиці можна виділити **чотири рівні суб'єктів**:

1) **конкретні індивіди**. Саме через них найбільш повно і безпосередньо виявляє себе весь спектр політичних подій. Вплив на процеси політичного характеру з боку таких суб'єктів може бути безпосереднім або ж опосередкованим;

2) **органи та ланки політичних організацій**. Вони є суб'єктами конкретних політичних рішень та діяльності;

3) **державна з її інституціями, партії, суспільні об'єднання, рухи, фронти** тощо, що загалом вибудовують організації великих суспільних груп. Це суб'єкти безпосереднього керівництва та виконання політичної діяльності;

4) **великі суспільні групи**, що утворилися на засадах етнічної чи соціально-класової диференціації. Такими суб'єктами політики можуть бути нації, народи, верстви, класи, страти, демографічні групи та ін.

Об'єктами політики є всі явища політичного та суспільного життя, на які спрямована діяльність суб'єктів політики. Ними можуть бути елементи політичної, економічної, правової і культурно-духовної підсистем суспільства, а також соціуми й окремі особи.

Органічною «першоосною» політики є влада. Ця аксіома знаходить своє втілення в такому визначенні: політика – це дії, спрямовані на владу, – її здобуття, утримання і використання (М. Вебер). Будь-який різновид політичної діяльності так чи інакше стосується владних відносин. «Владний» підхід до політики зосереджений навколо способів і засобів оволодіння і використання влади. Класик політології Н. Макіавеллі ще на початку XVI ст. характеризував політику як технологію завоювання, утримання і «корисного» використання влади.

«Владна» якість політики конкретизується через організації та інституції, в яких втілюється і матеріалізується влада. Інституціональні тлумачення політики виводять її зміст з діяльності держави як найважливішої інституції політики. Інституціональний аспект політики невідривно пов'язаний з її органічною першоосною, закладеною в самій природі людини (Арістотель). У політиці закладений універсальний принцип соціальної взаємодії, що передбачає гармонізацію особистого і суспільного.

Політика як соціальне явище має таку **структуру**:

політичний інтерес є внутрішнім, усвідомленим джерелом політичної поведінки, що спонукає людей до постановки певних політичних цілей та здійснення конкретних дій їх досягнення;

політичні відносини, що відбивають стійкий характер взаємозв'язків суспільних груп між собою та з інститутами влади;

політична організація, що відображає роль інститутів публічної влади як центрів управління й регулювання суспільних процесів;

політична свідомість, яка характеризує залежність політичного життя від усвідомленого ставлення людей до своїх владнозначущих інтересів;

політична діяльність, що виступає різновидом соціальної активності суб'єктів, дії яких відбивають реалізацію ними своїх політичних статусів.

Роль та значення політики залежить від виконання нею таких **функцій**:

- 1) забезпечення інноваційності соціального розвитку суспільства і людини, розширення сфери відносин між народами, між людиною та природою;
- 2) управління і керівництво суспільними процесами, раціоналізація виникаючих суперечностей, забезпечення цивілізованого діалогу громадян із державою;
- 3) вираження владнозначущих інтересів усіх груп та верств населення;
- 4) інтеграція різних верств населення, підтримка цілісності суспільної системи, її стабільності й порядку;
- 5) соціалізація особистості, конституювання людини як самостійної соціально активної істоти.

Політика співвідноситься з іншими суспільними системами: економікою, соціальною сферою, культурою, правом, мораллю і релігією. Співвідношення політики й економіки зводиться до того, що закони економічного розвитку визначають зміст і соціальний вектор політики через економічні інтереси соціальних груп, зміну структури виробництва і споживання, технологічні інновації, а політика, якщо вона враховує об'єктивні економічні закони, може забезпечити стабільність та ефективність економічної системи.

Щодо співвідношення політики і моралі треба зазначити, що «моральність» політики залежить:

- по-перше, від ефективності соціального контролю над владними структурами;
- по-друге, від умов політичної конкуренції;
- по-третє, від рівня політичної культури в суспільстві.

Взаємодія політики і права зводиться до того, що, з одного боку, цивілізована політика здатна забезпечити ефективність правового регулювання, а з іншого – політика може плідно впливати на суспільні процеси лише в рамках сучасної цивілізованої правової системи. Зіставляючи релігію й політику, треба зазначити, що використання церкви у політичних цілях, а також втручання церкви у державні справи неприпустиме з точки зору демократичного розвитку суспільства. Держава покликана забезпечити правові гарантії свободи людини, безпеки нації, а церква – умови для внутрішньої свободи людини, морального відродження народу.

Важливого значення в сучасних умовах набуває екологічна політика - система заходів, здійснюваних державою з метою збереження довкілля й захисту природи. Екологічна політика ґрунтується на природоохоронному законодавстві, рівень якого значною мірою визначає її ефективність. Важливим напрямом екологічної політики є пошук і впровадження нових природозберігаючих технологій.

Отже, всі сфери суспільного життя не тільки активно впливають на політику, а є об'єктами свідомого політичного керівництва й управління. За сучасних умов суспільно-політичного розвитку, коли людство винайшло потужні демократичні регулятори політичних відносин і політичної діяльності, політика покликана бути засобом регулювання економічних, соціальних і

духовних відносин, орієнтувати розвиток суспільства на мінімальну конфліктність й максимальну життєздатність суспільних процесів.

1.2. Політологія як наука й навчальна дисципліна

Наразі популярне слово, поняття і термін «політологія» походить від двох грецьких слів: «politike» – державні та суспільні справи, і «logos» – слово, вчення, зміст. Перше слово (поняття) ввів у науковий вжиток Арістотель, друге – Геракліт. Синтез цих слів визначає політологію як науку про політику.

Політика як специфічна діяльність людей з моменту свого виникнення потрапила в поле уваги дослідників, але тривалий час перебувала у складі єдиних філософсько-естетичних та релігійних поглядів і уявлень.

Історично першою формою осмислення політики була релігійно-міфологічна, потім знання про політику стали складовою філософії. Проте вже в давнину існували й спеціальні праці, присвячені аналізу політичної діяльності. Конфуцій, Платон, Арістотель, Цицерон, Фома Аквінський, Макіавеллі, Монтеस्क'є та інші залишили свій теоретичний «слід» в історії світової політичної думки.

Визнання політичної науки в західних країнах – регіоні, що дав світові дивовижну плеяду мислителів, як самостійної галузі знань відбувалося поступово. Політологія довгий час розвивалась в межах історичної науки (США) або вважалася частиною філософії, соціології та юриспруденції (в Західній Європі).

Швеції належить першість у створенні кафедри політики в Упсальському університеті (1662 р.), хоча політику вивчали і в першому університеті США – Гарварді, відкритому в 1636 році. Так само в 1857 р. в Колумбійському коледжі було створено кафедру історії та політичної науки. В 1872 р. у Франції відкрито Вільну школу політичних наук, а в 1895 р. в Англії організовано Лондонську школу економіки й політичної науки. Останнім часом США почали відігравати провідну роль у політичних дослідженнях і в організації власне науки, що й стало передумовою створення в 1903 році Американської асоціації політичних наук.

XX століття стало періодом ствердження політології як самостійної науки й академічної дисципліни. Переломним моментом у розвитку політичної науки стала міжнародна конференція (колоквіум), організована в 1948 р. з ініціативи ЮНЕСКО в Парижі. На цій конференції було прийнято спеціальну резолюцію, в якій у зв'язку з невизначеністю на той час предмета науки було систематизовано і запропоновано її складові елементи за чотирма основними напрямками.

Політична теорія. Вона не нормативна. Її завдання — формулювати гіпотези про явища, факти, вчинки та системи їх пояснення, що свідчить про розмежування з чистим емпіризмом. Сюди ж віднесли й історію політичних ідей.

Політичні інститути. Конституція. Центральне правління (урядування, або центральний уряд, регіональне і місцеве управління) урядування (місцевий

уряд, адміністрація та місцеве самоврядування), публічне адміністрування, судова система, економічні та соціальні функції управління, порівняльний аналіз політичних інститутів. При цьому підхід політолога відрізняється від підходу правника тим, що його цікавить не стільки сам текст документів, а конкретна практика та соціальні сили, які його творять.

Партії, рухи і асоціації. Групи тиску. Вибори. Інформація, пропаганда і громадська думка. Участь громадян в управлінні та адмініструванні.

Міжнародні відносини. Зовнішня політика держав. Міжнародні організації та механізми і принципи, якими вони керуються. Міжнародне право. У 1949 р. в рамках ЮНЕСКО було створено Міжнародну асоціацію політичних наук, яка об'єднує в своїх рядах більшість національних організацій. Вона періодично проводить свої з'їзди, які роблять істотний вклад у розвиток політичних досліджень.

Таким чином, сучасне уявлення про предмет політичної науки сформувалося тільки в ХХ ст. після того, як склалася ціла система стійких політичних цінностей і виникла й стала розвиватися суспільна і академічна потреба в системному вивченні політики. У різних країнах розуміння предмета політичної науки складалося неоднаково і зараз у світі немає його єдиного визначення. Але в усіх випадках основне коло проблем формується із узагальнення національного політичного досвіду в співвідношенні із загальноцивілізаційними політичними досягненнями і особливостями політики в інших країнах.

Своїми досягненнями сучасна політологія зобов'язана зусиллям вчених різних країн, таких як: Г. Алмонд, Р. Арон, М. Вебер, Р. Даль, Р. Дарендорф, М. Дюверже, Е. Кембелл, Д. Істон, Г. Лассуел, Г. Моска, Б. Мур, В. Парето, Т. Парсонс, С. Хантінгтон та ін. Великий внесок у розвиток політології зробили К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін, Г. В. Плеханов та інші теоретики марксизму.

В Україні політологія як самостійна академічна дисципліна з'явилася в 90-х роках ХХ ст. Її стали викладати у вузах і середньоспеціальних навчальних закладах як обов'язковий предмет. В 1991 р. було засновано Українську асоціацію політологів. У квітні 1993 р. створено Українську академію політичних наук.

Затребуваність політології обумовлена початком переходу українського суспільства до самостійності, ринкової економіки, що помітно підвищило інтерес до політики у людей, які стали активними учасниками соціальних змін. Політична наука була покликана пояснити стрімкі економічні, політичні, психологічні й культурні трансформації українського суспільства.

У найбільш загальному вигляді **політологія – галузь знань про політику, закони функціонування і розвитку політичного життя держави і суспільства, що відбивають процес включення соціальних груп, особистостей у діяльність з вираження політичних інтересів і політичної влади.**

Об'єктом політології є політична сфера суспільства (політична дійсність), усі явища й процеси, що до неї належать. У глобальному суспільстві

– це політична підсистема, яка взаємодіє з економічною, соціальною, ідеологічною (духовно-моральною) підсистемами.

Предметом політології є в основному феномен політичної влади, закономірності її функціонування і використання в державно організованому суспільстві.

Влада – це специфічний феномен, завдяки якому політологія виділяється в окрему самостійну науку. Політична наука забезпечує системний, комплексний аналіз влади, а також досліджує політичні явища, діяльність інститутів та організацій поза полем зору відповідних наук: політичний світогляд, культуру, поведінку, методику й методологію аналізу політичних процесів. Предмет політології не характеризується суворою демаркацією, тому постійно збільшується кількість її спеціальних тем.

Стосовно розуміння предмета політології виділяють два підходи: плюралістичний і моністичний. Прихильники плюралістичного підходу включають до політології різні дисципліни: історію політичних і правових учень, політичну соціологію, політичну філософію, політичну географію. Прихильники моністичного напрямку розглядають політологію як окрему галузь дослідження зі специфічними методами. Так, у французьких та італійських посібниках термін «політологія» застосовується для позначення дисципліни, яка вивчає політичні режими, інститути, елементи громадянського суспільства. В англо-американській традиції відповідна дисципліна називається «порівняльним правлінням».

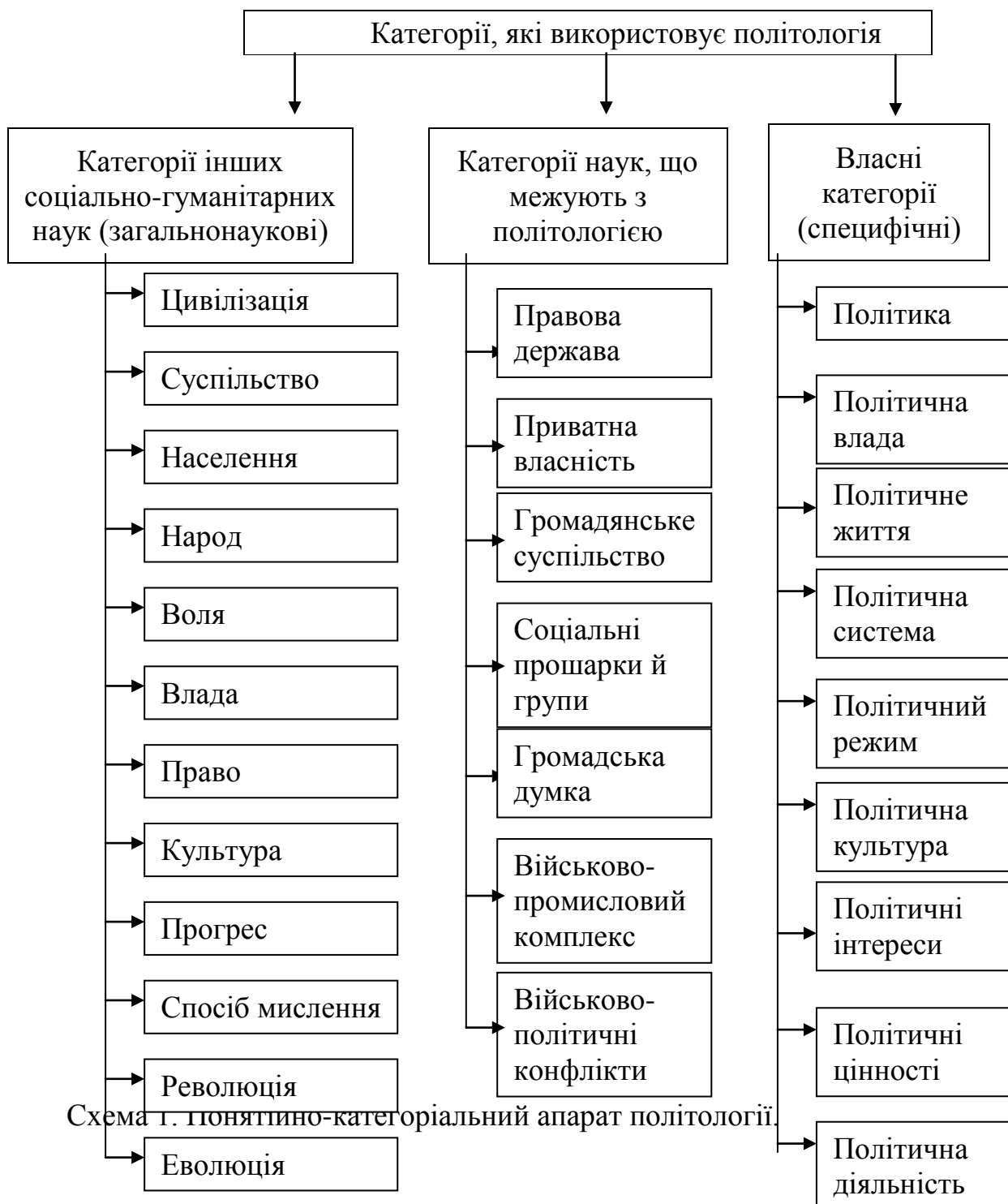
Політологія в моністичному значенні включає два аспекти: етатистський (державознавчий), який охоплює коло проблем, пов'язаних із функціонуванням державних інститутів; кратологічний, що вивчає владні відносини на всіх рівнях суспільства.

Політична наука розробляє свій понятійно-категоріальний апарат. Уявлення про категорії, які використовує політологія, дає схема 1. Центральними категоріями політології є такі: політика, політична влада, держава, політична система суспільства. Вони конкретизуються й описуються блоками інших понять. Наприклад, поняття «політична система» корелює з поняттям «громадянське суспільство» і розкривається в ряді супідрядних йому понять: політичний інститут, політична партія, громадські організації й рухи, політичний режим, правляча еліта, демократія, диктатура та ін. Ціла система понять характеризує якісну сторону політичної реальності – політичну культуру. Це політична свідомість, політичні цінності, принципи, традиції й норми, політичні позиції, політична соціалізація, політична активність, політичне відчуження, конформізм, а також ряд інших понять, що відбивають істотні сторони тих чи інших типів політичних культур і їхніх модифікацій.

Структура політології як академічної дисципліни:

- предмет і методи політології;
- історія політичної думки;
- історія політичної думки України;
- політична система суспільства;

- політична влада;
- політичні режими;
- демократія як форма організації політичного життя;
- держава як основний політичний інститут;
- політичні партії та партійні системи;
- громадянське суспільство;
- політична культура;
- особа в політичному процесі;
- технології політичної діяльності;
- міжнародна політика.

1.3. Методи та функції політології

Для будь-якої суспільної науки, особливо такої, що знаходиться на стадії становлення, велике значення має комплекс методів, підходів і прийомів аналізу, якими вона користується. Кожне дослідження в політології припускає певну мету, і кожен дослідник вибирає найбільш ефективний шлях (метод) досягнення цієї мети. У залежності від конкретної мети дослідження політологи обирають різні підходи й прийоми аналізу.

Методичний інструментарій політичної науки різноманітний і включає загальнотеоретичні, загальнологічні та емпіричні методи дослідження. Група **загальнотеоретичних методів** сучасної політології містить:

- **соціологічний метод** –аналіз політики «від суспільства», з'ясування соціальної обумовленості політичних явищ, впливу на політичну систему відносин, що складаються в інших соціальних підсистемах;

- **структурно-функціональний метод** розглядає політику як цілісність, систему зі складною структурою, кожен елемент якої має певне призначення і виконує певні функції, спрямовані на задоволення потреб системи;

- **системний метод** передбачає аналіз політики як складно організованого, саморегульованого механізму, що перебуває в безперервній взаємодії з навколишнім середовищем через «вхід» і «вихід» системи;

- **інституціональний метод** полягає у вивченні інститутів, за допомогою яких здійснюється державна влада тощо;

- **порівняльний метод** передбачає зіставлення однотипних політичних явищ (державного ладу, політичних партій), різних способів реалізації одних і тих самих політичних функцій тощо з метою виявлення спільних та відмінних рис політичного життя різних народів, країн, епох.

- **історичний метод** розглядає політичні явища в їх послідовному часовому (хронологічному) розвитку і виявляє зв'язок минулого, теперішнього та майбутнього;

- **біхевіористський метод** передбачає вивчення поведінки окремих осіб та груп і вимагає експліцитності й верифікації (ясності вираження й чіткості визначення дослідницької процедури та перевірки якості знань досвідом);

- **психологічний метод** розглядає конкретного індивіда, враховуючи його родові характеристики, соціальне оточення, суб'єктивні механізми поведінки, типові психологічні мотивації та роль підсвідомого (З. Фрейд, К. Юнг) чинника в його поведінці.

Для пізнання політичних явищ застосовують **закони і принципи діалектики**. Політичні явища розглядають в єдності й боротьбі протилежностей, у постійному розвитку та оновленні, у співвідношенні етапів реформ і революцій. Історичне тлумачення політичних явищ дає змогу зрозуміти логіку їх розвитку.

Останнім часом поряд з діалектичним методом у політологічних дослідженнях набуває поширення **синергетичний метод** (грец. *sinergetikos* -

спільний, узгоджено діючий). Синергетика, не будучи жорстко детермінованою сукупністю методологічних принципів та понять, виходить не з однозначного, загальноприйнятого поняття політична система, а з притаманного їй набору властивостей – взаємопроникнення, відкритості, самоорганізації, випадковості, наявності асиметричних структур, нерегулярності зв'язків і функціональної нестабільності. Базуючись на ідеї нелінійності та застосування міждисциплінарних досліджень, синергетичний метод передбачає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів суспільно-політичного розвитку.

Наведений перелік свідчить про специфіку предмета політології, яка посідає «почесне» місце в комплексі соціально-гуманітарних наук і навчальних дисциплін, «присутня» в кожній з них.

Загальнологічні методи містять аналіз і синтез, індукцію, дедукцію, абстрагування й конкретизацію, поєднання історичного й логічного аналізу, моделювання, уявний експеримент, прогнозування та ін.

Емпіричні дослідні методи ґрунтуються на отриманні початкової інформації про політику, про політичний процес. Вони охоплюють використання статистики, аналіз документів, анкетування, теорію ігор, спостереження та ін. Сьогодні час значення емпіричних прийомів у політології істотно зростає, що пояснюється збільшенням потреби в об'єктивних знаннях про політичну дійсність. На конкретні факти спираються всі політологи й політичні лідери. Емпіричний матеріал необхідний для комплексного вивчення політичного управління і керівництва суспільством, дослідження таких важливих проблем, як стан суспільної думки, рівень політичної культури суспільства, для аналізу впливу різних факторів на політичні процеси.

У сучасній політології широко використовується експеримент, що проводиться у формі ігрового моделювання. Політолог шляхом створення ігрової ситуації відтворює цікавий для нього політичний процес (засідання парламенту, політичні переговори і т. ін.) і «програє» численні варіанти його розвитку.

Великий вплив на розвиток політології справило використання кібернетики. У результаті широкого вживання в ній математичних і статистичних методів аналізу політологія в інших країнах одержала статус точної науки.

Детальний розгляд застосовуваних у політології методів демонструє багатоаспектність та складність політологічного аналізу як такого, що синтезує соціологічні й власне філософські підходи в поєднанні з методами, запозиченими з інших наук.

У вивченні політичних процесів застосовують такі **основні методологічні принципи**: об'єктивність, історизм і соціальний підхід.

Принцип об'єктивності. Орієнтує на вивчення об'єктивних закономірностей, які визначають процеси політичного розвитку. Кожне явище розглядають як багатогранне й суперечливе. При цьому вивчають всю систему чинників – позитивних і негативних. Об'єктивність політичних знань передбачає, що процес їх здобуття відповідає реальній дійсності, незалежним

від людини законам пізнання. Об'єктивність наукових висновків базується на доказовості наукових фактів.

Принцип історизму. Передбачає розгляд фактів і політичних явищ у конкретно-історичних обставинах, у взаємозв'язку та взаємозумовленості, з урахуванням розстановки та політичної орієнтації соціальних, національних груп, верств, громадських організацій. Оцінюючи політичні системи, важливо брати до уваги генезис, зміст їх компонентів, еволюцію і тенденції розвитку.

Принцип соціального підходу. Застосовується для подолання вульгарного соціологізму, міфологізації політичної реальності, протиставлення загальнолюдських, національних і класових ідеалів та цінностей. Соціальний підхід має особливо важливе значення, коли оцінюють програми, реальну політичну діяльність партій, лідерів, їх роль у політичному розвитку суспільства. При цьому беруть до уваги характер соціальних і класових інтересів, співвідношення соціально-класових сил у політичній боротьбі. Соціальний аналіз дає змогу зіставити класові інтереси із загальнолюдськими, оцінити вплив класових сил і партій на розвиток політичних процесів, їх відповідність інтересам народу й світового співтовариства в цілому.

Функціонування і розвиток політичної науки в суспільному житті поєднується з виконанням нею цілого ряду певних функцій, пов'язаних не тільки із пізнанням політики, але й з реальною практичною діяльністю в сфері публічної влади.

Політологія, як будь-яка гуманітарна наука, виконує такі **функції**:

1. **Теоретико-пізнавальна:** дає можливість розкривати об'єктивні тенденції соціально-політичного розвитку, реально оцінювати політичні ситуації.

2. **Методологічна:** розкриваючи загальні закономірності політики, створює базу для окремих політичних теорій та інших суспільних наук.

3. **Виховна:** сприяє політичній соціалізації, формуванню і розвитку політичної культури.

4. **Регулятивна:** забезпечує вплив людей і організацій на політичний процес, їх участь у політичних подіях, раціоналізацію політичного життя.

5. **Аналітична:** дає можливість зробити аналіз, оцінку результатів діяльності держави, партій, інших елементів політичної організації суспільства.

6. **Прогностична:** визначає прогноз розвитку політичних процесів ймовірності подій з метою своєчасного коригування політики.

7. **Світоглядна:** сприяє правильному співвідношенню загальнолюдських, державних, класових, національних, групових, особистих інтересів, визначенню власного місця в політичному житті суспільства.

8. **Інноваційна:** прагне надати прогнозам і висновкам максимальну наукову обґрунтованість і максимальну контрольну форму.

Крім названих, можна виділити описову, пояснювальну, ідеологічну, ксеологічну та інші функції. Велике значення у формуванні політичної свідомості людей, що включаються до сфери владних відносин, має функція соціалізації. Вона сприяє інтеграції індивідів у політичне співтовариство на

основі загальноприйнятих норм і стандартів політичної поведінки, підвищує рівень компетентності й раціоналізує їхню політичну поведінку.

Варто визнати, що значення і роль тих чи інших функцій можуть змінюватися в залежності від конкретних політичних умов, рівня розвитку наукових знань, політичних пріоритетів.

Політологія тісно взаємодіє з багатьма суспільними, гуманітарними науками (економічною теорією, соціологією, філософією, правом, етикою та ін.), її роль в українському суспільстві зростає, оскільки збільшується потреба в ґрунтовному вивченні теорії політики, її здійсненні на практиці багатьма суб'єктами.

Про місце політології в системі наук про політику дає уявлення схема 2.

Політологія, чи політична наука, належить до таких наук, знайомство з якими входить у необхідний комплекс умов формування особистості. Знати політичний устрій суспільства – означає вміти орієнтуватися в складному ланцюзі взаємозв'язків різних боків громадського життя, з якими зв'язані держава і політична влада.

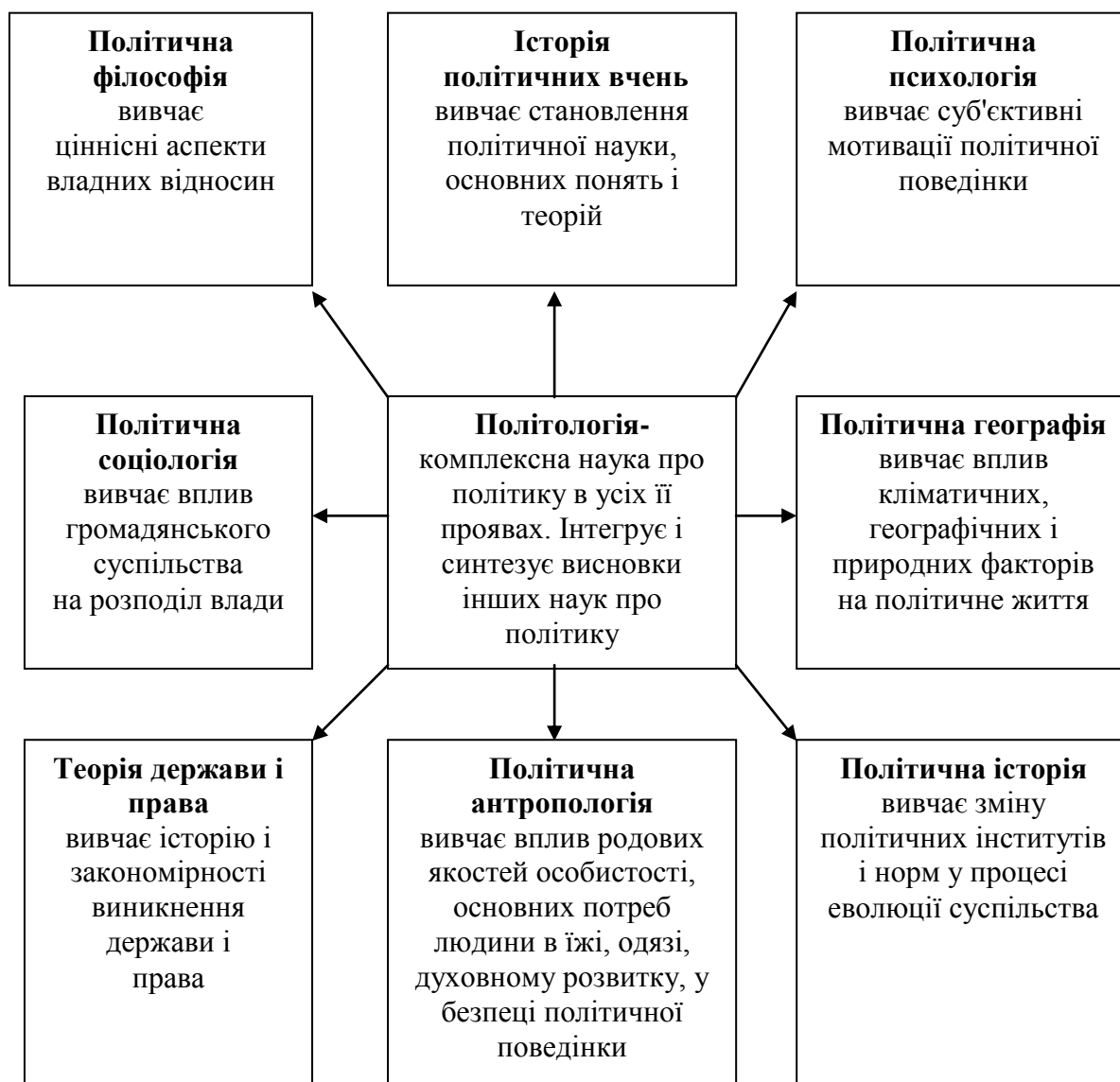

Схема 2. Зв'язки науки про політику з іншими науками

Чи можна говорити про громадянство людини, якщо вона не знає конституцію своєї країни, права людини і громадянина, повноваження і функції різних державних органів?

Вивчення політології дозволяє прилучитися до таких важливих компонентів громадянської культури, як:

- наукові уявлення про відносини між громадянами, громадянином і суспільством;
- випробування себе у громадянських відносинах, способи діяльності, практичні уміння, моделі громадянської поведінки, схвалені суспільством;
- громадянські ціннісні орієнтації і, насамперед, цінності, що наводяться Конституцією України, включаючи ставлення до людини, її прав і свобод як вищої цінності, громадянський мир і згоду;
- досвід самостійного вирішення різноманітних проблем, що виникають у приватному і публічному житті громадянина як суб'єкта громадянського суспільства.

Усе це буде сприяти формуванню громадянської позиції майбутнього фахівця, його самореалізації в умовах зростаючої ролі економічного, політичного, світоглядного вибору.

Література основна

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избр. произв. – М. : Прогресс, 1990. – 230 с.
2. Гелей С. Д., Рутар С. М. Основи політології: навчальний посібник. – 3-є вид., перероб. і доп. – К. : Товариство «Знання», КОО, 1999. – 427 с.
3. Конституція України. – Х. : ООО «Одиссей», 2007. – 64 с.
4. Мельник В.А. Современный словарь по политологии. – М. : Книжный дом, 2004. – 640 с.
5. Політологія: Посібник для студентів вищих навч. закладів / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Вид. центр «Академія», 2002. – 528 с.
6. Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник / За ред. Ф. М. Кирилюка. – Київ: центр навчальної літератури, 2004. – 704 с.
7. Політологія у схемах, таблицях, визначеннях: навч. посібник / І. С. Дзюбка, Д. Т. Дзюбка, І. Г. Оніщенко та ін.; За заг. Ред. І. С. Дзюбка, Д. Т. Дзюбка, К. М. Левківського, І. Г. Оніщенко, З. І. Тимошенко. – 3 –те вид., доопр. і доп. – К.: Вид- во Європ. Ун-ту, 2002. – 178 с.
8. Политология: Учебное пособие / Под ред. А. С. Тургаева, А. Е. Хренова. – СПб.: Питер, 2005. – 560 с.: ил. – (Серия «Учебное пособие»).
9. Політологічний енциклопедичний словник. Упорядник: В. П. Горбатенко.– К: . Генеза, 2004. – с. 522.
10. Рудакевич О. М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота: навчальний посібник. Видання друге, перероблене, доповнене. – Тернопіль:

Видавництво Астон, 2007. – 304 с.

11. Рудич Ф. М. Політологія: підручник. – 3-тє вид., перероб., доп. – К. : Либідь, 2009. – 480 с.

12. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): підручник. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.

Література додаткова

1. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины / Г. Алмонд // Полис. – 1997. – № 6. – С. 6-12.

2. Лозовой В. Н., Семеренко Л. М. Чикагская школа: у истоков создания «новой» науки о политике / В. Н. Лозовой. – Ростов н/Д. : « Феникс», 2000. – с. 275.

3. Бафматова С. Поле політики: до проблеми теоретичної ідентифікації / Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №4. – С. 165-173.

4. Мацієвський Н. Між нормативізмом та функціоналізмом: академічна політологія в Україні на початку ХХІ ст. / Н. Мацієвський //Людина і політика. – 2004. – № 5. – С.61-69.

6. Потічний П. Й. Що таке політика ? / П. Й. Потічний // Сучасність. – 1993. - № 8. – С. 23-28.

6. Політологічний енциклопедичний словник. Упорядник: В. П. Горбатенко.– К: . Генеза, 2004. – С. 673-674.

7. Никитина А. Г. О том, «как возможна» наука политология (Становление и основные методологические проблемы) / А. Г.Никитина // Полис. – 1998. – № 3. – С. 27-35.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Якими є причини виникнення політики як самостійної сфери життєдіяльності людини та суспільства?

2. Що таке політика, чим вона відрізняється від економіки, культури та інших сфер життєдіяльності людини?

3. Яку структуру має політика?

4. Які функції виконує політика у суспільстві?

5. Що вивчає сучасна політологія?

6. Що спільного й відмінного в плюралістичному та моністичному поглядах на предмет політології?

7. Назвіть та проаналізуйте функції політології.

8. Дайте характеристику методам політичних досліджень.

9. Що є спільного та які відмінності існують між політикою та мораллю?

10. Чому політику вважають “брудною” справою?

11. Яка з функцій сучасної політичної науки найбільш актуальна для України?

12. Який з існуючих методів політології має, на ваш погляд, більше можливостей для пояснення сучасної ситуації в Україні?

Контрольні тести

1. Що сформувалось швидше в розвитку людства: держава чи політика?
  - а) держава;
  - б) політика;
  - в) вони формувалися одночасно, але існують окремо як паралельні явища;
  - г) вони з'явилися одночасно і є взаємозв'язаними, у певній мірі тотожними феноменами.
2. Яке головне питання політики?
  - а) узгодження інтересів різних груп населення;
  - б) влада, її завоювання і використання;
  - в) створення умов для ефективної економіки;
  - г) налагодження співпраці з сусідніми державами.
3. В яку історичну епоху політична наука виділилась в окрему науку?
  - а) наприкінці 19-го - початку 20-го ст.;
  - б) в епоху перших буржуазних революцій (17-18 ст.);
  - в) в епоху Відродження, завдяки зусиллям Н.Макіавеллі;
  - г) в античну добу за часів Платона й Арістотеля.
4. Що є предметом політології?
  - а) реальні політичні процеси;
  - б) закономірності політичного життя;
  - в) методи політичних досліджень;
  - г) функції політології.
5. Яка із функцій політології «відповідає» за включення у політичне життя нових поколінь народу?
  - а) інноваційна;
  - б) світоглядна;
  - в) методологічна;
  - г) соціалізаційна.

АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Теми доповідей та рефератів

1. Проблемність предмета дослідження політології.
2. Політологія в системі соціально-гуманітарних наук.
3. Основні парадигми і школи політичної науки.
4. Методика політологічного дослідження.
5. Порівняльна і прикладна політологія.
6. Політична наука в сучасній Україні: основні завдання, шляхи розвитку і перспективи.
7. Основні етапи розвитку політичної науки.

8. Біхевіоризм і політична наука.
9. Політична наука в США: традиції та основні напрямки дослідження.
10. Особливості європейської політичної науки.

Логічні завдання

1. Незважаючи на негативне ставлення до політики значної частини населення в різних країнах, без політики не може обійтись жодне суспільство. Як на вашу думку, з чим це пов'язано?

2. Яке твердження ближче до істини, на вашу думку:

- а) політика є мистецтво управління людьми (Платон);
- б) політика є «найголовнішою із всіх наук і мистецтв» (Арістотель);
- в) політика може бути визначена як мистецтво і практика забезпечення

групових цілей, які досягаються шляхом подолання опору інших груп (сучасний американський політолог К. Райт). Так що ж таке політика: мистецтво, наука чи практика?

3. Що є предметом політичної науки?

- а) суспільство в цілому; ж) політичні відносини;
- б) класи та соціальні групи; з) політична влада;
- в) права людини; і) нерівність;
- г) політичні інститути; к) держава;
- д) політичні ідеї; л) соціальні конфлікти;
- е) процес владного розподілу; м) еволюція суспільних відносин, цінностей

в суспільстві.

4. Який з перерахованих методів політологія використовує для вивчення політичної поведінки людини або соціальних груп?

- а) антропологічний; в) психологічний;
- б) системний; г) біхевіористський.

5. Визначте сильні й слабкі сторони окремих методів дослідження, що використовуються політологами.

Дискусія «Політична наука в Україні»

Дискусія, що наводиться нижче, відображає той спектр думок, який склався щодо стану і перспектив української політичної науки. Думки учасників дискусії відображають ті точки зору, які існують у вітчизняній політології. Познайомтеся з наведеними точками зору. Сформулюйте свою думку щодо досягнень і проблем української політології.

Перший учасник. Політична наука в сучасній Україні — нова галузь знання. Період її розвитку налічує не більш ніж десять років. Процес становлення вітчизняної політичної науки виявився достатньо складним і суперечливим.

Другий учасник. Виникнення політичної науки в Україні слід відносити не до початку 90-х рр. ХХ ст., а до кінця ХІХ — початку ХХ ст. Саме у цей період з'являються перші роботи про політику, які, хоча і були пов'язані з

філософією, юриспруденцією, історією, мали достатньо самостійний і відносно автономний характер. Проблеми, які ставили і вирішували перші вітчизняні дослідники політики, були багато в чому схожі з тими, які аналізувалися політичною наукою, що зароджується, на Заході. Цей процес розвитку української політології був перерваний революцією. Але і за радянських часів (1960–1980-і рр.) дослідження політичних проблем, знайомство з досягненнями зарубіжної політичної науки продовжувалося окремими фахівцями. Початок 1990-х рр. ознаменувався справжнім політологічним бумом у нашій країні. Публікації по політологічній проблематиці, виступи політологів привертати увагу громадськості, почали з'являтися спеціалізовані наукові видання, політологічні фонди, організації політологів.

Третій учасник. Мені здається, проблема не стільки в тому, щоб визначити, коли виникла і почала розвиватися політична наука в Україні, а в тому, щоб визначити її нинішній стан і перспективи подальшого розвитку.

Перший учасник. Минуле двадцятиріччя ознаменувалося знайомством українських дослідників з основними досягненнями зарубіжної політичної науки, з основними методологічними підходами, теоріями і концепціями. Саме на основі досягнень світової політичної науки і може ґрунтуватися наша вітчизняна політологія.

Четвертий учасник. Запозичення досягнень зарубіжної політичної науки, яка виникла в абсолютно іншому соціокультурному середовищі, і вирішувала проблеми західного суспільства, не стимулює розвиток вітчизняної науки про політику, а лише заводить її в безвихідь. У результаті некритичного сприйняття теорій, які були покликані пояснювати зовсім інші реальності у зовсім інших умовах, і застосування їх для аналізу українських реалій виникають концептуальні натяжки, невірні і неадекватні пояснення політичного процесу в сучасній Україні.

Другий учасник. Якщо прийняти тезу про те, що теоретичні побудови західної політології «не працюють» в українських умовах, виникає питання: чи можлива взагалі політична наука в Україні?

Четвертий учасник. Не тільки можлива, але і необхідна. Проте вітчизняна наука повинна «будуватися» на власних методах досліджень, формулювати і досліджувати проблеми української політики.

Третій учасник. У цьому випадку існує небезпека ізоляціонізму української політичної науки від світової політології. Таким чином, українська наука знов може опинитися на помилковому шляху.

Четвертий учасник. Розробка власних методів дослідження, створення теорій, адекватно тих, що описують реалії української політики, не означає ізоляціонізму від світової політичної науки. Навпаки, такий підхід збагачує політологію як з погляду методології і точних теорій і концептів, так і з погляду точних і вірних висновків і рекомендацій.

Література до дискусії

1. Арон Р. Демократія і тоталітаризм // Філософія політики: Хрестоматія: У 4т. / Авт. – уклад.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К. : Знання, 2003. – Т.ІІІ. – С. 183-195.
2. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины / Г. Алмонд // Полис. – 1997. – № 6. – С. 6-12.
3. Бодуен Ж. Вступ до політології // Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник / За ред. Ф.М. Кирилюка – Київ: центр навчальної літератури, 2004. – С.67-68
- 4.Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избр. произв. – М. : Прогресс, 1990. – 230 с.
5. Мацієвський Н. Між нормативізмом та функціоналізмом: академічна політологія в Україні на початку ХХІ ст. / Н. Мацієвський // Людина і політика. – 2004. – № 5. – С. 61-69.
6. Мерріам Ч. Нові аспекти політики // Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник / За ред. Ф. М. Кирилюка – Київ : центр навчальної літератури, 2004. – С. 71-72.
7. Політологічний енциклопедичний словник. Упорядник: В. П. Горбатенко.– К. : Генеза, 2004. – с. 522.
5. Рудич Ф. Політична наука в Україні: стан і перспективи / Ф. Рудич / Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 5-19.

ТЕМА 2. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Ті, хто достатньо розумні, щоб не лізти в політику, караються тим, що ними правлять люди дурніші за них самих.

Платон

Мета: з'ясувати генезис політичних ідей, основні етапи їх розвитку; розглянути політичну думку давнього світу та середньовіччя, політичні теорії доби Відродження та Просвітництва.

Ключові слова: суспільний устрій, аристократія, тиранія, олігархія, політія, демократія, державна влада, авторитаризм, лібералізм.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

Вузлові питання теми

1. Політична думка Стародавнього Світу та Середньовіччя.
2. Політичні вчення доби Відродження та Просвітництва.

2.1. Політична думка Стародавнього світу та Середньовіччя

Історія політичної думки посідає важливе місце в політичній науці, оскільки в сучасній науці накопичено й узагальнено досвід минулих тисячоліть, а сама політологія як наука виникла лише трохи більше, ніж століття тому.

Вивчення історії політичної науки необхідне для адекватного розуміння та вирішення сучасних суспільно-політичних проблем. Теоретичні знання про закономірності генезису та функціонування політичної влади і держави, формування політичних відносин та інститутів в умовах сучасності базуються на досягненнях політичної думки на протязі усієї історії людства.

Політична думка має своє коріння у IV - III тисячоліттях до нашої ери. Основа її зародження лежить у Стародавніх Єгипті та Межиріччі. По мірі перетворення первісного ладу в рабовласницький і з появою державних утворень виникають перші паростки політичної думки, що стосуються суспільних відносин та державного устрою.

Джерела, які дійшли до наших днів, свідчать про апологетичну концепцію обґрунтування ієрархічної структури суспільства. Зокрема, йдеться про «Повчання Птахетепи» у Стародавньому Єгипті та «Закони царя Хамурапі» у Межиріччі. Вони є спробою підвести політико-правову основу під необмежену владу правителів, базуючись при цьому на містично-релігійному

фундаменті. По суті це були одні з перших паростків тоталітарного режиму в історії людства.

У I тисячолітті до н.е. з розвитком суспільного виробництва, що зумовило певний стрибок у духовній культурі, людство робить свої перші кроки до раціонального самопізнання.

Так, у Стародавній Індії основним документом, який давав інформацію щодо раціоналістичних уявлень про політику, був трактат «Артхашастра» («Вчення про користь»). Його автором вважається Каутілья, один з вищих сановників IV століття до н. е. Маючи за мету збереження каст, він обирає для цього практичну користь, як основу й головний принцип політичної діяльності, яка відповідає завданням сильної влади.

У стародавньому Китаї стовпом філософської і політичної думки був Конфуцій (551-479 рр. до н.е.). Головним у його поглядах було поняття про ідеальну державу. Основою даної держави та суспільства мала бути ідеальна людина, яка володіє певним набором моральних якостей, а саме: милосердям, гуманністю, чесністю, справедливістю, повагою до батьків, предків та літніх людей.

Конфуцій також розвивав патерналістську концепцію держави. Він вважав, що держава виникла з об'єднання сімей. Держава є великою сім'єю, а правитель – батьком для своїх підданих, які є його слухняними дітьми. Більш високі вимоги Конфуцій висував до морального виховання правителів, оскільки моральність правителів визначає й моральність підданих.

Стрижневим періодом розвитку політичної думки стародавнього світу є політична думка Стародавньої Греції, особливо її класичний етап.

Класичний етап в історії розвитку політичних вчень стародавньої Греції характеризується розвитком політичної думки, якому сприяли розвиток емпірико-теоретичного підходу та поглиблення соціального аналізу політичних проблем. На перший план виходить саме раціональна інтерпретація політичних явищ. Цей етап пов'язаний, перш за все, з такими його представниками, як Платон і Арістотель.

Платон (427-347 рр. до н.е.) за своїм соціальним походженням належав до рабовласницької аристократії. Дані обставини наклали вагомий відбиток на його політичний світогляд.

Основними політичними працями Платона є «Держава» та «Закони». Він запропонував концепцію ідеальної держави, сутність якої полягає у виконанні громадянином тільки тих обов'язків, які приписані йому, не роблячи нічого такого, що є обов'язком інших. Тобто в ідеальній державі кожен повинен займатися своєю справою. Отже, Платон уперше запропонував суспільний розподіл праці та обов'язків.

Ідеалом для Платона було аристократичне суспільство на чолі з філософами, які знають, як керувати державою. Завдяки цьому в державі існує чіткий порядок. Він протиставляв аристократію олігархії, де керують багаті прошарки. Платон також виступав з критикою рабовласницької демократії, оскільки вважав, що вона може трансформуватися у тиранію. Це означає, що

свобода для однієї людини може перетворитися у надмірну владу, а для іншої – у рабство.

Подальший розвиток політичної думки Стародавньої Греції пов'язаний з Арістотелем (384 - 322 рр. до н.е.). Він визначив людину як істоту політичну, оскільки якщо людина живе поза державою, то вона або недорозвинена в моральному сенсі істота, або надлюдина. Тобто вона може реалізувати себе тільки у суспільстві і через суспільство.

Арістотель розрізняв правильні та неправильні форми державного правління. До правильних форм він відносив монархію, аристократію і політію, до неправильних – тиранію, олігархію і демократію. При правильних формах правителі діють на основі закону і задля суспільного блага, при неправильних – задля власної вигоди і всупереч закону. При цьому найправильнішою формою він вважав політію, яка, на його думку, поєднувала у собі найкращі риси олігархії і демократії (багатство і свободу) і була формою правління середнього класу.

Одним з найбільш яскравих представників політичної думки Стародавнього Риму був Марк Тулій Цицерон (106- 43 рр. до н.е.).

Причина походження держави, за Цицероном, полягає у природженій потребі людей жити разом та необхідності охорони власності. Таким чином, метою держави Цицерон вважає забезпечення безпеки громадян та вільного використання майна.

Основне політичне кредо в Цицерона – гасло про примирення станів. На його думку, держава, складена з поєднання вищих, середніх і нижчих станів, схожа на мелодію, де і низькі, і середні, і високі звуки знаходяться гармонійно у співі, якими керує хороший музикант.

Вплив античної політичної думки позначився передусім на політичних вченнях доби Середньовіччя та Відродження. Після розпаду рабовласницького устрою в Західній Європі виникло феодальне суспільство.

Політичну роль в епоху феодалізму відіграло духовенство. Воно було великою економічною, політичною й ідеологічною силою. Це сталося тому, що за умов великої феодальної роздрібленості (V-X ст.) католицька церква, маючи чітку ієрархію й стійкі догмати, справляла значний вплив на все духовне життя середньовіччя. Не була винятком також і політична думка. Її розвиток в основному здійснювався зусиллями представників церкви.

Основні аспекти політичної думки Середньовіччя полягали у висуванні на перший план проблем співвідношення світської та церковної влад, що знаходило свій прояв у боротьбі між теологічними теоріями політичної влади й антитеократичними (світськими) політичними доктринами та вченнями.

Найвідомішим представником ідей християнської доктрини був Фома Аквінський (1226-1274). У своїх вченнях він пристосував філософські й політичні погляди Арістотеля до потреб церковної ідеології, запозичивши в нього погляд на людину як на істоту політичну, інтереси якої повинні бути підпорядковані державним. Водночас держава існує лише для того, щоб піклуватися про загальне благо.

Проте Аквінський рішуче заперечував соціальну рівність і вважав вічними станові відмінності. Більшість членів суспільства повинна працювати фізично, лише меншість здатна займатися розумовою працею й управляти.

Найкращою формою державного правління у Аквінського є монархія. Влада доброго та справедливого монарха має бути відображенням влади бога у світі. Він проголошує необхідність безумовного підкорення світської влади владі духовній, оскільки вищою метою і сенсом існування суспільства є досягнення небесного блаженства, привести до якого може тільки церква.

Усі ці постулати лягли в основу вчення під назвою «Томізм», яке стало фундаментом доктрини католицької церкви.

Одними з представників світської доктрини були Марсілій Падуанський (1275 - 1340) та Уільям Оккам (1285 - 1349).

Зокрема, Падуанський дійшов висновку, що ні церква, ні держава не мають божественної природи, але є різними формами людської влади. При цьому церква повинна бути відокремлена від держави і має підпорядковуватися світській владі.

Оккам також вважав, що духовна і світська влади повинні існувати окремо, а духовна влада – обмежуватися лише церковними справами і проблемами релігії. На його думку, при ідеальному політичному устрої реалізація загальнодержавних завдань має узгоджуватися з правами та свободами громадян, які не можна порушувати ні правителям світським, ні, тим більше, духовним.

2.2. Політичні вчення доби відродження та Просвітництва

Доба Відродження (Ренесанс) визначається як історичний процес ідейного і культурного розвитку напередодні ранніх буржуазних революцій. Її елементи починають виявлятися на пізній стадії феодалізму й обумовлені його розпадом.

Відродження висунуло на перший план зовсім нові політичні проблеми, які виникли разом із кризою феодалізму, розширенням раціонального мислення, розвитком нової структури суспільства.

Це були проблеми, пов'язані, по-перше, з новим баченням людини, рівня її свободи, прав і обов'язків, по-друге, із доступом до влади, оскільки розширювалося коло власників, що приводило до збільшення кількості індивідів, які могли брати участь у прийнятті політичних рішень. Найбільш відомим та видатним представником доби Відродження був італійський мислитель Нікколо Макіавеллі (1469-1527). Його найвідоміший політичний трактат – «Державець». Також серед найбільш відомих є такі праці, як «Роздуми про першу декаду Тіта Лівія» та «Флорентійські літописи».

Макіавеллі відокремлює політику від теологічних та релігійних уявлень. Політика – це лише автономна сторона людської діяльності, вона є втіленням свободної людської волі в рамках необхідності. Політику визначає не бог чи мораль, а сама практика, природні закони життя та людська психологія.

Розвиток гуманітарних наук, і зокрема суспільно-політичних теорій Нового часу, проходить у річищі програмного відбиття свідомих інтересів і поглядів прогресивних прошарків суспільства.

Цей період являє собою час поступової стагнації економічного розквіту італійських міст, а центр економічного розвитку поступово переміщується до Англії, Голландії й частково до Франції.

Швидкий економічний розвиток відбувається у другій половині XVI ст. у Нідерландах. У цих умовах існуючі феодальні відносини вже не в змозі задовольнити інтереси та запити більшості соціальних прошарків. Дані обставини врешті-решт призвели до першої буржуазної революції у Європі наприкінці XVI ст.

У цьому сенсі нідерландська революція була першим політичним виступом нового суспільного класу – буржуазії.

У другій половині XV ст. державою першорядного значення стає також і Англія. Вона стає великою колоніальною і торговельною державою. Це приводить до розвитку виробництва, яке ґрунтується на найманій праці, тобто на тих суспільних відносинах, що є не властивими феодалізму. Клас нових власників, що народжувався, мав інтереси в галузі підприємництва. Економічна діяльність, інтереси реального практичного життя привели цей суспільний прошарок, й не тільки в Англії, до орієнтації на дійсне пізнання світу, яке спиралось не на догмати, а на розум і практичний досвід. Саме дані обставини й започаткували методологічну основу розвитку багатьох наук, у тому числі гуманітарних, в рамках яких розвивалась і політична думка того часу.

Основу раціонального мислення заклав його видатний представник Френсіс Бекон. Він є автором відомого твору «Нова Атлантида», який є соціальною утопією і в якому Бекон висловлює уявлення про оптимальний устрій суспільства. Соціально-політичні погляди Бекона є достатньо поміркованими.

На острові під назвою Бенсалем (Нова Атлантида) існує розподіл на багатих та бідних. Громада острова підтримує розвиток ремесел і мореплавання. Виключне становище має співтовариство вчених, яке має вирішальне слово у справах керівництва та управління суспільством.

Що стосується моральних норм, то на острові засуджуються будь-які аморальні війни, які ведуть до порушення закону.

Критичність соціальної утопії Бекона не спрямована проти панівних суспільних відносин, а лише на їх вдосконалення, очищення від негативних явищ, які супроводжували розвиток нових капіталістичних виробничих відносин.

Вихідною для розвитку політичної думки Нового часу стала ідея природного права. Під природними правами малися на увазі права бути вільними в переконаннях та діях, володіти та розпоряджатися власністю, бути рівними перед законом, мати гарантії від свавілля можновладців.

Голландський юрист, політичний мислитель та історик Гуго Гроцій був одним з тих вчених, хто намагався звільнити політичну думку від теології. Він визнає право божественне і право людське. Цей підхід з точки зору історичних

умов того часу був кроком уперед, який звільняє людину від гегемонії монопольного права, що надається церквою.

Основою політичної доктрини Гроція є раціоналістичний світогляд. Вирішувати політичні конфлікти повинен розум. Він є верховним суддею, а не божественним провидінням.

Представником авторитарного напрямку політичної думки Нового часу був Томас Гоббс – англійський філософ.

Основою його поглядів щодо суспільного устрою та виникнення держави є природна схильність людей шкодити один одному. Це витікає з їх пихатого самолюбства та із принципу всезагальності, тобто права всіх на все. Для того щоб у суспільстві був порядок, окрім суспільного договору та згоди, має існувати суспільна влада, яка спрямовувала б дії людей та утримувала б їх у шорах. Єдиним шляхом, що веде до створення такої влади, згідно з Гоббсом, є зречення людей від політичних і громадянських прав і передача їх одній особі чи групі осіб. Так Гоббс розуміє виникнення держави.

Гоббс наділяє державу необмеженими повноваженнями. При цьому закони суспільства починають виконувати роль законів природи. В цьому сенсі громадянські права становлять собою природні права, перенесені на державу. Оскільки природні права були необмежені, то є необмеженими і права держави, і обов'язковість громадянських законів.

Гоббс виходить з того, що носій верховної влади (суверен) ніяким договором з народом не пов'язаний і тому не несе будь-якої відповідальності перед ним. Найкращою формою державного правління він вважає монархію. Правитель-суверен повинен піклуватися про своїх підданих, про розвиток держави в цілому. В цьому йому допомагають закони, їх обов'язковість гарантується державною владою.

Водночас Гоббс повністю виключає будь-яку форму контролю верховної влади з боку суспільства. Суверену належать усі види влади і він стоїть вище законів, оскільки останні встановлені ним самим.

Просвітництво як явище виникло в західній Європі у відповідь на запит прогресивної революційної буржуазії, а також наукового знання, що розвивалось. Представники Доби Просвітництва виступали проти ідейного засилля релігії, добивались політичних свобод і критикували усе, що було пов'язане з колишнім устроєм суспільства. На перше місце діячі Просвітництва стали висувати свободу людини і силу людського розуму.

Яскравим представником доби раннього Просвітництва був нідерландський філософ Бенедикт Спіноза. Він вважав, що держава виникла на основі суспільного договору для того, щоб люди могли забезпечити свою власну безпеку, а також здійснювати взаємодопомогу.

Головним аспектом політичних поглядів Спінози було питання свободи. В цьому сенсі він виступав проти будь-якого типу монархії і схилився до республікансько-демократичної форми правління, оскільки, на його думку, вона більш за все відповідає принципам свободи. Найкращою формою державного правління Спіноза вважав ту, в якій усі громадяни беруть участь в управлінні державою.

На думку Спінози, верховна влада не може втручатися у внутрішнє життя людей і диктувати їм закони совісті, за свободу яких він виступав.

Погляди Спінози були відображенням суспільної свідомості голландської буржуазії, яка у 60-ті роки XVII століття була найбільш розвиненою в Європі. Тому його політичні вчення належали у той час до найбільш прогресивних та провідних. Вони сприяли розвитку природноправових та договірних концепцій виникнення суспільства.

Ідеї Нового часу і доби раннього Просвітництва сприяли розпаду феодалізму і стали фундаментом лібералізму. Серед них важливою була ідея про те, що головною функцією держави є захист і охорона природних прав кожного громадянина.

Основою лібералізму стали засади індивідуалізму і непорушності приватної власності. За часів феодалізму власність знаходилась в руках вищих прошарків суспільства, тому будь-яке збільшення власності поза їх межами розглядалось як порушення феодальних порядків.

Розвиток капіталістичних відносин потягнув за собою появу лібералізму, який став теоретичним обґрунтуванням виникнення та подальшого розвитку громадянського суспільства.

Одним із основоположників доктрини лібералізму був англійський філософ і політичний мислитель Джон Локк.

Суттєвий вплив на його політичний світогляд справила англійська революція 1688 року, основою якої був компроміс між дворянством та буржуазією.

Джон Локк виходить у своїх наукових побудовах з теорії природного стану людей і договірного виникнення держави. Він відстоює приватну власність, грошове господарство та економічну політику, яка заохочувала розвиток торгівлі та промисловості. Держава має забезпечувати блага природного стану і охороняти основні права людини: право на життя, індивідуальну свободу і приватну власність.

Видатним політичним мислителем доби Просвітництва у Франції був Шарль Монтеск'є. Він намагався знайти такі принципи суспільного устрою, які гарантували б певну соціально-політичну стабільність і громадянські свободи.

Гарантію безпеки громадян від беззаконня та свавілля він вбачав у реалізації принципу поділу влади на виконавчу, законодавчу та судову. Ці функції не можуть виконуватися однією й тією ж особою. Людина не може бути суддею у власній справі чи виконувати рішення, яке вона сама ж і прийняла.

Аналогічний принцип застосовується й по відношенню до держави. Носії окремих видів влади повинні бути незалежні у своїх діях. Водночас усі три функції влади по необхідності інтегровані та взаємопов'язані. Тому незалежність стає основою для взаємного стримання, створюється система противаг, які перешкоджають якомусь органу влади нав'язувати свою виняткову волю.

Таким чином, згідно з Монтеस्क'є, сутність поміркованого і вільного правління полягає у його конституційному механізмі, основаному на рівновазі різних органів політичної влади.

Виокремлюючи три основні форми правління: республіку, монархію і деспотію, Монтеस्क'є своїм ідеалом вважав конституційну монархію. Проте він також відзначав, що республіканська форма державного правління закономірна, як і монархічна. До деспотичної форми правління Монтеस्क'є ставився вкрай негативно.

Видатним представником французького Просвітництва був Жан-Жак Руссо. Центральним мотивом його вчення виступає проблема нерівності між людьми. Її корінь він вбачав у царині суспільного розвитку. Соціальну нерівність Руссо розумів як нерівність майнову, тобто пов'язану з приватною власністю.

Руссо є автором концепції суспільного договору, на основі якого створюється асоціація рівних та вільних індивідів. При цьому верховним правителем суспільства (сувереном) є народ.

Погляди Руссо стали ідейною передумовою революційних подій у Франції наприкінці XVIII століття.

Важливий внесок у розвиток політичної думки зробили німецькі мислителі Імануїл Кант і Георг Вільгельм Фрідріх Гегель.

Кант займався розробкою проблем права, держави та закону, вперше ввів поняття «правова держава». На його думку, призначення права полягає у тому, щоб дотримуватися моральних принципів у людських відносинах, забезпечити індивідуальну свободу та суспільну рівність громадян.

Кант вважав, що для дотримання правових норм у суспільстві необхідна певна примусова сила, яка буде утримувати громадян у рамках моральних принципів, що відповідають праву. Важелем даного примусу він вважав державу. Держава, яка виступає гарантом права, й буде правовою.

Гегель ввів поняття «громадянське суспільство», яке, на його думку, являє собою суспільство власників, що вільно обмінюються предметами власності й тим самим забезпечують взаємне визнання.

Гегель був одним з перших мислителів, які запропонували трактовку громадянського суспільства як системи матеріальних потреб.

Згідно з Гегелем, лише у державі виявляється реальна свобода індивідів. Отже, існування громадянського суспільства вбачає наявність держави як основи для його розвитку та функціонування.

Оскільки самому громадянському суспільству притаманні внутрішні протиріччя та конфлікти, то держава, за Гегелем, є тим моральним цілим, яке регулює суспільні відносини й за допомогою своїх інститутів гарантує основні права та свободи громадян.

У цьому сенсі держава функціонує в правовій площині, являючи собою конкретне право. На думку Гегеля, ця розумна держава гарантує існування конституційного ладу, представницьких органів і рівності громадян перед законом.

Політичні ідеї минулого істотно впливають на сучасні політичні погляди. У них відображається не тільки шлях прогресу політичної думки, культури людства, але й прогрес формування та ствердження загальнолюдських політичних і правових цінностей.

Література основна

1. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень: підручник / Ф. П. Шульженко. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 464 с.
2. Марчук В. П. Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл./ В. П. Марчук. – К. : Персонал, 2009. – 480 с.
3. История политических и правовых учений. Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Норма, 2010. – 338 с.
4. История политических и правовых учений / Под ред. О. Э. Лейста и В. А. Томсинова. – Изд. 3-е, доп. – М. : Зерцало, 2009. – 569 с.
5. Хрестоматия по истории Древнего Востока в 2-х ч. - М.: Наука, 1980.
6. Древнекитайская философия. Собрание текстов в 2-х т. – М. : Наука, 1972.
7. Аристотель. Политика / Пер. с древнегреч. С. М. Роговина. – М. : РИПОЛ, 2010. – 583 с.
8. Платон. Государство. Законы // Соч. в 4-х т. – М. : Мысль, 1990.
9. Цицерон Марк Туллий. О государстве. О законах. – М. : Мысль, 1999. – 782 с.
10. Макиавелли Н. Государь / Никколо Макиавелли // Сочинения. – М. : Эксмо, 2009. – 509 с.
11. Гоббс Т. Левиафан / Томас Гоббс. – М. : Мысль, 2001. – 478 с.
12. Гоббс Т. Соч. в 2-х т. – М. : Мысль, 1991.
13. Бэкон Ф. Избранные произведения / Френсис Бекон. В 2-х т. – М. : Мысль, 1972.
14. Гроций Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Гуго Гроций; пер. с латин. А. Л. Саккетти. – М. : Науч.-изд. центр «Ладомир», 1994. – 867 с.
15. Спиноза Б. Собр. соч. / Бенедикт Спиноза. В 2-х т. – М. : Госполитиздат, 1957.
16. Локк Дж. Сочинения / Джон Локк. В 3-х т. – М.: Мысль, 1985.
17. Монтескье Ш. Избранные произведения / Шарль Монтескье. – М. : Госполитиздат, 1955. – 800 с.
18. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Жан-Жак Руссо. – М.: Наука, 1969. – 703 с.
19. Кант И. Сочинения / Иммануил Кант. В 6-ти т. – М.: Мысль, 1965.
20. Гегель Г. В. Ф. Политические произведения / Георг Гегель. – М. : Наука, 1978. – 438 с.

Література додаткова

1. Історія політичних і правових вчень: навч. – метод. посіб. (за вимогами кредитно-модульної системи) / Уклад. Т. І. Бабак. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – 48 с .
2. Цюрупа М. В. Історія політичних і правових вчень: курс лекцій / М. В. Цюрупа. – К. : Український центр духовної культури, 2007. – 264 с.
3. Кочеткова Е. Л. История политических и правовых учений: учебно-методическое пособие / Е. Л. Кочеткова. – Оренбург: Изд. – центр ОГАУ, 2010. – 255 с.
4. Калинина Е. В. История политических и правовых учений: хрестоматія / Е. В. Калинина. – Нижний Новгород: Пламя, 2009. – 262 с.
5. Мачин И. Ф. История политических и правовых учений: краткий курс лекций / И. Ф. Мачин. – М.: Юрайт, 2010. – 185 с.
6. Сухорукова О. А. История политических и правовых учений Древнего мира, Средневековья, Возрождения и Нового времени: учебное пособие / О. А. Сухорукова. – М.: МИЭТ, 2008. – 124 с.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. У чому полягає важливість та необхідність вивчення історії політичних вчень?
2. Назвіть джерела політичної думки Стародавнього Сходу та розкрийте їх зміст.
3. Дайте характеристику політичних вчень Конфуція.
4. Політичні погляди Платона та Арістотеля.
5. Політичні вчення Марка Тулія Цицерона.
6. Дайте характеристику політичних вчень Середньовіччя.
7. Політична доктрина Нікколо Макіавеллі.
8. Обґрунтуйте актуальність політичних ідей Арістотеля у наші дні.

Контрольні тести

1. Якою має бути ідеальна держава на думку Конфуція:
  - а) держава – це велика родина, де правитель – батько, а підлеглі – сини;
  - б) держава – це механізм регулювання суспільного життя;
  - в) держава – найбільша сила, що забезпечує права та свободи людини;
  - г) у державі кожен має займатися своєю справою.
2. Визначіть поняття – легісти (законники) – це:
  - а) послідовники Шан-Яна;
  - б) ченці з монастиря Святого Патрика;
  - в) представники сучасної ліберально-демократичної партії Великої Британії;
  - г) послідовники Лао-Цзи.
3. Автор висловлювання: «Влада дається від Бога»:
  - а) У. Оккам;

- б) А. Августин;
- в) Н. Макіавеллі;
- г) Ж.-Ж. Руссо.

4. Назвіть, якому вченому належить особлива заслуга в розробці концепції громадянського суспільства:

- а) М. Веберу;
- б) Дж. Локку;
- в) Г. Гегелю;
- г) М. Дюверже.

5. Назвіть найвідоміших представників політичної думки стародавньої Греції:

- а) Н. Макіавеллі, А. Августин;
- б) Цицерон, Ф. Аквінський;
- в) Платон, Аристотель;
- г) Платон, Ф. Аквінський.

6. Найбільш відомими науковими працями Н. Макіавеллі є:

- а) «Політика», «Закони»;
- б) «Державець», «Роздуми про першу декаду Тіта Лівія»;
- в) «Левіафан», «Персидські листи»;
- г) «Державець», «Левіафан».

7. Назвіть автора теорії про невід'ємний та неподільний суверенітет народу в державі:

- а) Ж.-Ж. Руссо;
- б) І. Кант;
- в) Г. Гегель;
- г) Ш. Монтеск'є.

8. Договірну концепцію створення держави розвивали:

- а) Т. Гоббс, Дж. Локк;
- б) Ж.-Ж. Руссо, І. Кант;
- в) Аристотель, Платон;
- г) Дж. Локк, Г. Гегель.

9. Назвіть три основні форми правління за Ш. Монтеск'є:

- а) Республіка, монархія, деспотія;
- б) Тероризм, лібералізм, авторитаризм;
- в) Парламентська, абсолютистська, президентська;
- г) Республіка, монархія, лібералізм.

АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Теми доповідей та рефератів

1. Основний зміст античних проектів політичного устрою суспільства.
2. Проекти ідеальної організації суспільства в «Державі» Платона і «Політиці» Аристотеля: загальне та особливе.
3. Вчення Аристотеля про найкращий устрій суспільства.

4. Мораль і політика у вченнях Конфуція та Н. Макіавеллі.
5. Ідеї Ш. Монтеск'є про розподіл функцій влади.
6. Концепції «суспільного договору» і «природного права» в історії політичної думки (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо).
7. Теорії «правової держави» І. Канта і «громадянського суспільства» Г. Гегеля.

Логічні завдання

1. Чому античні мислителі Платон і Аристотель виступали проти демократії як форми організації суспільного життя?
2. У чому полягає відмінність теорій ідеальної держави Платона та Конфуція?
3. Чому політичні ідеї Н. Макіавеллі вважаються неоднозначними?
4. Які характеристики, згідно з теорією Н. Макіавеллі, відрізняють правління еліти лисиць і еліти левів? Як би, на вашу думку, він визначив сучасну правлячу еліту в Україні?
5. Т. Гоббс стверджував, що «репутація влади і є самою владою»? Що мав на увазі англійський мислитель? Чи згодні ви з його твердженням?
6. Т. Гоббс і Ж.-Ж. Руссо були противниками поділу функцій влади, вважаючи, що влада завжди повинна бути цілком зосереджена у руках якогось одного органу; Дж. Локк і Ш. Монтеск'є, навпаки, обґрунтовували необхідність поділу функцій влади. Чим пояснюється така відмінність у підходах до даної проблеми у сучасників? Як аргументують свою позицію прихильники і противники ідеї поділу функцій влади?

Дискусія «Проблеми співвідношення моралі і політики в історії політичної думки»

Що є спільного і у чому полягають відмінності між політикою і мораллю? Дилема «політика – мораль»: чи є сумісною політика з мораллю? Чи може та повинна політика бути моральною? Наскільки актуальними є ці питання для сучасної України?

Підходи до проблеми співвідношення моралі і політики в історії політичної думки:

1. Єдність політики і моралі.

Г. Маблі називав політику суспільною мораллю, а мораль – приватною політикою. Добра політика, згідно з Маблі, не відрізняється від здорової моралі. Ж.-Ж. Руссо закликав до поєднання політики і моралі: хто захоче вивчати окремо політику і мораль, той нічого не зрозуміє ані в тій, ані в іншій, і все, що є моральним злом, є злом і у політиці. На думку Т. Джефферсона, мистецтво управління полягає у мистецтві бути чесним.

2. Політика і мораль є несумісними.

Політика і мораль є автономними. За Н. Макіавеллі мораль є сферою вічного, вона регулює індивідуальні стосунки людей за допомогою

добровільного дотримання ними певних правил. У політиці ж панує доцільність, у ній виражаються інтереси різних соціальних груп. Іншими словами: у політиці нема моралі, а є лише інтереси.

3. Політика може бути моральною або аморальною залежно від обставин.

М. Вебер поєднував мораль і політику шляхом поділу сфер їх дії: до прийняття політичного рішення політик може додержуватися своїх ідейних переконань і моральних принципів, але після він має думати про його наслідки і результати, враховуючи реальні обставини (етика переконань та етика відповідальності).

Проблема зв'язку моралі з політикою і свободою людини: чи є вільною людина або ні, чи має вона свободу морального вибору у своїх діях, у тому числі у діях політичних, чи може людина бути моральною, будучи невольною?

Засоби політики і моральність. Між Сциллою «аморальних» засобів у виразі: «мета виправдовує засоби» і Харибдою моральних цілей у категоричному імперативі І. Канта. Політична етика.

ТЕМА 3. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

*Ми не робимо з політики релігії,
ані з релігії політики
В'ячеслав Липинський*

Мета: розглянути особливості і основні напрямки української політичної думки, тлумачення у ній проблем влади та держави.

Ключові слова: світська та церковна концепції державної влади, гуманізм, соборність, євроцентризм, консерватизм.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

Вузлові питання теми

1. Політична думка Київської Держави.
2. Політична думка козацько-гетьманського періоду.
3. Політична думка Нової доби.

3.1. Політична думка Київської Держави

Політична думка давніх жителів українських земель існувала у вигляді суспільно-політичних поглядів, що мали релігійно-міфологічний характер. Найчастіше вони були пов'язані із практичним життям та основними потребами.

Провідною думкою міфологічного світогляду людини була ідея про божественне, неземне походження існуючої влади й порядку на землі, про земні відносини, що регулюються божеством. Ось чому в суспільній свідомості поступово поширюється і посідає панівне місце ідеологія божественного походження влади і пов'язаних із нею певних політичних сил.

Важливим чинником, що сприяв об'єднанню Київської Русі та перетворенню її у велику феодальну державу, посиленню політичної влади правління, було введення християнства на Русі. Його утвердження сприяло не тільки розвитку суспільно-політичної думки, а й посиленню економічних і культурних зв'язків з Візантією та іншими європейськими країнами. Під впливом візантійської філософії формувалась теологічна та політична думка. Ці процеси сприяли народженню єдності суспільно-політичного устрою, суспільних відносин і права.

Центральною політичною проблемою того часу була проблема взаємовідносин світської та церковної влад.

З одного боку, церква в Київській Русі прагнула піднятися над великокнязівською адміністрацією, намагалася стати центром єднання удільнороздрібною держави, що знайшло своє концептуальне відображення у

церковному вченні про богоугодного владаря, в основі якого лежала ідея родового, династичного князювання. З іншого боку, відображаючи інтереси світської влади, поступово склалася концепція одновладдя, верховенства тільки світської влади.

В основі першої концепції про богоугодного владаря лежали думки отців церкви – Василя Великого, Іоанна Златоуста (IV ст.) про духовне провідництво в державі як запоруку добробуту й миру, дотримання заповідей Божих, припинення удільної боротьби за владу. Спираючись на них, печерський ігумен Феодосій заклав основи теологічної концепції. Він зазначав, що світські владарі не зберігають, а лише захищають віру, стоячи на процерковних позиціях. Займаючи ортодоксальну позицію, Феодосій стверджував, що шлях до істини лежить через східне християнство (православ'я). Згідно з даною концепцією важливим аспектом була централізація держави, але під керівництвом церкви.

Погляди Феодосія розвинув диякон Нестор, автор літопису під назвою «Повість временних літ», який був творцем головної ідеї першої православної церковної доктрини – династичного князювання. В літописі на першому місці стоїть Володимир Великий, який хрестив Русь. Проте центром єдності держави давньоруських князів мала б бути не великокнязівська влада, а церква.

Творцем другої концепції був митрополіт Іларіон. Йому належить відома праця «Слово про закон і благодать». Він вважав, що одновладдя є опорою християнської віри. Завдяки великокнязівському централізму православ'я утвердилося на Русі, саме йому воно має завдячувати своїм існуванням. В одновладній монархії Іларіон бачив головний гарант єдності і сили держави, її територіальної цілісності. Тому християнство повинно служити консолідації країни, стояти на охороні загальнодержавного централізму.

Одним із найвідоміших представників політичної думки Київської Русі був Володимир Мономах. Зокрема, він вважав, що здійснювати беззаконня не мають права не тільки сини князів, але й службові люди. Князь є державним мужем, носієм закону. На його думку, владар повинен пам'ятати, що разом із владою зростає і відповідальність.

Із татарською навалою державність, політичне життя надалі зберігалися лише у Галицько-Волинській державі. З того періоду найважливішим джерелом політичної думки залишився Галицько-Волинський літопис (XIII ст.), що доніс інформацію про політичну діяльність князя Данила Галицького. Перед обличчям татаро-монгольської навали політичні погляди того часу зводилися до необхідності європейського об'єднання.

3.2. Політична думка козацько-гетьманського періоду

На початку козацько-гетьманської доби важливим осередком суспільно-політичного життя залишалась галицька земля. Такі зв'язки із західноєвропейською культурою сприяли поширенню ідей гуманізму. Серед представників цього напрямку в політичній думці можна виокремити Юрія Котермака-Дрогобича і Станіслава Оріховського.

Зокрема, Юрій Дрогобич висловлювався за зміцнення сильної королівської влади, що обумовлює зверхність світської влади над церквою. Щодо ідей Станіслава Оріховського, то він вважав, що керування державою повинне здійснюватись методами переконання, владар повинен здобути повагу і любов підданих, бо без того він не може стати авторитетом і його влада буде слабкою.

Серед видатних мислителів козацько-гетьманського періоду виділяється Іван Вишенський. Церкву і суспільство в цілому він уявляв в образі заснованої на братерстві й рівності соборності. Лише дотримання принципу соборності й забезпечувало б рівність усіх людей як у церковно-релігійному, так і суспільно-політичному житті, усунення несправедливості, гноблення, визиску і тиранії. Одержавши владу від Бога, будь-який правитель не зможе користуватися нею на свій розсуд, свавільно, бо це є грубим порушенням божих настанов про рівність. Вишенський виступав за поширення освіти, пов'язував її і виховання народу з політичним та соціальним відродженням України.

Значне поширення освіти в Україні стало важливою умовою створення Києво-Могилянської академії. Ця установа стала першим вищим навчальним закладом на східнослов'янських землях. Її засновником був Петро Могила. Він не виокремлював державу і суспільство один від одного. На його думку, держава виникає із необхідності забезпечення природних потреб людей на базі закону, наділяє громадян матеріальними благами, організовує виховання, згуртовує та захищає людей. Як вважав Петро Могила, метою людського життя є діяльність у поєднанні з чеснотами.

Професорами Києво-Могилянської академії, які зробили значний внесок в українську політичну думку, були Феофан Прокопович і Стефан Яворський.

Феофан Прокопович вважав, що природним для людини є творити добро, це дар її природи, як і совість, що спонукає людину на це добро. Влада держави потрібна для охорони природного закону, закони потрібні, щоб не порушувати природних прав, а влада є силою, що гарантує їх виконання. Щоб цього досягти, народ через договір передає свою волю правителю. Верховна влада у своїй діяльності повинна дотримуватися принципу загальної користі, опікуватися народом, дбати про його добробут і безпеку. При цьому влада духовна має підпорядкуватися владі світській.

Стефан Яворський прагнув використати усе позитивне, що мали в собі католицизм і протестантизм, залишаючись на позиціях православ'я. Він стверджував про необхідність рівноправності співпраці церкви з державою для загальної користі.

Свідченням підвищення рівня політичної думки стали «Пакти й конституції законів та вільностей Війська Запорізького», укладені у квітні 1710 року між гетьманом Пилипом Орликом та Військом Запорізьким. Основним пунктом Конституції Пилипа Орлика було проголошення незалежності України. Вона передбачала створення вищого органу – Генеральної Ради та обмежувала права та повноваження гетьмана. Без рішення Генеральної Ради гетьман мав право розглядати лише поточні питання, радитись при цьому з Генеральною старшиною. Україна повинна була стати демократичною

республікою з виборними законодавчим та виконавчим органами. Конституція Пилипа Орлика була видатним досягненням політичної думки початку XVIII століття. Вона знаходилась у річищі тенденцій політичного розвитку Європи того часу (зокрема, це стосується розмежування світської та церковної влади). В деяких питаннях Конституція випереджала свій час, передусім, у спробах утвердження домінування засад конституціоналізму і правопорядку над ідеєю абсолютної державності.

Видатний український мислитель Григорій Сковорода вважав, що державний устрій, політичний лад залежить від того, наскільки соціально-політичний стан членів суспільства відповідає їх духовній природі. Держава є законною й необхідною, він був лише проти злочинної влади та устрою. Це настає тоді, коли природне перетворюється у неприродне. Такі ж проблеми, як рівність і свобода, на його думку, є проблемами природної відповідальності. Суспільно-політичним ідеалом у Сковороди мав бути державний лад, який би спирався на суспільний компроміс. Це мало б бути гармонійне суспільство, але з певною ієрархічною структурою.

3.3. Політична думка нової доби

Наприкінці XVIII – початку XIX століття політична думка в Україні вступає у новий період свого історичного розвитку. Головними джерелами відродження національної свідомості були вплив західноєвропейських політичних ідей, зокрема ідей Французької революції.

У першій половині XIX століття в Україні виникло Кирило-Мефодіївське товариство, яке уособлювало цвіт української політичної думки, об'єднувало людей, котрі справили величезний вплив на хід і подальший розвиток українського відродження.

До складу Кирило-Мефодіївського товариства входили: Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Микола Гулак, Василь Білозерський, Опанас Маркович, Тарас Шевченко. Основними завданнями вони вважали побудову слов'янської спілки християнських республік; знищення кріпацтва та абсолютистської влади в Російській імперії як необхідної умови створення цієї спілки; поширення християнського суспільного ладу на весь світ як наслідок здійснення християнського заповіту слов'янами.

Кирило-Мефодіївське товариство закликала слов'ян до об'єднання, але за умов утворення кожним народом своєї власної суверенної республіки, не залежної від інших, збудованої на демократичних засадах. Члени товариства прагнули досягти свого ідеалу як через державні реформи, так і завдяки поширенню освіти, моральному вдосконаленню людини. Головною передумовою ідеального суспільного ладу вони вважали особисту чесність і порядність обраних правителів.

Михайло Драгоманов вважав, що чим більш високим є рівень розвитку суспільної організації, тим вищим має бути ступінь соціального прогресу.

Основними постулатами політичної концепції Драгоманова були визнання за державою з її політичною системою і конституцією можливості

координації соціально-економічного життя; ідея щодо еволюції існуючої політичної системи як засобу проведення широких політичних реформ; проведення визвольної боротьби лише просвітницькими засобами та розуміння культури як основи для функціонування майбутньої республіканської держави; євроцентризм, тобто переконання, що історичний процес в Російській імперії має пройти той самий політичний шлях, що і в країнах Західної Європи із заміною абсолютистської монархії на так званий парламентсько-земський варіант; ідея федерації як вирішальної умови перебудови імперії на засадах широкої автономії.

Одним із видатних представників політичної думки України був Іван Франко – мислитель, письменник, громадсько-політичний діяч. У своїх творах він приділяв значну увагу кооперації, організації взаємодопомоги для соціального захисту, боротьбі за просвіту працівників, підвищення їх культурного рівня. Проте він не виступав за диктатуру пролетаріату, а був за широке самоврядування і акцентував увагу на загальнолюдських, а не класових цінностях.

Як і Драгоманов, Франко виступав з позицій федералізму. Він вважав, що формою самостійності може бути демократична автономія у складі федерації, яка б спиралась на солідарність інтересів. Основою такого суспільства мають бути рівність людей, забезпечення прав і свобод для кожної людини.

Михайло Грушевський – історик і політичний діяч, перший Президент Української Народної Республіки (УНР), пройшов певну еволюцію у поглядах, зокрема від історичної народницької концепції у бік державницької, від федералістичної до самостійницької. Спочатку він підтримував ідеї федеративних форм організації державного життя нації і виступав за національно-культурну автономію України в рамках Російської імперії. Це було пов'язано з його думкою про те, що народність для свого розвитку не потребує обов'язково політичної самостійності, а вирішення українського питання тісно пов'язане з перетворенням Росії у правову державу.

Проте більшовицька революція та новий характер українсько-російських відносин внесли значні корективи у політичні погляди Грушевського. Він піддає різкій критиці політику радянської Росії в Україні, оскільки, на його думку, більшовицькі керівники під своїм федералізмом приховують найгірший терористичний централізм. Такі зміни у політичних поглядах Грушевського не в останню чергу привели на початку 1918 року до проголошення України IV Універсалом Центральної Ради самостійною, незалежною республікою.

Важливою віхою в історії української політичної думки була творча спадщина Володимира Винниченка – українського письменника і політичного діяча. Він висунув власну концепцію української робітничо-селянської революції. Головним її структурним елементом було поєднання соціально-економічних чинників із національно-політичними при перевазі перших. Тим самим, на його думку, російських більшовиків було б позбавлено можливості виступити проти України і прагнути до захоплення влади.

У разі спрацювання ідеї здійснення пролетарської революції в Україні як окремо взятій країні вторгнення московських більшовиків мало б виключно національну, а не ідеологічну основу.

Представником національно-державницького напрямку в політичній думці України був Дмитро Донцов. Його націоналізм являв собою світогляд, що є стимулом усіх людських починань та взаємин. Проголошуючи головним чином діяльності людини вольовий аспект людської психіки, він підносив до рівня абсолютних людських цінностей ірраціоналізм, експансію, насильництво і фанатизм. При цьому фанатизм впливає з релігійного характеру, бо віруючі дивляться на свої ідеї, як на правду, що обов'язкова для всіх. Спираючись на ідеї Макіавеллі, Донцов обстоював тезу про придатність більшості засобів у безкомпромісній боротьбі за виживання нації. Він також висував ідею переорієнтації України на Захід, оскільки вважав, що вона у політичному, економічному, соціальному, культурному та релігійному житті є цілковито європейською державою.

Видатним українським політичним мислителем консервативного напрямку був В'ячеслав Липинський. Він сформулював найоригінальнішу доктрину державного устрою України.

Суть даної доктрини полягала у спадковій трудовій монархії на чолі з гетьманом. Вона базувалась на концепції хлібороба як головної рушійної сили політичного процесу. Саме хлібороби-власники мали б відновити втрачену державність. Почуття власності на землю настільки сильне, що воно перемає інші прагнення, бо є найстабільнішим і навіть постійним. Отже, гетьманська династія мала походити саме з класу хліборобів-власників.

Липинський вважав також, що українцем є всякий, хто хоче, щоб Україна перестала бути колонією, щоб з різних її племен, рас і вір постала одна єдина українська держава. Тобто кожен, хто робить свій внесок у справу незалежності держави, приносить усе найкраще, що є в нього, й буде справжнім патріотом України.

Щодо союзу трьох слов'янських держав – України, Білорусії та Росії, на думку Липинського, він є можливим лише на рівноправній основі незалежних країн на засадах політичного та економічного партнерства.

Література основна

1. Історія української суспільно-політичної думки: навч. посібник / Укл.: В. В. Морозов. – К.: Нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана, 2006. – 180 с.
2. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія: підручник / П. П. Шляхтун. – К.: ЦУЛ, 2010. – 472 с.
3. Полтавець С. В. Українська політична думка середини XVII століття / С. В. Полтавець. – К.: Світогляд, 2009. – 170 с.
4. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: навч. посібник / А. І. Кормич. – К.: Правова єдність, 2009. – 312 с.
5. Салтовський О. І. Концепція української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття) /

О. І. Салтовський. – К.: Вид. Парапан, 2002. – 395 с.

6. Сковорода Г. С. Вибрані твори / Г. С. Сковорода. – Х.: Прапор, 2007. – 384 с.

7. Драгоманов М. П. Вибрані праці / М. П. Драгоманов. У 3 т., 4 кн. – К.: Знання України, 2007. – Т. 1, кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія. – 272 с.

8. Грушевський М. С. Твори / М. С. Грушевський. У 50-ти т. – Л. : Світ, 2005. – Т. 3 (суспільно-політичні твори). – 776 с.

Література додаткова

1. Куташев І. В. Політична думка доби гетьманщини: монографія / І. В. Куташев. – К.: Український центр духовної культури, 2007. – 320 с.

2. Кучер В. І. Володимир Винниченко про політичні події міжвоєнної доби / В. І Кучер. – К.: ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. – 68 с.

3. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. – Л. : Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2006. – 562 с.

4. В'ячеслав Липинський та його доба: науковий збірник. – К. : Темпора, 2010. – Кн. 1. – 560 с.; кн. 2. – 624 с.

5. Козачок Я. В., Горленко О. А. Забуттю не підлягає: Микола Костомаров і Кирило-Мефодіївське товариство: монографія. – К.: НАУ, 2007. – 80 с.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. У чому полягає сутність боротьби церковної та світської концепцій влади в політичній думці Княжої доби?

2. Чому, на Ваш погляд, Конституція Пилипа Орлика вважається такою, що випередила свій час?

3. Які постулати політичної концепції В'ячеслава Липинського вказують на її оригінальність?

4. У чому полягає особливість політичної думки княжої доби?

5. Охарактеризуйте внесок професорів Києво-Могилянської академії у розвиток політичної думки України.

6. Розкрийте зміст політичної концепції Кирило-Мефодіївського товариства.

7. Якими є основні політичні доробки українських мислителів кінця ХІХ - початку ХХ століття?

Контрольні тести

1. Хто був автором світської концепції державної влади за часів княжої доби:

а) Нестор;

- б) Феодосій;
- в) Іларіон.;
- г) Володимир Мономах.

2. Назвіть автора ідеології „інтегрального” (чинного) націоналізму:

- а) Д. Донців;
- б) М. Грушевський;
- в) В. Липинський;
- г) М. Костомаров.

3. Вершиною розвитку політичної думки першої половини ХІХ ст. стала політична доктрина:

- а) Кирило-Мефодіївського товариства;
- б) Союзу благоденства;
- в) Південного товариства;
- г) Демократичного товариства.

4. М. Грушевський вважав, що держава це:

а) Суверенний союз народу, який дорогою планової діяльності, зверхніми засобами задовольняє індивідуальні і загальнолюдські солідарні інтереси в напрямку до поступового розвитку громадянства;

б) забезпечення інтеграції, розробка та реалізація загальної мети суспільства;

в) цілісна, інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур і відносин, що відображає інтереси усіх політичних і соціальних сил суспільства;

г) суверенний союз народу, який забезпечує інтеграцію, розробку та реалізацію загальної мети суспільства.

5. Назвіть представника українського консерватизму

- а) В. Липинський;
- б) Б. Хмельницький;
- в) М. Міхновський;
- г) Д. Донцов.

6. Представниками автономно-федералістської концепції є:

- а) М. Драгоманов, М. Грушевський;
- б) М. Грушевський, Д. Донцов;
- в) І. Франко, Т. Шевченко;
- г) М. Грушевський, І. Вишенський.

7. М. Міхновський, Д. Донцов, М. Сциборський – представники:

- а) Націоналізму;
- б) Соціалізму;
- в) Лібералізму;
- г) Соціал-демократичного напрямку політичної думки.

8. Автором концепції соборності правління християнською церквою, заснованої на ідеї рівності людей (кін. ХVІ – поч. ХVІІ), є:

- а) І. Вишенський;
- б) П. Могила;
- в) С. Оріховський;
- г) Ф. Прокопович.

9. Аналізуючи державу, М. Драгоманов вважав, що її суть полягає у:
- а) Запереченні абсолютизму світської влади;
  - б) Правах, якими наділені в ній громадяни;
  - в) Служінні Папі;
  - г) Розподілі функцій влади.

АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Теми доповідей та рефератів

1. Порівняльний аналіз світської та церковної концепцій державної влади Княжої доби.
2. Політична думка Козацько-гетьманської доби.
3. Конституція Пилипа Орлика та її політичне значення.
4. Етико-гуманістична концепція Г. Сковороди.
5. Політична концепція Кирило-Мефодіївського товариства.
6. М. Драгоманов – основоположник політичної науки в Україні.
7. Українська політична думка на зламі століть та періоду революції.
8. Консервативна політична доктрина В. Липинського.
9. Д. Донцов – представник національно-державницького напрямку.

Логічні завдання

1. Порівняйте політичну думку княжої доби з політичною думкою Стародавнього Сходу й античності.
2. Які погляди С. Оріховського, на вашу думку, можна вважати передовими?
3. Чому Ф. Прокопович відстоював принцип російського монархізму, а не козацько-гетьманської автономії?
4. Запропонуйте власну схему класифікації напрямів політичної думки в Україні.
5. Чому М. Грушевський, який став на позицію незалежної Української держави, вважається представником демократично-народницького напрямку?
6. В чому полягає спільність поглядів М. Драгоманова й І. Франка?
7. Якою є відмінність між консерватизмом і народництвом?
8. В. Липинський писав: «Нація – це реалізація хотіння бути нацією. Коли нема хотіння, виявленого в формі ідеї – нема нації. Але так само нема нації, коли це хотіння не реалізується в матеріальних формах держави». Чи згодні ви з цією думкою? Аргументуйте відповідь.

Дискусія «Соборність України в концепціях українських мислителів»

Погляди на соборність класиків української політичної думки:

1. М. Грушевський: «...завдяки історичним і іншим обставинам ми бачимо вельми значні відмінності в житті, у мові, у всіляких відносинах між правобічною і лівобічною Україною, між хліборобним Херсоном і фабричною Катеринославщиною або козацькою Кубанню. Зійти зі всеукраїнського стану, йти далі тією ж дорогою, якою відмежовують тепер «галичанину» від «українщини», грати на дудці провінціалізмів, було б великою тактичною помилкою. Національна тактика наказує органічною роботою приводити до загального знаменника все багатство українських діалектів і всю різноманітність українського життя...

...Люди, яким не потрібен більш сильний розвиток українства хапаються за ці відмінності, створені на нашому національному тілі чужими впливами і зовнішніми обставинами і поняття одноцільної української території і її автономії підміняють поняттям краю, області, і з української території викроюють обласні автономії. Але в інтересах українського національного розвитку на теперішній стадії лежить власне концентрація всіх національних сил, а для цього — всіх частин української території. Потрібно розвивати в них відчуття єдності, солідарності, близькості, а не роздмухувати відмінності, які їх розділяють і які при такому роздмухуванні можуть привести до повного від'єднання, культурного і національного, різних частин української землі...»

2. І. Франко висував перед галицькою молоддю завдання подолання будь-якого «регіонального партикуляризму». «Ми повинні, — писав він, — навчитися відчувати себе українцями — не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів».

3. В. Липинський: «Соборність може бути досягнута тільки гармонійним взаємним перетином двох сил: доосередкової сили — матеріально і морально авторитетної, єдиної і національної — центральної державної Влади, і відосередкової сили якомога більш широких автономій поодиноких українських країв, спаяних в єдину цілісність цією сильною державною владою. Тільки при існуванні цих двох сил — коли всіх українських людей притягатиме одна спільна столиця статичністю і силою державної української Влади, і коли вони туди привозитимуть свої провінційні культурні окремішності, зрощені в окремих краях, а звідти вивозити знайомство українських людей інших провінційних культур — може настати взаємне пізнавання українців, без якого все «соборності» будуть тільки пустим звуком».

ТЕМА 4. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

Політична система - це існуюча в усіх самостійних суспільствах система взаємодії, яка виконує функції інтеграції і адаптації (усередині суспільства, поза ним і між суспільствами) за допомогою застосування легітимного фізичного примусу

Г. Алмонд

Мета: викладення студентам у відповідності з програмою та робочим планом основних питань методології функціонування і розвитку політичних систем, про системний характер політики.

Ключові слова: система, функція, елемент, владні відносини, комунікація, держава, партії, влада.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

Вузлові питання теми

1. Поняття політичної системи і історія проблеми.
2. Структура і функції політичних систем.
3. Типи політичних систем.
4. Політична система сучасної України.

Призначенням політичної сфери (системи) суспільства на відміну від економічної, соціальної і духовної, а також усіх інших є організація і здійснення державного управління суспільством у цілому (від загальнодержавного рівня до найдрібніших структур у державному управлінському комплексі). Ця система дуже часто привертає в тій або іншій мірі увагу представників різних громадських наук - економічної теорії, права, соціології, психології та інших. Проте спеціально і комплексно у складі усіх доданків політичної системи її вивчає тільки одна наука - політологія.

1.1. Поняття політичної системи і історія проблеми

Світовий досвід учить, що кожен громадянин, так або інакше, задіяний у процесі функціонування політичної системи суспільства. М. Вебер, наприклад, вважав, що асоціація може бути названа політичною остільки, оскільки примусове введення її порядку здійснюється постійно на цій території шляхом застосування або загрози застосування фізичної сили з боку адміністративного апарату.

Обґрунтування і поширення терміна «політична система» належить до середини ХХ ст. До цього часу накопичилося багато інформації про різні

політичні феномени, політичні інститути й організації, політичну поведінку. Необхідність її систематизації, створення теоретичної основи, що представляє політичне життя як ціле, стала головною передумовою розробки теорії політичної системи.

Система (грец. – ціле, складене з частин з'єднання) - безліч закономірно пов'язаних один з одним елементів (предметів, явищ, поглядів, знань і так далі), що є певним цілісним утворенням, єдністю. Сама теорія систем активно почала формуватися на Заході з кінця XIX ст. у рамках так званої «загальної теорії систем». Політологія включає в систему процеси, інститути, поведінку громадян, колективні організації, громадську активність або пасивність, дію і взаємодію. У зв'язку з цим під політичною системою розуміється сукупність державних, партійних і громадських органів, організацій, осіб, що беруть участь в політичному житті країни.

Ця система забезпечує інтеграцію усіх елементів суспільства і само існування його як єдиного, централізованого керованого політичною владою організму. Залежно від часу і місця поняття «Політична система» має різний зміст, оскільки найбільш значні компоненти політичної системи варіюються відповідно до типу політичного режиму (авторитаризм, демократія, тоталітаризм), типу правління держави (монархія, республіка), стосунків влади (партії, уряд) і форм громадської і політичної репрезентації (плюралізм, корпоративізм).

Характерними ознаками політичної системи є: універсальність (політична система охоплює своєю дією усе суспільство); контроль (над застосуванням фізичного та іншого примусу); легітимність (здатність виносити ухвали, що зобов'язали, мають високу вірогідність того, що люди їм підкорятимуться).

Серед західних політологів існує думка, що політична система це деякий чорний ящик, видно лише процеси, які впливають на політичну систему, а що усередині – невідомо нікому.

Одним з перших застосувати загальну теорію систем до соціально-політичних процесів намагався Толкотт Парсонс, який бачив призначення політичної системи в забезпеченні інтеграції, виробленні і реалізації загальних цілей. Тим самим Т. Парсонс заклав основи системного і структурно-функціонального підходів до дослідження політичної системи. З позицій системного підходу політична сфера суспільства може бути розглянута як система, що має такі ознаки: складається з безлічі взаємозв'язаних структурних елементів, взаємозв'язок забезпечує властивість її цілісності і єдності; існує у рамках зовнішнього оточення або середовища (таким зовнішнім середовищем є інші підсистеми суспільства, природа, інші держави, різноманітні міжнародні інститути); має межі поширення і виділеність по відношенню до зовнішнього середовища; має відкритий характер, тобто схильна до дій, що йдуть із зовнішнього середовища; характеризується такими властивостями, як прагнення до рівноваги і стійкості, до адаптації та інтеграції.

Виходячи з цього, теорія Т. Парсонса полягає в тому, що суспільство взаємодіє як чотири взаємопов'язані підсистеми: економічна, політична, соціальна і духовна. Всяка з цих підсистем виконує певні функції, реагує на

вимоги, які поступають зсередини або ззовні. Економічна підсистема відповідає за реалізацію потреб людей в споживчих товарах. Функція політичної підсистеми полягає у визначенні колективних інтересів, мобілізації ресурсів на їхнє досягнення. Підтримку сталого способу життя, передачу новим членам суспільства норм, правил і цінностей, які стають важливими чинниками мотивації їхньої поведінки, забезпечує соціальна підсистема. Духовна підсистема здійснює інтеграцію суспільства, встановлює і зберігає зв'язки солідарності між її елементами.

Таким чином, значення теорії Т. Парсонса для розвитку політології полягає в тому, що він заклав основи системного і структурно-функціонального підходів до дослідження політичної системи.

Уперше з системних позицій політичне життя було описане Девидом Істоном в 50-60-ті роки ХХ століття. (Слайд 4) У роботах «Політична система» (1953 р.), «Переділ політичного аналізу» (1965 р.), «Системний аналіз політичного життя» (1965 р.) він обґрунтував своє бачення теорії політичної системи, уподібнивши її організму, що розвивається і саморегульованому, реагує на імпульси, що надходять ззовні. Ця система складається з багатьох частин, що утворюють єдине ціле, і має певні межі, що відділяють її від середовища. Згідно з його моделлю головні риси системного аналізу політичної системи можна представити так:

політична система – це ряд взаємодій, абстрагованих від загальної соціальної поведінки, за допомогою яких розподіляються цінності в суспільстві;

політична система має «реагуючий» «саморегулюючий» потенціал, що оберігає її від саморуйнування;

політична система – рухливий феномен, вона в силах підтримувати себе, зберігаючи характерні риси, що визначають її вигляд;

політична система – це відкрита система, що піддається зміні під впливом чинників зовнішнього середовища;

політична система може зберігати стійкість за наявності відповідного балансу між чинниками, що «входять» і що «витікають».

Д. Істон розділив основні компоненти своєї моделі на чинники (вимоги і підтримка), що «входять», і що «витікають» (рішення і дії), пов'язані з першими шляхом зворотного зв'язку.

Вимоги він поділив на розподільні (про зарплату, робочий час, умови здобуття освіти, медичні послуги тощо), регульовальні (про забезпечення громадської безпеки, контроль над ринком і виробниками тощо), комунікативні (про надання політичної інформації, про демонстрацію політичної сили та ін.), а також на зовнішні, що йдуть з середовища, і внутрішні, такі, що йдуть від самої системи. Вимоги – усього лише початковий матеріал, з якого формується кінцевий продукт, званий рішеннями.

Інший вид імпульсів, що входять, – підтримка. Вона виступає в різних формах: матеріальною (виплата податків, різних обкладень, праця на громадських засадах тощо); дотримання законів і директив державної влади; активна участь в політичному житті (з метою збереження і затвердження

політичних цінностей, шанобливого ставлення або пошани до влади, державної символіки тощо).

На виході системи розташовуються «витікаючі» політичні рішення, що зобов'язали, і дії з їх реалізації. Політичні рішення формуються на різних рівнях, стосовно конкретних умов.

Розвиваючи теорію легітимності М. Вебера, Д. Істон запропонував розрізняти, з одного боку, владу правителів, з іншого боку, політичний режим і політичні інститути. На основі трьох можливих джерел підтримки влади і режиму він виділив три типи легітимності політичної системи :

ідеологічну легітимність, що спирається на прихильність громадян цінностям і принципам, яких дотримується керівництво;

структурну легітимність, що витікає з переконання в корисності існуючих інститутів політичної влади і прихильності нормам, відповідно до яких ця влада була наділена правомочністю;

особову легітимність, тобто вираження схвалення діяльності конкретних політичних лідерів.

Проте модель Д.Істона не розкривала внутрішньої структури і специфіки функціонування окремих елементів самої політичної системи і її внутрішньої суперечності. Крім того, Д.Істон зосереджував увагу на авторитарному розподілі цінностей.

У зв'язку з цим надалі з'явилася модель Габрієля Алмонда, який спробував здолати деякі недоліки моделі Д.Істона і ввів інший тип функціонального аналізу, який зазвичай застосовується в соціології. (Слайд 5) На основі порівняльного аналізу політичних систем різних країн Г. Алмонд дійшов висновків: усі політичні системи мають власну структуру; політична система багатофункціональна; усі політичні системи виконують аналогічні універсальні функції, необхідні для соціального життя, функції виконуються різними структурами системи (суди, законодавчий орган, партії) і з різною частотою; усі політичні системи є змішаними в культурному сенсі; відмінність між простими (традиційними) і розвиненими системами полягає в диференціації функцій і спеціалізації структур, ці системи схожі за функціями, але розрізняються за структурними характеристиками.

На перший план він висунув цільовий поведінковий аспект різних структур, що входять в політичну систему. Вхід інформації, за Г. Алмондом, складається з політичної соціалізації і мобілізації населення, аналізу існуючих інтересів (висловлених і невисловлених), укрупнень (узагальнення й інтеграції) інтересів, політичних комунікацій (зв'язків і взаємозв'язків різних політичних сил). Функції виходу інформації складаються зі встановлення правил (законодавча діяльність), застосування правил (старанна діяльність уряду), формалізації правил (надання їм юридичного оформлення), безпосереднього виходу інформації (практична діяльність уряду за здійснення внутрішньої і зовнішньої політики). Таким чином, до найважливіших функцій політичної системи в моделі Г. Алмонда належать вивчення ситуації і облік її особливостей, а також політичне розв'язання виявлених проблем. У цій моделі

основна увага приділена множинності різних інтересів усередині системи, їхньому зіткненню і об'єднанню, обліку цих інтересів системою.

Таким чином, політична система є не лише організаційною стороною політичного життя, але і такими чинниками, як свідомість, ідеями і світоглядами. Це поняття показує взаємини між суспільством і державою, а також між різними соціальними силами на державному і недержавному рівнях.

4.2. Структура і функції політичних систем

Структуризація політичної системи залежить від теоретичних уявлень про її сутність. Рольовий аналіз (Г. Алмонд) виділяє в її структурі такі первинні елементи як: ролі, взаємодії, види і зразки політичної поведінки. В образі політичної системи як сукупності соціально-політичних груп і інститутів (Д. Істон) присутні такі елементарні одиниці, як індивіди, групи, організації – урядові і неурядові, групи тиску, політичні партії і рухи та інші. Кібернетична інтерпретація політичної системи виділяє в її структурі входи і виходи, прямі і зворотні зв'язки, процеси прийняття рішень і так далі.

Але як зарубіжні, так і українські вчені досить одноставно виділяють в **структурі політичної системи** такі її підсистеми, як інституційна, нормативна, функціональна, комунікативна, культурна.

Інституційна підсистема складається з державних, партійних, суспільно-політичних і соціальних (церква, засоби масової інформації) інститутів. Провідним політичним інститутом, що зосереджує в собі максимальну політичну владу, є держава. Особлива роль в політичній системі відводиться політичним партіям і суспільно-політичним рухам, у тому числі профспілкам, організаціям підприємців, різним організаціям лобістів, що створюються при структурах законодавчої і виконавчої влади.

З одного боку, вони є важливими учасниками політичного процесу, здійснюють своєрідне посередництво між різними державними структурами і населенням. Через це їх інколи об'єднують під загальним поняттям «Політична інфраструктура». Під їхнім впливом відбувається формування державних структур, здійснюється коректування політичного курсу, спрямовується політичний розвиток.

З іншого боку, ці політичні інститути не мають суто політичного характеру. У їхньому функціонуванні переплітаються політичні і неполітичні завдання, йде процес соціальної творчості. Специфічне місце в політичній системі посідають такі неполітичні за своєю природою соціальні інститути, як засоби масової інформації і церква.

Засоби масової інформації інколи називають «четвертою владою», маючи на увазі під трьома іншими – законодавчу, виконавчу і судову. Політична роль ЗМІ обумовлена тим, що вони є досить самостійним підприємством з «виробництва» політичної інформації. Оскільки в демократичних політичних системах вони діють досить автономно, то створювана ними інформація може мати далеко не нейтральний характер, зокрема, різко опозиційний у відношенні до політичних сил, що діють.

Політичні можливості ЗМІ умножаються і завдяки тому, що вони мають доступ до населення, формують його відношення до політичної системи. Відомі факти, коли статті в газетах або трансляція по телебаченню певних матеріалів призводили до політичних скандалів, відставок політичних лідерів (наприклад, уотергейтська справа Президента США Р. Ніксона).

Колосальний вплив ЗМІ, особливо електронних, на свідомість і навіть на підсвідомість багатьох людей викликає останнім часом серйозні побоювання. В Європі вони настільки сильні, що в останнє десятиліття там з'явилася нова соціальна дисципліна «Медіалогія» – наука про засоби масової інформації.

Філософи, психологи, соціологи, лінгвісти прагнуть попередити своїх громадян про небезпеку некритичного сприйняття реклами (прихованої і явної), як політичної, так і комерційної, і тим самим уберегти їх від того, що отримало назву «Промивання мозків». Європейські інтелектуали наполягали на створенні різного роду суспільних рад, щоб уникнути необмеженого впливу крупного капіталу (який фінансує ЗМІ і отже, визначає їхню політику). З іншого боку, вони намагаються обмежити потік «низькосортних виробів» масової культури.

Політична роль церкви обумовлена перш за все масовим характером її дії.

Впродовж багатьох століть йшла боротьба за владу між церквою і державою, яка завершилася розділенням світської і духовної влади. У демократичних державах цей принцип проведений найчіткіше і послідовно. В авторитарних політичних системах латиноамериканських країн церква є серйозною політичною силою, що діє в опозиції до диктатури.

Нормативну підсистему утворюють різні норми – правові, моральні, політичні традиції, що регулюють політичне життя. Норми визначають поведінку людей в політичному житті, їх участь в процесах висунення вимог, перетворення цих вимог в рішення, здійснення рішень. Норми підрозділяються на два типи: норми-звички і норми-закони. У демократичних країнах, наприклад, звичною нормою можна назвати участь громадян у політичному житті, що виражається в діяльності партій і груп інтересів.

Норми-звички багато в чому визначають форму політичної системи, усередині якої діють норми-закони. Норми-закони встановлюють (або не встановлюють залежно від режиму) права громадян. Обидва типи норм сприяють політичній взаємодії, встановленню порядку.

Функціональна підсистема виражається у формах і методах здійснення влади, різних напрямках політичної діяльності. Узагальнене вираження це знаходить в понятті «політичного режиму» (демократичного, тоталітарного, авторитарного).

Комуникативна підсистема охоплює всілякі форми взаємодії як усередині політичної системи, наприклад, між партіями і державою, так і з іншими політичними і неполітичними системами, наприклад, між політичною і економічною системами, між політичною системою однієї країни і між країнами.

У соціальну структуру політичної системи входять: політичні еліти (правлячі і неправлячі), останнє політичне співтовариство (маси громадян, виконуючих різні політичні ролі – постійні і непостійні). В соціальному плані

кожен громадянин відповідно з принципом політичного розподілу праці виступає в різних ролях. Ці ролі можуть бути як постійними (платник податків), так і непостійними – виборець, активіст політичної партії тощо. Але при цьому маси громадян (політичне співтовариство) безпосередньо не беруть участь у відправленні влади. Політичні еліти, навпаки, є учасниками процесу здійснення влади. Вони, як правило, ієрархізовані, охоплюють як відносно постійні структури (бюрократія), так і змінні за складом структури, що формуються на основі представництва (депутати парламенту).

Функціонування політичної системи відображає її динаміку, ефективність. Функції політичної системи можуть визначатися різними способами, що викликане складністю і розмаїттям політичного життя. Д. Істон найважливіше значення у функціонуванні політичної системи додає її стабільності, здібності до самозбереження. При цьому він не відкидає змін і перетворень, які є найбільш ефективним шляхом до політичної стабілізації. Важливою функцією при цьому є самоперетворення, здійснюване або за допомогою насильства (революція або державний переворот) або шляхом ненасильницьких реформ.

Класична класифікація функцій політичної системи належить Р. Алмонду. Він стверджує, що всі системи мають два базові набори функцій – вхідні і вихідні. До перших він відносить політичну соціалізацію, політичне рекрутування, артикуляцію (вираження) інтересів, агрегацію (узгодження) інтересів, політичну комунікацію. До других – нормотворчість, нормозастосування, контроль за виконанням норм.

Політична соціалізація виражається в залученні громадян до політичної діяльності. За допомогою політичного рекрутування заповнюються осередки в політичній системі, в його основі лежить та або інша форма відбору.

Артикуляція інтересів здійснюється шляхом пред'явлення вимог до тих, хто виробляє політичні рішення. Вимоги можуть пред'являтися як окремими людьми, так і групами (асоційованими і неасоційованими), як по офіційних, так і по неформальних каналах.

Агрегація інтересів відбувається у формі узагальнення і узгодження претензій і вимог, перетворення їх на деяку політичну позицію, додання їй вигляду політичної платформи, політичної заяви, програми. Найчастіше ця функція здійснюється партіями, профспілками й іншими громадськими організаціями.

Політична комунікація є процесом різних взаємодій, в тому числі обміну інформацією між різними елементами політичної системи, а також між політичною системою і середовищем. За допомогою цієї функції забезпечується зв'язок між різними структурами політичної системи.

Однією з найважливіших вихідних функцій системи Алмонд вважає **нормотворчість**, в процесі якої розробляються правила і закони, регулюючі політичну поведінку. Процес нормотворчості складається з ряду етапів: вироблення політики і вибір загальних цілей, розробка рішень і конкретних правил для досягнення цілей. Відповідно до цього вони підрозділяються на норми-цілі і норми-засоби. Політичні норми не зводяться лише до правових

норм, що мають приватний характер, функцію нормотворчості виконують законодавчі, а також виконавчі й судові органи.

Вживання правил і норм передбачає введення їх в дію і виконання. Цю функцію виконують не лише виконавчі органи і адміністративна бюрократія, але також законодавчі й правові структури.

Контроль за дотриманням норм – це тлумачення законів, припинення дій, які порушують норми, врегулювання конфліктів, накладення санкцій за порушення норм. Ця функція здійснюється переважно судовими органами.

З функціонуванням системи пов'язано питання про її ефективність. Ефективність політичної системи полягає в успішному виконанні функцій. Політична система ефективна, якщо вона не розділяє суспільство, а сприяє його об'єднанню. Ефективність політичної системи виражається і в її здатності зберігати свою цілісність і відому автономію від суспільства, а також у формуванні гармонійних стосунків із середовищем. Результативність політичної системи, як вважав Алмонд, забезпечується певними здібностями: екстрактною (витягання ресурсів з середовища), регулятивною (контроль і регулювання), дистрибутивною (розподіл цінностей), респонсивною (відповідь на виклики середовища), що символізує, забезпечує легітимність (законність) і підтримку за допомогою символів, гасел і міфів.

4.3. Типи політичних систем

У сучасній політичній науці існують різні типології політичних систем.

У **марксистській політичній літературі** критерієм політичних систем є тип суспільно-економічної формації, економічний базис суспільства. У марксистській типології політична система тісно пов'язувалася з соціально-економічною і класовою структурою суспільства. Відповідно до цих критеріїв виділялися **рабовласницька, феодальна, буржуазна і соціалістична** політичні системи. У кожному з визначень політичної системи вказується не лише на формаційний тип системи, але і на правлячий клас – рабовласників, феодалів, буржуазію, пролетаріат. Відмітна особливість даної типології полягає в тому, що виділені типи систем чітко слідують один за одним в історичним часі.

У найбільш поширеній **немарксистській типології** політичні системи поділяються на **демократичні, тоталітарні і авторитарні** залежно від характеру політичного режиму; на відміну від марксистської інтерпретації, вони передбачають можливість одночасного існування в історії.

Типологія, запропонована Г. Алмондом, заснована на різних типах політичної культури. В сучасному світі він виділяє 4 типи політичних систем: англо-американську, континентально-європейську, доіндустріальну і частково-індустріальну, тоталітарну.

Англо-американська система (США, Великобританія, Канада, Австралія) характеризується переважанням в ній таких цінностей, як свобода особи, добробут і безпека, що поділяють більшість населення. Їй властива спеціалізація політичних стосунків (партій, груп інтересів і т. ін.) по виконанню

особливих функцій. Влада і вплив в такій системі розподілені між різними ланками системи. Система характеризується високою мірою стабільності.

До **континентально-європейського типу** політичних систем можна віднести Францію, Німеччину, Італію. Для них характерна еклектичність політичної культури, співіснування нових і старих культур. Для політичної системи цього типу характерна наявність багатьох політичних партій з різною ідеологією і старими традиціями, що мають значний вплив у суспільстві.

Багато політичних систем країн Азії, Африки і Латинської Америки, згідно з Алмондом, є **доіндустріальними або частково-індустріальними**. Цьому типові політичної системи властива змішана політична культура: суміш західних цінностей, етнічних і релігійних традицій. Ці системи мають нечітке розділення обов'язків. Армія і бюрократичний апарат часто беруть на себе законодавчі функції; законодавчі органи втручаються в судові процеси. Для цих систем характерні: особистий авторитаризм, влада однієї партії, достатньо високий рівень насильства. Політична участь обмежена (в кращому разі) місцевим рівнем.

Прикладами політичних систем **тоталітарного типу** є фашистська Італія, нацистська Германия, колишні соціалістичні країни. У системі цього типу відсутні незалежні групи інтересів. Політична участь є «декоративною». Політична комунікація строго контролюється державою. Переважає примусовий тип політичної активності. Політична «самодіяльність» заборонена. Для тоталітарних систем характерні надмірні централізація і висока міра насильства.

Типології політичних систем різні й ґрунтуються на різних підходах. Доволі поширеною є класифікація політичних систем на **традиційні і модернізовані**. В основі **традиційних систем** лежить нерозвинене громадянське суспільство, слабка диференційованість політичних ролей, харизматичний спосіб обґрунтування влади. У **модернізованих системах** існує розвинене громадянське суспільство, диверсифікація політичних ролей, раціональний спосіб обґрунтування влади. Процес політичного розвитку представляється як перехід від традиційних систем до модернізованих.

Залежно від міри стабільності системи підрозділяються на **консервативні**, що зберігають і підтримують встановлений порядок, і **трансформаційні**, які відрізняються динамізмом, орієнтацією на проведення реформ.

Політичні системи можуть бути також класифіковані на **відкриті**, що мають динамічну структуру і широкі взаємозв'язки з середовищем, і **закриті** – з жорстко фіксованою структурою і зведеними до мінімуму зв'язками з середовищем. Прикладом закритої політичної системи може бути СРСР при Сталіні.

Виділяють також **завершені і незавершені політичні системи**. Останні характерні для країн, що розвиваються, де є держава, але немає політичних партій, є право як інструмент політичного регулювання, але немає політичних традицій.

Залежно від концентрації або розподілу влади, виділяють **централізовані і децентралізовані** політичні системи.

Політичні системи можуть розділятися на **інструментальні та ідеологізовані**. Перші (наприклад, в США) виникають як природний результат соціального і політичного розвитку, другі створюються примусово по раціонально обґрунтованою моделлю.

Політичні системи залежно від їхнього рівня підрозділяють на **мікроскопічні** (у населеному пункті), **локальні** (у регіоні), **макроскопічні** (у країні, в цілому) і **глобальні** (на міжнародному рівні).

Різноманіття типологій свідчить про багатовимірність політичного світу, про можливість аналізу з використанням різних критеріїв.

4.4. Політична система сучасної України

Нині всі колишні соціалістичні країни (Україна не є винятком) переживають перехідний період. Йдеться про перехід від авторитарно-тоталітарного суспільного устрою до демократичної правової держави, а в майбутньому – до громадянського суспільства. При цьому слід мати на увазі, що перехід відбуватиметься поетапно. Перший етап – фундаментальна зміна усталених політичних і економічних структур. Другий – розвиток і закріплення демократичних процесів, зміцнення економічних інститутів, стабілізація виробництва. І нарешті, третій етап – політична консолідація як неодмінна умова економічного піднесення.

Особливості нинішнього етапу перехідного періоду полягають в тому, що Україна завершила початковий етап перехідного періоду – проголошення незалежності та набуття атрибутів держави і перейшла до етапу розвитку демократичних процесів, політичного та економічного облаштування.

Досліджуючи державотворчий процес, слід мати на увазі радикальний характер змін, які відбуваються в сучасній Україні. Перехід від командної економіки до ринкового господарства, від авторитарно-тоталітарної системи до демократичної правової соціальної держави зумовлює необхідність відповідної політичної культури населення, формування масового менталітету, адекватного ринковій економіці і плюралістичній демократії. І якщо європейська політологічна думка орієнтує громадян на дотримання своїх зобов'язань і виявлення поваги до держави та її законів, а американська політологія на перший план висуває інтереси особи, її вміння розв'язувати свої власні проблеми в цивілізованому співробітництві зі співвітчизниками, то в Україні на перехідному етапі її розвитку слід враховувати як запити окремої особи, так і інтереси держави.

В Україні, як і в інших посттоталітарних державах, перехід від авторитарно-тоталітарної системи суспільного устрою до демократичного суспільства і правової держави розпочався зі створення нової політичної системи.

Слід зазначити, що на початковому етапі Україна прагнула створити соціально-політичні інституції за цивілізованим європейським зразком.

Наблизилася до професійного парламенту Верховна Рада України, введено інститут президентства, змінено статус уряду, затверджено концепцію судової влади. Проте відсутність системного підходу до формування політичних структур призвела до протистояння різних гілок влади і, зрештою, до кризи влади в цілому, яка проявилась у граничній неефективності всіх владних структур, неузгодженості та суперечливості їхніх дій, протистоянні місцевих рад і виконавчих органів, втрати авторитету влади у населення.

Україна відповідно до Конституції є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Україна є напівпрезидентською республікою. Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Основним Законом визначається і гарантується самоврядування.

За Конституцією, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України, конституційний склад якої – чотириста п'ятдесят народних депутатів. До повноважень Верховної Ради України, зокрема, належать: внесення змін до Конституції України; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; призначення виборів Президента України; усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту); розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України; надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України. Верховна Рада України здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції належать до її відання.

Президент України обирається громадянами держави на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на п'ять років. Має бути громадянином України, жити в Україні до дня виборів не менше 10 років, володіти активним виборчим правом, а також державною мовою. Президент може обіймати цю посаду не більше двох термінів поспіль. Він може бути обраним і на третій термін, однак після того, як на цій посаді перебувала інша особа. Президентіві України забороняється мати інший представницький мандат, обіймати посаду у державних або громадських органах, займатись підприємницькою діяльністю. Повноваження обраного Президента починаються з моменту складання ним присяги на вірність народу України, до якої його приводить на урочистих зборах Верховної Ради Голова Конституційного Суду.

Президент України наділяється повноваженнями глави держави, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Президент України: забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави; призначає позачергові вибори до Верховної Ради України та припиняє повноваження парламенту, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні

засідання не можуть розпочатися; за згодою Верховної Ради України призначає Прем'єр-міністра України; припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку; призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах; є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України. Кабінет Міністрів забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації у співробітництві з регіональними, місцевими виборчими органами. Якщо голові районної чи обласної державної адміністрації висловили недовіру дві третини депутатів від складу відповідної ради, то Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

У 1996 р. Верховна Рада України конституційною більшістю ухвалила Основний Закон країни, чим підтвердила свою дієздатність. Водночас ситуативний характер сформованої більшості та ненормований статус опозиції значно гальмують законодавчу діяльність цього органу. До цього слід додати систематичну дискредитацію парламенту з боку деяких засобів масової інформації.

Серед найскладніших проблем — створити досконалий механізм стримувань і противаг між законодавчою і виконавчою гілками влади, протистояння між якими не припиняється, а в періоди передвиборних кампаній навіть загострюється. Заборонні повноваження і Президента, і парламенту мають використовуватись там, де вони необхідні, і застосовуватись достатньо зважено. Конституційний Суд України покликаний забезпечити дотримання владними структурами відповідно до Основного Закону країни своїх функцій і повноважень. Наголосимо, створення чіткого механізму стримувань і противаг між гілками влади, а головне — неухильне дотримання владними структурами Конституції України — неодмінна умова поглиблення демократичних засад в управлінні державою.

Новим соціальним інститутом для України є місцеві органи самоврядування. Як відомо, з середини ХІХ ст. місцеве управління такого роду, за ініціативою прусського юриста Рудольфа Гнейста, стало називатись «місцевим самоврядуванням». Ця форма суспільного устрою відображена у таких міжнародних правових документах, як Всесвітня декларація та Європейська хартія про місцеве самоврядування. Згідно з правовими актами

важливими ознаками будь-якого органу місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія.

Згідно з законом місцеве самоврядування — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їхні виконавчі комітети.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад села, селища та міста, є районні та обласні ради. Статус голів, депутатів і виконавчих органів ради та їхні повноваження, порядок утворення, реорганізації, ліквідації визначаються законом. Держава фінансово підтримує місцеве самоврядування.

Винятково важливу роль у процесі вдосконалення нашої політичної системи відіграють партії. Політична партія — добровільне об'єднання громадян, яке виражає інтереси певних соціальних верств і груп, бере участь у процесах здобуття, утримання державної влади і впливу на неї та прагне досягти цієї влади шляхом обрання своїх членів на державні посади, причому влада стає засобом для реалізації політичної програми такого об'єднання.

Політичний спектр сучасних партій характеризується переважно такими напрямками:

Лівий. Це Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Прогресивно-Соціалістична партія України, Селянська партія України та ін. Партії цього напрямку зорієнтовані переважно на пріоритет колективних форм власності і господарювання в економіці, розвиток міждержавних відносин, зокрема інтеграційних економічних процесів у межах СНД.

Центристський. Це Народно-демократична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана), Партія зелених України, партія Регіонів, партія Трудова Україна та ін. Визначаючи самоцінність незалежності України, ці партії зосереджують свою увагу на проблемах соціально-економічного розвитку, реалізації прав громадян України.

Правий. Це Народний рух України, Демократична партія України, Українська республіканська партія, Християнська демократична партія України, Конгрес українських націоналістів та ін. Побудова держави за національною ознакою, вихід України із СНД — основні програмні вимоги цих партій.

Отже, лише за умови чіткої визначеності соціальної бази, наявності програм, здатних позитивно впливати на свідомість громадян, приваблювати їх своїми ідеями і, що головне, спроможних вивести суспільство з політичної та економічної кризи, партії здатні стати дійовими суб'єктами політичної системи в Україні.

Враховуючи реалії суспільного життя в Україні, важливо чітко визначити і здійснити такі основні напрями поступу її політичної системи:

- подальший розвиток і вдосконалення політичних відносин шляхом відкриття максимального простору демократичним засадам в управлінні суспільством на всіх рівнях його соціально-політичної організації, повсюдне запровадження виборів посадових осіб, зокрема глав обласних та районних державних адміністрацій;

- будівництво справді демократичної, правової, соціальної держави на принципах демократії і політичного плюралізму; з ефективно діючим парламентом, авторитетним Президентом, високопрофесійним урядом, незалежними судовими органами, незалежними засобами масової інформації;

- законодавче забезпечення можливості встановлення балансу політичних сил, яке спонукало б до рівноваги стримуючих протиположних, законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, їхнього плідного співробітництва;

- законодавче забезпечення залучення представників політичної опозиції, засобів масової інформації до участі у діяльності владних інститутів, розробки, прийняття та реалізації важливих державних законів;

- забезпечення реальної підзвітності виборчих органів влади, політичних сил, що їх утворюють, перед виборцями і створення умов, які б дозволяли змінність влади, що вичерпала законодавчий термін або не виправдала довіря відповідного електорату;

- формування інститутів громадянського суспільства як співтовариства вільних людей і їхніх самодіяльних організацій, політичних партій, рухів, профспілок, кооперативів, асоціацій;

- забезпечення дійової участі громадськості у формуванні та реалізації внутрішньої і зовнішньої політики держави;

- забезпечення необхідних прав для розвитку політичної нації в цілому і кожного етносу окремо, формування і зростання національної свідомості і самосвідомості, політичної культури владної еліти і кожного громадянина;

- своєчасне самооновлення політичної системи України з урахуванням внутрішнього і міжнародного становища, тобто її постійна самоадаптація.

Література основна

1. Мухаев Р. Р. История политических и правовых учений. — М. : ЮНИТИ, 2005. — 591 с.
2. Політологія // За ред. М. І. Панова, Л.М.Герасіна, В. С.Журавького та ін. — К. : ІН Юре, 2005. — 520 с.
3. Политология / М. А.Василик. — М. : Гардарики, 1999. 843 с.
4. Політологія / Н. В. Гаврилов. — Дрогобич, 2006. — 164 с.
5. Політологія /В. Г. Антонечко, В. Д. Бабкін, О. В. Бабкіна та ін. — К.: ВЦ «Академія», 2006. — 588 с.
6. Прибутько П.С. Політологія. — К. , 2006. — 151 с.

Література додаткова

1. Політологія. Навчально-методичний комплекс: підручник. – К., 2004. – с. 37-72.
2. Політологічний енциклопедичний словник.- К.,2004.-С.497-502;522-523
3. Рудакевич О. М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. – Тернопіль, 2006. – С. 7-17.
4. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К : Либідь,2002.-С.8-32.

Словник

Агрегація інтересів — функція політичної системи, що полягає в доданні однорідності безлічі різнохарактерних вимог та інтересів, вироблення загальних вимог і їх ієрархізації.

Артикуляція інтересів — одна з функцій підсистеми, що полягає у формулюванні вимог, що пред'являються до структур, що приймають рішення.

Дистрибутивна функція — розподіл цінностей і ресурсів підсистеми.

Інститут політичний — організація політичних стосунків на основі визначених норм і процедур.

Комунікація — сукупність процесів та інститутів, здійснюючих інформаційний зв'язок між політичною системою і довкіллям, а також між елементами політичної системи.

Політична соціалізація — процес придбання індивідом політичних знань і вірувань, відчуттів, цінностей, властивих суспільству, в якому він живе.

Політична стабільність — стійкий стан підсистеми, що дозволяє їй ефективно функціонувати і розвиватися під впливом внутрішнього і зовнішнього середовища.

Політичний стереотип — спрощене, схематичне, деформоване і цілісно орієнтоване уявлення про політичні об'єкти.

Політичний ризик — вірогідність небажаних політичних подій.

Політична система — складна, розгалужена сукупність різних політичних інститутів, соціально-політичних угруповань, форм взаємодії і взаємин між ними, в яких реалізується політична влада.

Структура підсистеми — сукупність підструктур, що забезпечують функціонування політичній владі.

Екстракційні функції підсистеми — витягання ресурсів із зовнішнього середовища.

Функції політичної системи — будь-яка дія, спрямована на підтримку системи в стійкому стані і забезпечення її життєдіяльності.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Розкрийте сутність поняття «політична система».

2. Які види підтримки, на Ваш погляд, переважають в політичній системі України?
3. Які підсистеми входять в політичну систему і яку роль вони відіграють в її функціонуванні?
4. Які критерії використовуються при класифікації політичних систем?
5. У чому, на вашу думку, відмінність закритої і відкритої політичних систем? Назвіть ті країни, системи яких могли б бути віднесені до тієї або іншої з цих систем.
6. Із яких компонентів складається структура політичної системи?
7. Назвіть і охарактеризуйте функції політичної системи суспільства.
8. Назвіть основні положення теорії політичної системи Д. Істона.
9. Охарактеризуйте теорію політичної системи Г. Алмонда.
10. У чому полягає сутність теорії політичної системи К. Дойча?
11. Що входить в інституційну підсистему?
12. Які підсистеми політичної системи ви знаєте?

Контрольні тести

1. У чому сенс поняття „ політична система суспільства” ?
  - а) характеризує системність політичної сфери суспільного життя;
  - б) вказує на місце політичної системи у соціальному організмі країни;
  - в) відображає єдність політичного та економічного життя;
  - г) відображає роль політики у суспільстві.
2. Який із компонентів політичної системи є головним, системоутворюючим?
  - а) політичні інститути;
  - б) політична свідомість;
  - в) політична влада;
  - г) політичні норми.
3. Хто формує політичну систему країни?
  - а) народ;
  - б) політичні партії;
  - в) суб'єкти політичної влади за підтримки народу;
  - г) політична система формується спонтанно.
4. Яку модель політичної системи розробив Г. Алмонд?
  - а) функціональну;
  - б) інформанційно-кібернетичну;
  - в) соціально-психологічну;
  - г) інституційну.
5. Яку модель політичної системи запропонував К. Дойч?
  - а) інформаційно-кібернетичну;
  - б) функціональну;
  - в) соціально-психологічну
  - г) біхевіористську.
6. З яких підсистем складається політична система?
  - а) інституційної, світоглядної, нормативної, культурної, комунікативної;

- б) економічної, соціальної культурної;
- в) владно-політичної правової;
- г) „ входів” та „ виходів” з політичної системи.

7.Що таке політична організація суспільства?

- а) громадянське суспільства;
- б) сукупність власнеполітичних і невластнеполітичних інститутів;
- в) організація державної влади;
- г) система громадських організацій.

8. Який із названих інститутів не є власне політичним?

- а) профспілки;
- б) парламент;
- в) правляча коаліція;
- г) політичні партії.

9.Що таке „ вхід” у політичну систему суспільства?

- а) умови оптимального функціонування;
- б) вимоги громадян до суб'єктів політичної системи;
- в) включення у структуру політичної системи нових елементів;
- г) політичні інститути, що діють у регіонах країни.

10. Що таке „ вихід” із політичної системи суспільства?

- а) здійснення політичної влади щодо інших сфер суспільного життя;
- б) обговорення народом проектів законів, інших правових актів;
- в) прийняття політичних рішень та дій задля їх виконання;
- г) вихід політичних партій із правлячої коаліції у парламенті країни.

11.Які процеси відбуваються у середині політичної системи?

- а) висловлення звернень громадян до органів влади;
- б) прийняття рішень з актуальних питань політики;
- в) дії щодо реалізації політики уряду;
- г)формування інститутів громадянського суспільства.

12.Яка із функцій політичної системи є базовою?

- а) представницька;
- б)владно-політична;
- в)правова;
- г)управлінська.

13.В чому сенс правової функції політичної системи?

- а) політична система функціонує на основі конституційного права;
- б) політики розбудовують правову систему суспільства;
- в) правова система є компонентом політичної системи;
- г) політики контролюють дотримання законодавства у різних сферах.

14. У чому сутність взаємодії політичної та економічної систем в умовах демократичного суспільства?

- а) економічна система домінує над політичною;
- б) політична система здійснює керівництво економікою;
- в) економічна система не впливає на функціонування політичної системи, але остання може впливати на першу;
- г) політична система визначає стратегію розвитку економіки.

15. Які зміни у політичній системі відбуваються у процесі політичних реформ?

- а) певних змін зазнають усі підсистеми при збереженні існуючого суб'єкта влади;
- б) змінюється суб'єкт політичної влади;
- в) істотно змінюються функції політичної системи;
- г) перебудовується інституційна підсистема політичної системи;

16. Які зміни у політичній системі відбуваються в процесі революції?

- а) змінюється суб'єкт політичної влади і перебудовується уся політична система;
- б) змінюється форма державного устрою;
- в) народ стає сувереном;
- г) істотних змін зазнає громадянське суспільство.

17. Яких змін зазнала політична система України з проголошенням незалежності держави?

- а) істотно реформувалася;
- б) стара система була зруйнована і сформована нова;
- в) було здійснено незначні зміни при збереженні основ права та інституційної підсистеми;
- г) до влади прийшли націоналісти.

18. В Україні відбувся перший етап політичної реформи. У чому його зміст?

- а) реформована судова система;
- б) істотних змін зазнала система місцевого самоврядування;
- в) в Україні змінилася форма державного правління;
- г) розширено конституційні права і свободи громадян.

19. Який з критеріїв не використовується для типології політичних систем?

- а) кількість партій;
- б) тип влади;
- в) тип політичної культури;
- г) розвинутість самоврядування.

20. До якого типу політичних систем належить українська політична система?

- а) авторитарна;
- б) соціопримирлива;
- в) демократична;
- г) двопартійна.

АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Теми доповідей та рефератів

1. Вклад американських політологів у розробку теорії політичних систем.
2. Політичні інститути: види, взаємодія та роль у політичній системі.
3. Політична реформа та революція як способи трансформації політичних систем.
4. Актуальні проблеми політичної реформи в Україні.

Логічні завдання

1. Спираючись на теорію взаємодії політичної системи із соціальним середовищем американського політолога Д. Істона, охарактеризуйте взаємини політичної системи з вітчизняною економічною системою.

2. В Україні існує необхідність продовження радикальної політичної реформи. Які компоненти політичної системи вимагають, на Ваш погляд, докорінної зміни і чому?

ТЕМА 5. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ТА МЕХАНІЗМ ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ

*Повага до влади залежить від гідності того,
над ким панують.
Френсіс Бекон*

Мета: Політична влада є однією із форм влади функціонуючій у суспільстві поряд із економічною, соціальною, державною, духовною.

Політична влада є невід’ємною складовою загального визначення влади як форми соціальних відносин, яка має всеохоплюючий характер та здатність проникати в усі сфери людської діяльності.

Проблема політичної влади багатоаспектна, ми зупинимось на питаннях які допоможуть розібратися в сутності, структурі, особливостях та механізмах реалізації влади.

Ключові слова: влада, владні відносини, політична влада, державна влада, легітимність, поділ влади, ресурси влади.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

Вузлові питання теми

1. Концепції влади.
2. Ознаки та функції політичної влади.
3. Структура влади.
4. Механізм реалізації політичної влади.

1.1. Концепції влади

Центральне місце у політиці посідає влада. Проблема влади завжди була найбільш загадковою та цікавою і посідала важливе місце в історії політичної думки та політичної теорії сучасності.

Вже в Стародавньому Китаї Конфуцій і Мао-Цзи звертають увагу на божественну й природну сторони походження влади й на необхідність існування влади як механізму спілкування між людьми, регулятора відносин панування й підпорядкування між керуючими й керованими. Конфуцій (551-479 р. до н.е.) дотримується розуміння влади як божого – «веління неба» – установлення, дає їй при цьому патріархально-патерналістське трактування й уподібнює ієрархічну владу імператора над підданими батьківської влади старшого, глави сім’ї або роду, над молодшими його членами. Більшість ідей і концепцій, що трактують політичну владу, а також самих визначень категорії «влада» у ранній історії політичної думки в першу чергу пов’язані з необхідним порядком і згодою між людьми, керуванням і доцільним регулюванням

людських відносин. Мао-Цзи (479-400 р. до н.е.) виходить із більш раціоналістичної інтерпретації природи влади, чи не першим у самому загальному виді висловлюючи ідеї про її «природне походження» у «суспільному договорі», відзначаючи при цьому, що як володаря люди вибрали саму мудру й добродішну людину Піднебесної й зробили її «Синоном Неба» для того, щоб створити систему керування й перебороти соціальний хаос, що спостерігався серед людей, що жили подібно диким звірам.

Аналогічно міркує й Арістотель у «Політиці», коли пише, що владний механізм необхідний для організації й регулювання спілкування між людьми, оскільки «верховна влада всюди пов'язана з порядком державного керування». Владу політичну та владу державну ототожнювали. Арістотель говорив: «Існує така влада, у силу якій людина панує над людьми собі подібними та вільними. Цю владу ми називаємо владою державною».

Цю думку обґрунтував та розвив Н. Макіавеллі, він обґрунтував суть та соціальну природу політичної влади як державної.

Потім уже в Новий час ідея доцільності механізму державної влади знаходить більш розгорнуте обґрунтування в теорії «суспільного договору». Один з її творців, англійський мислитель Т. Гоббс, писав про необхідність організації загальної влади шляхом угоди «кожної людини з кожним іншим для подолання природного стану «війни всіх проти всіх». Гармонія «може бути досягнута тільки одним шляхом, а саме шляхом зосередження всієї влади й сили в одній людині або в зборах людей, що більшістю голосів могли звести всю волю громадян в єдину волю». Т. Гоббс розвив уявлення про політичну владу та її зверхність у житті суспільства. Державна влада «особа або зібрання волі, якій підкоряються усі інші». Благо народу – найвищий закон держави. Влада – це сила, хто не має сили, той не має влади.

Ключове поняття вчення Д. Лока про владу trust, коли парламент і уряд застосовують політичну владу як довірені особи народу і цю довіру можуть втратити. На цій тезі базується теорія про поділ влади.

Розробляючи ідею «суспільного договору», Ж.-Ж. Руссо вважав, що владою необхідно наділяти не одноособово государя-суверена, а народну асоціацію, що виражає волю всього народу як рівнодіючу частку свобод людей.

Ф. Гегель, визначаючи державну владу як «загальну субстанціональну волю» разом з тим для користі громадянського суспільства й оптимізації керування, вважає за необхідне функціональний розподіл влади на законодавчу, що відображає спільні інтереси, урядову, яка поєднує загальні та окремі, особливі випадки, і, нарешті, князівську, яка єднає загальні, особливі й специфічні начала в єдину систему державного механізму, який переборює в силу цього вузькість егоїстичних інтересів.

«Головний засіб політики – насильство», М. Вебер визначив владу, як можливість індивіда здійснювати свою волю всупереч опору інших незалежно від підстав цієї можливості. М. Вебер не відійшов від розуміння влади як насильства та володарювання, але яке має базуватися на легітимності.

В політичній теорії сучасності відбувається низка «внутрішніх» та «зовнішніх» розмежувань на формальну сферу політичної влади та на реальну практику (структуру держави та економічну систему).

Складність та багатоаспектність такого явища, як влада обумовлюють існування різноманітних концепцій влади.

В основі наданої класифікації є теза польського політолога Є. Вятра.

1. *Біхевіористська концепція влади* (Г. Лассуелл, Дж. Кетлін, Ф. Гегель). Влада як особливий тип поведінки, при якому одні люди командують іншими, а інші їм підкоряються. Запропонували три «моделі» політичного процесу: силову, ринкову, ігрову:

- а) «силова модель» – «воля до влади»;
- б) «ринкова модель» – «влада продається і купується»;
- в) «ігрова модель» – «політика це театр та поле гри».

2. *Психологічна концепція влади* (З. Фрейд, К. Юнг). Влада – це поведінка реальних індивідів, витоки влади кореняться у свідомості та підсвідомості людей. Прагнення до влади і особливо оволодіння нею виконують функції суб'єктивної компенсації фізичної або духовної неповноцінності.

3. *Системна концепція влади*. Існування та продукування влади залежить не від індивідуальних відносин до суспільства, а від соціальної системи. Три підходи:

а) макropідхід (Т. Парсонс, Д. Істон) – влада є способом організації, посередником у політичній системі, умовою її виживання, засобом прийняття рішень і розподілу цінностей;

б) мезопідхід (М. Кроз'є, Н. Луман) – влада аналізується у співвідношенні з підсистемами суспільства, з його організаційними структурами, влада як засіб соціального спілкування, що дозволяє регулювати групові конфлікти і забезпечує інтеграцію суспільства;

в) мікропідхід (Т. Кларк, М. Роджерс) – влада як взаємодія індивідів у рамках специфічної соціальної системи.

4. *Телеологічна* (Б. Рассел). Влада це здатність досягти поставленої мети, отримання намічених результатів.

5. *Структурно-функціональна концепція влади*. Влада як особливий вид відносин між підлеглими і керівниками. Суспільство має ієрархію, яка диференціює управлінські та виконавські ролі.

6. *Реляціоністська концепція влади*. Влада як відносини між особами, при яких один з них чинить вплив на другого. Три підходи до трактування влади:

а) «опору» (Д. Картрайт, Дж. Френч) – психологічний акцент у системі владних відносин;

б) «обміну ресурсами» (П. Блау, Д. Хіксон) – соціологічний акцент;

в) «розподіл зон впливу» (Д. Ронг) – політичний акцент.

7. *Інструменталістська концепція влади*. Влада як можливість використання певних засобів, зокрема насильства і примусу.

8. *Конфліктна концепція влади*. Влада як можливість прийняття рішень, що регулюють розподіл благ у конфліктних ситуаціях.

9. *Марксистська концепція влади* (К. Маркс, Ф. Енгельс). Влада має класовий характер, існують відносини панування та підкорення. Головне місце в системі соціальної влади посідає державна влада.

Розвиток політичної теорії щодо питання сутності влади відобразився у появі нових підходів до вивчення цього явища, найбільш розповсюдженими серед них є *неоструктуралістські концепції*.

10. «Археології і генеалогії влади» (М. Фуко). М. Фуко визначає владу як неперсоніфіковане, модальне спілкування («відносини відносин»). Відносини між суб'єктами влади є такими, оскільки вони перебувають у постійній зміні енергетичних ліній і співвідношення взаємних сил. Концепція «поля влади» (П. Бурд'є). П. Бурд'є запропонував поняття «символічної влади», обґрунтував як сукупність «капіталів», які розподіляються між суб'єктами влади відповідно до їхньої позиції у політичному просторі.

Усі наведені трактовки влади не виключають одна одну, а підкреслюють багатомірність, багатозначність цього політичного феномену.

У сучасній вітчизняній політичній науці влада також стала об'єктом дослідження, це пов'язано з потребою політичних змін у владній структурі життя, розбудові правової держави та розвитком самої політичної науки.

У соціальній системі влади особливе місце посідає політична влада.

Політична влада – здатність, право і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об'єднань з допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства.

На цій підставі ми можемо з'ясувати *особливості* політичної влади:

1. Представництво політичним об'єктом інтересів соціальної спільноти, яку він представляє.

2. Інституціональна – розв'язання політичним суб'єктом проблем суспільства. Коли політичний суб'єкт вступає у взаємодію з іншими політичними суб'єктами.

3. Політична діяльність – здатність знайти засоби розв'язання соціальних проблем.

У сучасній політичній літературі виділяють три аспекти влади: директивний, функціональний та комунікативний. Як віявляються ці аспекти ми побачимо далі.

5.2. Ознаки та функції політичної влади

Влада є засобом реалізації загальних інтересів та досягнення загальних цілей. Одним з видів соціальної взаємодії є влада політична. Вона характеризується такими ознаками:

1. Політична влада закріплює пріоритетність інтересів суб'єктів влади, які стають загальнообов'язковими для усіх верств населення.

2. Політична влада у сутності містить протиріччя між суб'єктом та об'єктом володарювання, оскільки влада є здатністю підкоряти, чинити вплив за допомогою певних засобів, то це викликає опір у частини населення. Також

пануючий суб'єкт має перевагу (статус, авторитет, інформованість, знання та ін.).

3. Взаємовідносини суб'єктів, залежних від умов, оволодіння певною сукупністю засобів, які забезпечують формування та реалізацію здатності одних нав'язувати свою волю іншим.

4. Ознакою політичної влади є також об'єктивні умови – відношення, які обумовлюють вольові дії людей. За суб'єктивно-вольовими відношеннями завжди стоять – об'єктивний взаємозв'язок, потреби та інтереси.

5. На сучасному етапі розвитку суспільства домінуючими формами панування суб'єктів стають – політичний вплив, довіра, співробітництво, стимулювання, а також залучення народних мас у прийнятті політичних рішень.

6. Політична влада існує та функціонує у різноманітних видах: державна, партійна, регіональна, міжнародна та ін.

Специфіка політичної влади пов'язана із здатністю індивідів, груп і їхніх організацій реалізувати свої інтереси і волю за допомогою засобів політико-державного управління і контролю. Політична влада поділяється на *державну* і *суспільну*, носіями якої є партії, суспільні рухи, ЗМІ.

До інших проявів специфіки політичної влади можна віднести такі:

- на відміну від міжособистісної, політична влада присутня у відносинах між великими соціальними групами, державами, співтовариствами, суспільними організаціями;
- політична влада передбачає необхідність організаційних процедур для вираження інтересів спільної у політичній сфері, інституціональну оформленість (вираження політичного інтересу через партію, державу та інші інститути);
- можливість використання найрізноманітніших ресурсів (економічних, інформаційних тощо);
- поєднання відкритих і тіньових центрів влади, що діють приховано, поза сферою суспільного контролю;
- моноцентричність, тобто наявність єдиного центру прийняття рішень (на відміну від влади економічної, яка в умовах ринку передбачає плюралізм суб'єктів влади);
- ієрархічність відносин влади;
- делегування (передача) частини владних повноважень від одного суб'єкта іншому, який бере на себе відповідальність за їхнє виконання (модель: центральна влада > місцева влада);
- ідеологічність.

Складним питанням є з'ясування сутності політичної і державної влади.

Політична влада – це спеціальна форма суспільних відносин між великими групами людей, реальна спроможність певної суспільної групи, класу, індивіда впровадити в життя свою волю, що відбита в політиці, політичних та правових нормах.

Державна влада – це форма суспільної влади, яка спирається на спеціальний апарат та поширюється на се населення: концентроване ядро політичної влади. Для них властиві стійки риси, які відображені нижче:

Відмінність державної влади від політичної у тому, що держава передбачає існування особливого апарату з притаманними йому матеріальними засобами впливу на людей, спираючись на інститути права.

Політична влада може функціонувати без спеціального апарату примусу, не спираючись на інститути права, а за допомогою організацій на основі політичних та ідеологічних цінностей. Політична влада має бути ідеологічно обґрунтована. Взаємодія політичних партій, лідерів, лобістських організацій буде ефективною для реалізації своїх цілей. Політичні партії, бюрократичні організації, – це сили (точніше результат взаємодії та конкуренції різноманітних сил), які впливають на спектр та масштаб рішень, котрі можна прийняти в межах національної держави. Цю власнодію яскраво ми бачимо у сучасному політичному житті України.

Визначивши сутність політичної влади, важливо звернути увагу на її основні принципи та функції. Основними *принципами* політичної влади є її легітимність, дієвість, реальність, передбачливість, колегіальність, самокритичність, твердість і терпимість.

За ефективністю влади можна судити, в якій мірі вона здійснює свої функції. *Функціями* політичної влади є:

Інтегративна функція. Одним з основних призначень влади є інтегрування зусиль різноманітних соціально-політичних сил, політичних партій та суспільних об'єднань на платформі загальнонародних інтересів. Саме в такий спосіб владні структури намагаються уникати конфронтаційних проявів, запобігати конфліктам і долати їх, спрямовуючи хід політичних подій у конструктивне русло.

Регулятивна функція. Важливим призначенням влади є регулювання життєдіяльності суспільства. Володіючи такими інструментами, як право та

система політичних норм, владні структури здійснюють політико-нормативне регулювання всіх процесів суспільного життя.

Мотиваційна функція. Однією з функцій влади є формування мотивів політичної діяльності, підпорядкування суспільно значущим мотивам усіх інших мотивів політичної діяльності різноманітних політичних сил та політико-організаційних структур.

Консолідуюча функція. Важливим призначенням влади є консолідація всіх елементів політичної системи. Ураховуючи характер і тенденції розвитку в суспільстві політичних відносин, політичних інститутів, норм політичного життя, а також виходячи з особливостей функціонування політичного режиму та рівня політичної культури, органи влади намагаються не допустити виявів конфронтації та консолідувати суспільство. Якщо влада є нездатною консолідувати різноманітні елементи політичної системи, це може призвести суспільно-політичне життя до серйозних деформацій та криз.

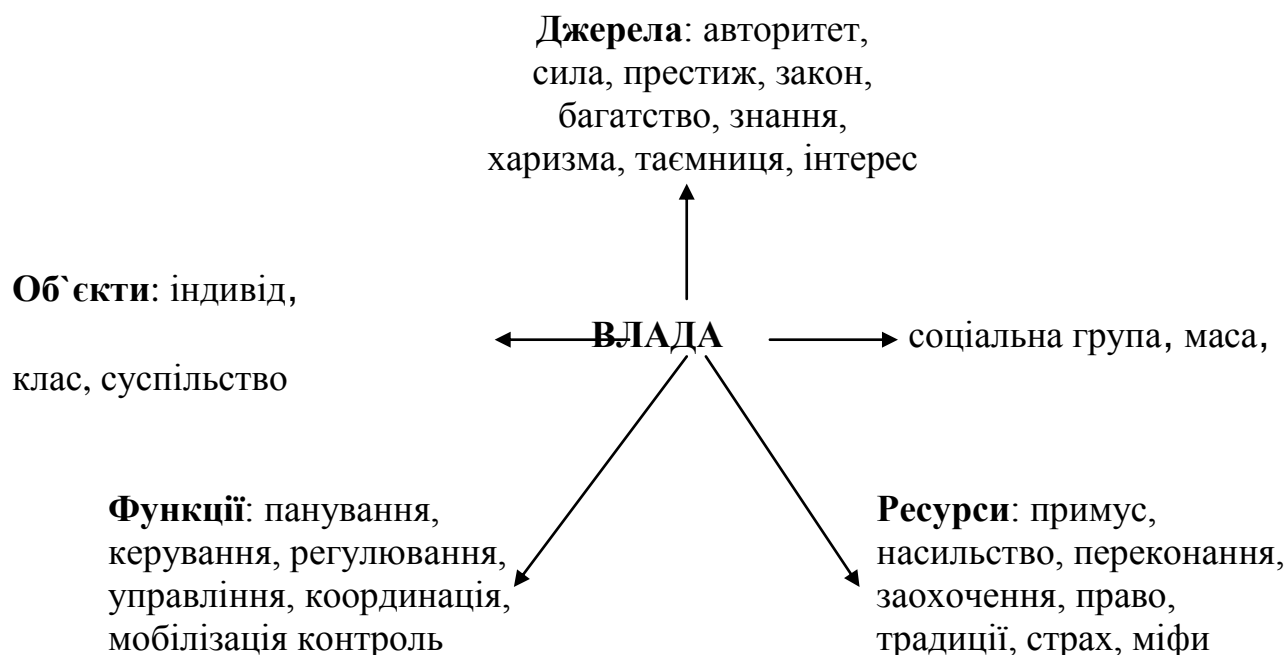
Стабілізаційна функція. Влада є важливою стабілізуючою силою організації суспільного й політичного життя. Стабільність влади виявляється у постійному зміцненні політичної системи, безперервному оновленні та розвитку демократичних політичних інститутів, у гарантованості та захисті політичних прав та свобод громадян.

Слід зазначити, що за певних умов розвитку політичного життя суспільства влада може стати й дестабілізуючим чинником. Це буває тоді, коли стара влада виявила повну нездатність управляти державою або тоді, коли нова влада ще перебуває в процесі становлення і не має підтримки більшості народу. За таких умов ситуацією нестабільності в суспільстві може скористатися добре організована політична сила і прийти до влади на хвилі загальнонародного невдоволення тривалим нехтуванням економічними та соціальними проблемами суспільства.

Отже, функціонування влади є важливим чинником життєдіяльності суспільства та його політичної системи, бо влада пов'язує всі політико-структурні елементи в одне ціле. Поділяючись у демократичному суспільстві на законодавчу, виконавчу та судову гілки, влада стає гарантом політичного розвитку та життєдіяльності всього суспільного життя.

5.3. Структура влади

Влада є взаємодія суб'єкта та об'єкта, вони є також активним початком структури влади. *Суб'єкт влади* – охоплює в собі її активне, спрямовуюче начало. Ним може бути особа, орган, організація та інше. Для реальних вкладних відносин суб'єкт має володіти такими якостями, як бажання володарювати і волею до влади, а також бути компетентним, знати стан і настрої підлеглих, мати мету, авторитет.

Умовно суб'єкти влади поділяють на первинні та вторинні:

1.Первинним суб'єктом за республіканського, демократичного правління є *народ* — носій суверенітету і єдине джерело влади в державі. Він здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Поняття народ неоднорідне: *основними* суб'єктами влади є великі групи населення, об'єднані спільністю корінних інтересів і цілей; *неосновними* — невеликі етнічні групи, релігійні громади тощо.

2.Вторинні суб'єкти носіїв влади — малі групи, представницькі колективи, партії, асоційовані групи, групи партикулярних (приватних, неофіційних) інтересів тощо. Суверенним суб'єктом політичної влади є громадянин держави, наділений конституційними правами та обов'язками. Суттєву роль у владних відносинах відіграють політичні лідери. Наслідки їхньої політики, як відомо, різні: прогресивні й регресивні, плідні та безплідні, благополучні й трагічні. *Сукупним (колективним)* носієм політичної влади є сама політична система суспільства як спосіб організації і розвитку соціальних спільнот і їхніх стосунків.

Об'єкт влади — об'єкт владної волі завжди має вибір: або підкоритися, або загинути, але не підкорятися. Тому межі влади, ставлення об'єкта до влади простягаються від жорсткого опору, боротьби за знищення до добровільного,

що сприймається з радістю, підкорення. Взаємодія їх здійснюється за допомогою ресурсів, які регулюють процес володарювання.

Суб'єктно-об'єктні владні відносини мають специфічний характер, оскільки певні суб'єкти і об'єкти влади можуть мінятися місцями залежно від обставин і ролі. Так, класи, соціальні групи, етнічні спільноти, окремі громадяни, громадсько-політичні організації є суб'єктами політичної влади, водночас вони і стосунки між ними є об'єктами владного впливу. До об'єктів політичної влади відносять також усі сфери суспільного життя — економічну, духовну, соціальну, науково-технічну тощо, суспільство загалом.

Ресурси влади – це сукупність засобів, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта.

Основні групи ресурсів влади: економічні – матеріальні цінності, необхідні для суспільного виробництва і споживання, земля та її надра, гроші, нерухомість тощо. Соціальні – здатність підвищення соціального статусу або рангу, місця у соціальній структурі. Політико-правові – конституція, закони, програмні документи політичних партій. Силкові – зброя і апарат фізичного примусу, спеціально підготовлені для цього люди. Інформаційні – знання та інформація, а також засоби їхнього отримання та розповсюдження. Демографічні – людина як універсальний ресурс, що створює інші ресурси.

На сучасному етапі розвитку суспільства влада прагне до розмаїття ресурсів, використання яких забезпечує певний вплив суб'єкта. Найбільш поширеними є культурно-інформаційні ресурси такі як знання, інформація, засоби їхнього розповсюдження. Від того наскільки влада ефективно використовує ці ресурси, визначається стабільність існування влади усередині держави та існування держави на міжнародній арені.

5.4. Механізм реалізації влади

Для розуміння суті влади велике значення має аналіз механізму, способів та форм її організації та практичної реалізації за конкретних умов того чи іншого суспільства або держави. Та політика, яку проводять у суспільстві правлячі класи, групи, визначає характер влади, а водночас і структуру та форми, в яких вона здійснюється.

Політична влада спирається на державні інститути (здійснюється через діяльність законодавчих, виконавчих та судових інститутів) та передбачає задоволення інтересів великих груп людей.

Політична влада державно-улаштованого суспільства пов'язане з поняттям владної піраміди. Вона складається з вертикальних владних відношень, системи інститутів та норм, які гарантують збереження та стійкість цих відношень та розподіл ролей.

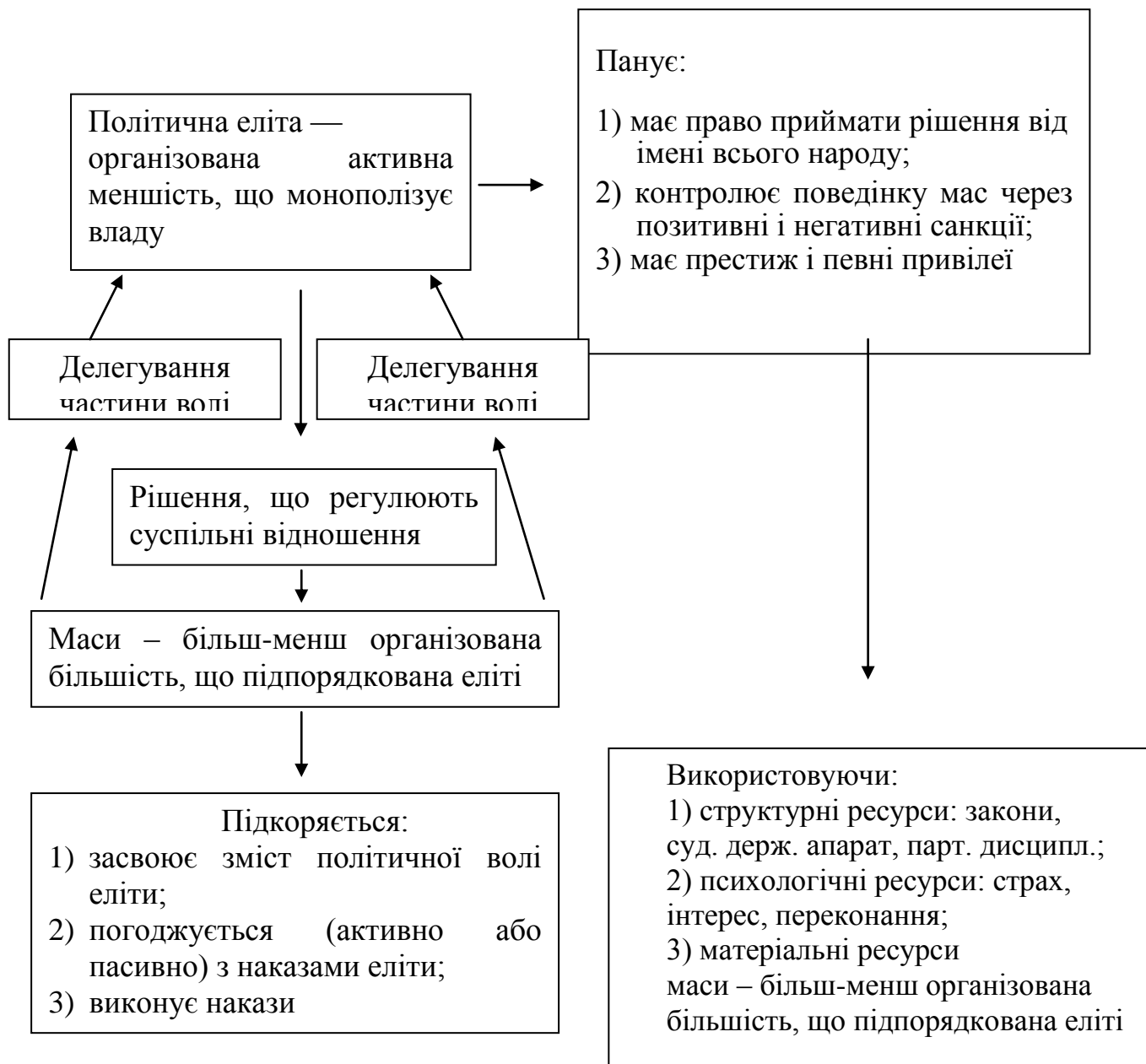
Механізм влади має складну, ієрархізовану структуру, де формальним первинним суб'єктом і джерелом влади є народ. Він передає свої владні повноваження своєму офіційно опосередкованому агенту – державі, яка в свою чергу їх розподіляє серед «носіїв» як по «горизонталі» (законодавча, виконавча,

судова сфери влади), так і по «вертикалі» (центральні, регіональні, місцеві органи влади) з тим, щоб управляти суспільними справами («об'єкт» влади) від імені суспільства і через державу («суб'єкт» влади).

Дуже непростим є питання про **неподільність та неоднорідність влади**. Слід зазначити, що політична влада є неподільною, оскільки вона суверенна. Саме її єдність та неподільність стають гарантами стабільності політичного життя. Водночас політична й державна діяльність з реалізації влади не є однорідною, бо вона виявляється в різних формах: законодавчій, виконавчій та судовій. Ось чому існує проблема поділу праці державних органів. Зовсім не випадково, що в боротьбі проти свавілля феодальної монархії представники нового буржуазного класу широко використовували ідею поділу влади як засіб подолання свавілля й беззаконня існуючої тоді політичної влади. У політичній теорії така ідея поділу влади отримала назву системи «стримувань» і «противаг», що ставала гарантом законності та правопорядку в суспільстві. Як свідчить політичний досвід, запровадження в державне управління «стримувань» і «противаг» забезпечує стабільність політичної системи і водночас є гарантією проти свавілля та гіперцентралізації влади в суспільстві.

Саме в такому формально-юридичному плані трактується система влади в новій Конституції України: *«носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Ніхто не може узурпувати державну владу»* (ст. 5). «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову» (ст. 6). «В Україні визначається і гарантується місцеве самоврядування».

Однак насправді реальним носієм влади нерідко виступає бюрократія, її різні рівні і страти, чиновники і функціонери апарату управління системи виконавчої влади, а також різні угруповання правлячої еліти, між якими розподіляються «сфери» владних повноважень і «зони» контролю над ресурсами. У цьому й полягає вся складність розуміння влади як регулятора колективного життя суспільства у процесі його кооперації і досягнення спільних цілей, тобто розгляду державно-публічної влади як сучасного механізму регулювання та засобу соціального спілкування людей, функціонування якого створює особливу сферу суспільної життєдіяльності, що іменується політикою.

У зв'язку з питанням реалізації політичної влади стає питання політичної стабільності у суспільстві. Визнає народ цю владу, обґрунтована та необхідна ця влада, інакше кажучи, легітимна ця влада чи ні?

Легітимність (від лат. *legitimus* – законний, правомірний) – здатність політичної влади досягти суспільного визнання, виправдання обраного політичного курсу.

Макс Вебер запозичив цей термін із галузі правознавства для типологізації існуючих видів панування та виділив три основних типи легітимності:

1. Традиційний – влада діє за правилами, які склалися традиційно, «бо завжди так було». Традиційні норми розглядаються як нерухомі. Джерело легітимності — традиційна свідомість.

2. Легальний – влада ґрунтується на визнанні встановлених юридичних норм, що регулюють відносини володарювання і підкорення. Джерело – загальне розуміння норм, встановлених законом.

3. Харизматичний – влада ґрунтується на вірі мас у особисті здібності політичного лідера. Джерело – особистий авторитет правителя.

На основі порівняння існуючих політичних систем Д. Істон виділив такі типи легітимності:

1) Ідеологічний – влада спирається на переконаності або вірі людей у правильність тих ідеологічних цінностей які владою проголошені. Джерело – ідеологічні цінності.

2) Структурний – коли люди цінують механізми і норми існуючої системи влади. Джерело – специфічні політичні структури.

3) Персоналістський – виникає у наслідок морального схвалення народом осіб, що перебувають у влади (перетинається з харизматичним типом).

У реальній політиці ці типи легітимності влади, як правило, доповнюють один одного. Домінуючи риси пов'язати з існуючим типом політичного режиму.

Зараз деяка частка вчених стала говорити про новий тип легітимності – радянський, який була спроба створити після жовтневих подій 1917 року.

Однак у 90-ті роки цей тип легітимності зійшов на ні, утратив підтримку мас, а також політичні та ідеологічні засоби впливу на маси.

В Україні, як і на усьому пострадянському просторі, сформувалася владування, якому притаманні риси традиційної, харизматичної та раціонально-легальної легітимності.

Проблеми забезпечення легітимності політичної влади в сучасній Україні пов'язані з економічною та соціальною нестабільністю суспільства, що знижує можливості влади.

Вдосконалення і демократизація політичного управління передбачає пошук нових способів реалізації влади і певні вимоги до неї. З огляду на це російський політичний мислитель Іван Ільїн (1882—1954) сформулював шість аксіом державної влади:

1. Державна влада не може належати нікому, крім тих, хто має правове повноваження. Правосвідомість вимагає, щоб влада сприймалась не як сила, яка породжує право, а як правочинне повноваження. Право народжується не від сили, а тільки від права і завжди від природного права. Влада, яка не має правової санкції, не має й правового виміру.

2. Державна влада в межах кожного політичного союзу має бути одна. Вона – єдине організоване волевиявлення, яке впливає з єдності права. В кожному політичному союзі державна влада, незважаючи на принцип її поділу, за своєю суттю і метою єдина. Наявність двох державних влад свідчить про існування двох політичних союзів.

3. Влада має здійснюватися людьми, які відповідають високому етичному і політичному цензу. Влада без авторитету гірша, ніж явне безвладдя. Народ, який принципово заперечує правління кращих, є ганебним натовпом, а демагоги – його провідниками.

4. Політична програма володарюючих може передбачати лише заходи, які мають загальний інтерес. Адже державна влада покликана утверджувати

природне право, а воно збігається із загальними інтересами народу і кожного громадянина.

5. Політична програма влади має охоплювати заходи і реформи, які реально можна втілити в життя. Неприпустимо вдаватися до утопічних, нездійсненних програмних накреслень.

6. Державна влада принципово пов'язана розподільчою справедливістю. Однак влада має право і зобов'язана відступати від неї тоді, коли цього вимагає національно-духовне буття народу.

Практика політичного життя засвідчує, що ігнорування цих аксіом призводить до кризи державної влади, дестабілізації суспільства, конфліктних ситуацій, які можуть переростати навіть у громадянську війну.

Складність проблеми формування і функціонування влади в Україні полягає в тому, щоб знайти необхідне для конкретної політичної ситуації оптимальне співвідношення мобілізаційних зусиль влади і демократичних форм організації суспільства та органічного зв'язку між ними, які робили б неможливим безконтрольність осіб та органів в чийх руках зосереджено владу. Тому стратегічною метою реформування владних інституцій в Україні є забезпечення узгодженої, продуктивної і відповідальної діяльності законодавчої і виконавчої гілок державної влади, всебічній демократизації всіх сфер суспільного життя та утвердженні громадянського суспільства, створенні необхідних умов для поступальної інтеграції України в європейське співтовариство.

Категорія «політична влада» — одна з пануючих в політології. Феномен влади передбачає дослідження взаємозв'язку між дією, інститутами та соціальною структурою, у цьому і виявляється багатоаспектність влади.

Ефективна політична влада має забезпечувати захист суспільства і сприяти його розвитку. Стабільність та міцність влади залежать від легітимності.

Такими є найважливіші питання, які пов'язані з проблемою політичної влади, її структурою, основними елементами, їхньої щодо відношення панування.

Література основна

1. Конституція України. — К. : Парламентське видавництво, 2006. — 159 с. — (Бібліотека офіційних видань).
2. Кухта Б. Політична влада та її рішення / Борис Кухта. — Л. : ЦПД, 2006. — 240 с.
3. Ильин В. В. Власть / В. В. Ильин // Вестник МГУ. — Сер. 12. — Социально-политические исследования. — 1992. — № 3–7 — С. 10 – 23.
4. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. — К. : Генеза, 1997. — 400 с.
5. Політологія : підручник для вузів / ред. О. В. Бабкіна. — 3-тє вид., перероб., доп. — К. : Академія, 2006. — 568 с. — (Альма – матер).

6. Політологія (теорія та історія політичної науки) [Текст] : підручник для вузів / П. П. Шляхтун. — К. : Либідь, 2002. — 573 с.
7. Політологія. [За ред. А. Колодій]. — К. : Ельга — Н, Ніка — Центр, 2000. — 583 с.
8. Рудич Ф. М. Політологія : підручник / Фелікс Михайлович Рудич. — 3-тє вид., перероб., доп. — К. : Либідь, 2009. — 480 с. — (Навчальне видання).
9. Энциклопедия власти / В. Ф. Халипов. — М. : Академический Проект : Культура, 2005. — 1056 с. — (Научное издание).

Література додаткова

1. Антология мировой политической мысли. — М. : Мысль, 1997. — Т. 1-5.
2. Луман Н. Власть [пер. с нем. А. Ю. Антоновского] / Никлас Луман. — М. : Праксис, 2001. — 256 с. — (Серия «Образ общества»).
3. Мухаев Р.Т. Политология: учебник для вузов. Издание второе. / Р. Т. Мухаев. — М. : «Издательство ПРИОР», 2001. — 432 с.
4. Політологія : академічний курс : підручник для вузів / за ред. М. І. Панова. — 2-ге вид. перероб. і доп. — К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. — 520 с.
5. Публічна влада та управління: принципи і механізми реалізації : [монографія] / за заг. ред. Нижник Н. Р. — Чернівці : Технодрук, 2008. — 432 с.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Надайте визначення владі в контексті основних теорій влади.
2. Чим відрізняється політична влада від державної, економічної, релігійної, ідеологічної?
3. Охарактеризуйте основні функції влади.
4. Назвіть структурні елементи влади.
5. Що є активним початком структури влади, наведіть приклади первинних та вторинних суб'єктів влади.
6. Що таке ресурси влади?
7. Як ви вважаєте, що впливає на вибір ресурсу влади суб'єктом?
8. Опишіть механізм реалізації влади.
9. Дайте визначення поняттю «легітимність влади». Хто був засновником теорії легітимності?
10. Як співвідносяться поняття «легітимність» та «легальність» влади?
11. Наведіть конкретні приклади основних типів легітимності.
12. Який тип легітимності властивий сучасному українському суспільству?

Контрольні тести

1. Сукупність методів і засобів для досягнення цілей політичними суб'єктами, укріплення і розширення політичної влади це –

- а) ресурси влади;
- б) функції влади;
- в) легітимність влади;
- г) джерела влади.

2. Здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об'єднань за допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства тощо, це –

- а) політична влада;
- б) політичний тиск;
- в) політична діяльність;
- г) політична участь.

3. Вольовий характер влади передбачає:

- а) наявність усвідомленої політичної програми;
- б) незалежність і єдність;
- в) панування й насилля;
- г) функціонування влади в усіх сферах суспільних відносин.

4. Автор структурно-функціональної концепції влади:

- а) Т. Парсонс;
- б) М. Дюверже;
- в) Г. Лассуелл;
- г) М. Вебер.

5. Автор висловлювання: «Влада дається від Бога»:

- а) Арістотель;
- б) А. Августин;
- в) Н. Макіавеллі;
- г) Ж.-Ж. Руссо.

6. Легітимною владою М. Вебер називає :

- а) владу, яка опирається на більшість;
- б) законну владу;
- в) владу, яка забезпечує економічну ефективність і стабільність;
- г) владу, якій довіряють.

7. Оберіть вірні характеристики типів легітимності влади:

- 1) традиційний тип;
  - а) ґрунтується на переконанні у необхідності підкорення принципам правового порядку та юридичним нормам;

- 2) харизматичний тип; б) підкорення суспільства владі на основі традицій та звичок;
- 3) раціонально-легальний; в) ґрунтується на вірі у надзвичайні якості, властивості особистості.

8. Визначте основний критерій сили політичної влади:

- а) рівень контролю за поведінкою громадян суспільства;
- б) рівень використання репресивно-каральних методів впливу на громадян;
- в) рівень розвитку збройних сил;
- г) довготривалість урядування.

9. Сукупність методів і засобів для досягнення цілей політичними суб'єктами, укріплення і розширення політичної влади це:

- а) ресурси влади;
- б) функції влади;
- в) легітимність влади;
- г) джерела влади.

10. Для суб'єкта влади визначним є:

- а) інтерес до влади;
- б) наявність сили;
- в) здатність проводити свою волю;
- г) авторитет.

11. Сутнісні риси політичної влади:

- а) суверенітет;
- б) тоталітарність;
- в) авторитетність;
- г) силовий характер;
- д) вольовий характер.

12. Механізм здійснення влади включає в себе моменти:

- а) панування і керування;
- б) управління, організація і контроль;
- в) жодна відповідь не є правильною.

АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Теми доповідей та рефератів:

1. Сучасні теорії влади.
2. Джерела та ресурси політичної і державної влади.
3. Влада та владні відносини в сучасній Україні.
4. Форми, методи і засоби здійснення влади.

5. Специфіка політичної влади.
6. Політичний вплив та політичне маніпулювання як методи здійснення влади.

Логічні завдання та проблемні запитання:

1. Яке визначення влади, на Ваш погляд, ближче до істини:

а) «Влада — це залізна рука в оксамитовій рукавичці».

(Чарльз V)

б) «Влада — не засіб, вона — мета... Влада складається із того, щоб причиняти біль та принижувати».

(Дж. Оруелл)

в) «Влада може бути визначена як реалізація визначених цілей».

(Б. Рассел)

г) «Політична влада, у власному змісті слова, це — організоване насильство одного класу для придушення іншого».

(В.І. Ленін)

2. Співвіднесіть поняття та його значення:

а) Політична влада;

б) легітимність;

в) поділ влади;

г) харизма;

д) ресурси влади.

1. Механізм функціонування всіх видів політичної і неpolітичної влади;

2. Сукупність методів і засобів для досягнення цілей;

3. Визначення чи підтвердження законності прав, владних повноважень, певних рішень;

4. Організація влади і лідерства, заснований на виняткових якостях тієї чи іншої особистості;

5. Здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей.

3. Влада – це здатність та можливість впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою волі, авторитету, права, насильства. Влада – це і політичне панування, і система державних органів.

Користуючись цим визначенням, дайте відповідь на питання: як ви розумієте принцип поділу влади у правовій державі?

4. Відомо, що влада може ґрунтуватися на:

а) авторитеті;

б) прямому насильстві;

в) примушуванні.

Доповніть цей перелік.

5. Для підтримки правопорядку у суспільстві влада часто використовує примус. Як використання насильства владою узгоджується з її легітимністю?

6. М. Дюверже порівняв владу з дволиким Янусом: «Зображення дволикого Януса є правдивим уявленням про владу. З одного боку, інструмент панування одних груп над іншими, використовуємий першими до їх користі та для шкоди

іншим, з іншого – засіб зберегти якийсь соціальний порядок, якусь інтеграцію усіх в колектив для загального блага. Пропорція однієї та другої сторін дуже різноманітна, виходячи з епох, умов та держав, але ці дві сторони влади співіснують завжди». Як ви вважаєте, у чому причина подвійності влади?

7. Як Ви гадаєте, яким чином політична влада опосередковується та обмежується правом за різних типів суспільного розвитку? Чи є право знаряддям політичної влади?

8. Французький політолог М. Доган стверджує, що харизматичний тип панування, який виокремив М. Вебер, непридатний для аналізу влади у сучасному суспільстві. Чи погоджуєтесь Ви з цією точкою зору?

9. Які, на Ваш погляд, причини делегітимізації влади?

Дискусія (за методом «Прес»)

Як Ви вважаєте, чи існує криза легітимності влади в Україні, якщо так, які засоби її подолання є найбільш ефективними сьогодні?

Метод «Прес»

Вам потрібно вибрати та аргументувати чітко визначену позицію із зазначеної проблеми, що обговорюється. За допомогою цього методу Ви зможете навчитися формулювати та висловлювати свою думку з дискусійного питання аргументовано, чітко, лаконічно.

Метод «Прес» має таку структуру та етапи:

1. ПОЗИЦІЯ

(висловіть свою думку, проясніть, в чому полягає ваша точка зору)

Я вважаю, що...

2. ОБГРУНТУВАННЯ

(визначте на чому ґрунтуються докази на підтримку Вашої позиції)

...тому, що...

3. ПРИКЛАД

(наведіть факти, які демонструють Ваші докази та посилять Вашу позицію)

...наприклад...

4. ВИСНОВКИ

(узагальніть власну думку, зробіть висновок про те, що необхідно робити)

Тому я вважаю...

ТЕМА 6. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ

Принцип демократії розкладається не тільки тоді, коли втрачається дух рівності, але також і тоді, коли дух рівності доводиться до крайності і кожний хоче бути рівним тим, кого він обрав у свої правителі.

Ш. Л. Монтеск'є

Мета: зв'язувати, як здійснюється політична влада, які теорії суспільно - політичного розвитку та прогностичні тенденції є в її основі; типологічні ознаки сучасних політичних режимів, відомі світовій громадськості теоретичні підходи, що дозволяють розібратися в найскладніших соціальних змінах.

Ключові слова: влада, режим, механізм, владні відносини, політичний інститут, держава, партія.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

Вузлові питання теми

1. Поняття політичного режиму і його типи.
2. Типологія політичних режимів.
3. Тоталітарний політичний режим.
4. Авторитарний політичний режим.
5. Демократичний політичний режим.
6. Політичний режим в Україні, його риси та особливості.

6.1. Поняття політичного режиму та його типи

Політичний режим – зміст влади, виражений в засобах, методах і способах владарювання, в характері влади – демократичному або недемократичному. Державна система забезпечує не лише стабілізацію і формалізацію політичних стосунків, але одночасно є і ареною гострої боротьби за владу політичних партій і угруповань. Державна політика відбиває певні ідеологічні орієнтири, пов'язана з тими або іншими соціальними інтересами. Вирішення завдань державної політики може досягатися абсолютно різними методами: на основі тісної взаємодії з інститутами громадянського суспільства або, навпаки, всупереч їхньому впливу. Для характеристики усіх цих аспектів функціонування державної системи і поняття «Політичний режим».

У політичній науці склалися, дві традиції в осмисленні політичних режимів. Одна з них пов'язана з політико-правовим, або інституційним підходом, інша — з соціологічним. Відмінності, що є в рамках даних традицій, вельми істотні, хоча і зовсім не непереборні. У першому випадку переважна увага приділяється формально-юридичним, процедурним характеристикам здійснення влади, в другому — її соціальним підставам і походженню. Розглянемо ці визначення детальніше.

Учені, що представляють перший, інституційний напрям політичного аналізу, поєднують поняття «режим» з поняттям форм правління або державного ладу. «Політичний режим є система або форма правління», — пише, наприклад, американський дослідник К. Бекстер. Подібна постановка питання традиційно була характерна і для французького державознавства, де монархія і республіка розрізнялися, головним чином, саме як форми правління, а сам термін «політичний режим» вважався частиною категоріального апарату конституційного права і пов'язувався з особливостями розділення державної влади та їх співвідношенням. Відповідно, виділялися режим злиття влад (абсолютна монархія), режим розділення влад (президентська республіка) і режим співпраці влад (парламентська республіка). Проте, поступово поняття режиму набуло самостійного змісту, і вже в 1968 році відомий французький учений М. Дюверже відзначав, що подібна класифікація розглядається французькими політологами як підсобна, в ній бачать не класифікацію політичних режимів, а лише класифікацію «типів урядових структур».

До цієї групи політичного аналізу примикають і неоінституційні розробки, походження яких пов'язують з ім'ям загальновідомого американського політолога Р. Лассуела. Особливість розуміння режиму Лассуелом пов'язана перш за все з тим, що режим розглядається ним як спосіб впорядкування, легітимізації політичної системи. За словами вченого, «режим («форма правління», «політичний порядок») є зразком політичних форм... Режим функціонує для того, щоб звести до мінімуму елемент примусу в політичному процесі». Цікаво, що Лассуел протиставляє режим «правлінню», яке, з погляду, включає «шляхи розподілу і реалізації контрольних функцій в політиці». Таке розуміння, по-перше, пов'язує режим, головним чином, з конституційними діями, а по-друге, відмовляє військовим диктатурам в праві називатися режимами. Таке розуміння дозволяє ним зарахувати Лассуела і його послідовників (таких як Ф. Ріггс, Р. Бейкер та ін.) до представників політико-правового осмислення режимів.

Другий напрям політичного аналізу режимів приділяє первинну увагу осмисленню тих зв'язків між суспільством і державою, які склалися реально і не обов'язково відповідно до наказаних конституцією та іншими правовими актами норм політичної поведінки. В цьому випадку режим розглядається не лише як «форма» (правління або державного устрою) і навіть не лише як структура влади з властивими їй методами реалізації політичної волі, але і в набагато ширшому значенні — як баланс, відповідність, наявна у взаєминах соціального і політичного. Сам термін «порядок», «режим», щонайменше, з часу виходу в світ роботи А. Токвіля «Старий порядок і революція» має тут

абсолютно інше смислове звучання (англійською мовою слово порядок звучить як «regime»).

В рамках соціологічного осмислення режимів є значна різноманітність позицій. Якщо перший напрям політичного аналізу схильний ототожнювати режими з формами правління і державного устрою, то представники другого іноді не проводять жодних розмежувань між політичними режимами і політичними системами. В той же час практично всі представники цього напрямку сходяться на тому, що режими не можуть бути трансформовані шляхом зміни тих правових процедур, що визначають їхнє існування. Кожен режим покоїться на певній системі соціальних підстав, і тому перехід може відбутися у випадку, якщо дані підстави враховуються.

Одне з характерних в цьому відношенні визначень політичного режиму належить М. Дюверже, який в одному випадку розглядав його як «структуру правління, типу людського суспільства, що відрізняє одну соціальну спільність від іншої», а в іншому — як «певне поєднання системи партій, способу голосування, одного або декількох типів ухвалення рішень, однієї або декількох структур груп тиску». У цьому ж стилі витримано і визначення одного з послідовників Дюверже Ж.-Л. Кермопа: «Під політичним режимом розуміється сукупність елементів ідеологічного, інституційного і соціологічного порядку, сприяючих формуванню політичної влади цієї країни на певний період». Режим, таким чином, з'являється як значно складніша організація, ніж сукупність юридичних механізмів або навіть прагнень правлячого класу. Ще одне формулювання змісту терміна «режим» належить перу американських дослідників Р. О'Доннела і Ф. Шміттєра: режим є «сукупністю структур, явних або прихованих, які визначають форми і канали доступу до провідних урядових постів, а також характеристики діячів, які вважаються для цих структур відповідними або непідходящими, використовуваними ними ресурси і стратегії в цілях здобуття бажаного призначення».

У російській науці набула поширення позиція (сформульована Ф. Бурлацьким і А. Галкіним), згідно з якою для визначення політичного режиму необхідне зіставлення офіційних, у тому числі конституційних і правових, норм з реальним політичним життям, проголошених цілей — з дійсною політикою. Таке розуміння вносило істотні корективи до іншого, витриманого в політико-правовій традиції, розуміння, що визначає режим як «систему методів здійснення державної влади, що відображає стан демократичних прав і свобод, відношення органів державної влади до правових основ їх діяльності».

На підставі сказаного можна виділити такі відмітні ознаки політичного режиму.

По-перше, режим, вирішуючи завдання соціальної і політичної стабілізації, сприяє організації масштабних, макросоціальних процесів. У цьому режим близький за змістом політичній системі, розкриваючи її динамічний аспект. Будь-який режим в своїй діяльності прагне спиратися на систему економічних інтересів і культурних цінностей, що склалася, а його дії неодмінно відгукуються усередині цієї системи, укріплюючи або ослаблюючи наявні в ній зв'язки і стосунки. У цьому сенсі будь-який режим розв'язує

проблеми взаємин, що складаються між державою і громадянським суспільством. Адже саме в структурах громадянського суспільства кореняться відносини уряду і опозиції, що є ключовими в характеристиці типу і особливостей режиму.

По-друге, режим забезпечує не лише динамізм, але і певну стабілізацію політичної системи, наводячи її елементи, структурні характеристики у впорядковану взаємодію, забезпечуючи їх злагодженість і координацію. І це завдання також вирішується ним успішно лише в тому випадку, якщо політико-правові механізми створюються з врахуванням устрою і особливостей розвитку соціальних структур. Будь-який режим в цьому сенсі може бути розглянутий як деякий спосіб розв'язання, або артикуляції конфлікту між суспільством і урядом.

По-третє, режимом є сукупність владних структур, що дозволяють правлячому класу здійснювати покладені на нього повноваження. В одних випадках можуть існувати інститут багатопартійності і розвинені структури громадянського суспільства, в інших — політичні рішення приймаються і реалізуються режимом в опорі на принципово інші структури і механізми, без жодного узгодження із суспільними інтересами. Одне з визначень режимів, що звертає увагу на цю сторону проблеми, належить відомому американському дослідникові Марку Хагопіану. Він розглядає режим «як специфічну інституційну структуру, яка характеризує політичну систему країни», і діяльність якої ширша, ніж діяльність уряду або окремих груп офіційних осіб, представлених в інститутах.

По-четверте, будь-який режим в своїй діяльності звертається до тих або інших методів досягнення цілей. Режими можуть істотно відрізнитися один від одного, залежно від того, які методи (насильницькі або ненасильницькі) використовуються ними у досягненні поставлених цілей. Поважно не змішувати між собою методи здійснення влади і власне владні структури. Методи здійснення влади і владні структури можуть істотно розрізнитися. Тому слід підкреслити, що режим володіє не лише специфічними структурами влади (ними володіє і політична система), але і особливими методами її реалізації.

По-п'яте, режим, у порівнянні з системою, володіє своїми власними тимчасовими характеристиками. Ця ознака відбита у визначенні режиму, даному американськими політологами Дж. Барнсом, М. Картером и М. Скидмором: «Режим це специфічний період дії політичної влади, здійснюваної в рамках політичної системи». Одна й та ж політична система може функціонувати в різних режимах.

Підсумовуючи сказане, можна сформулювати таке визначення. Політичний режим є сукупністю певних структур влади, які функціонують в загальних (структурних і тимчасових) рамках політичної системи суспільства і переслідують цілі її стабілізації, спираючись в цьому на соціальні інтереси, що склалися (або ж що складаються), і використовуючи специфічні методи.

6.2. Типологія політичних режимів

Інтерес до типології політичних режимів має давню історію. Починаючи з Платона та Арістотеля, різні мислителі намагалися створити концепцію класифікації політичних режимів. Надзвичайно цікавою представляється розроблена Арістотелем типологія політичних форм або режимів (табл.).

Учений вважав, що всяка форма правління, будь-який скільки-небудь стійкий режим може існувати в двох різних станах. По-перше, режим (незважаючи на свої структурні характеристики) може бути адекватний ситуації і бути здатний в цілому діяти на користь широких шарів суспільства. По-друге, режим, правляча еліта, навіть в умовах демократії, може відстоювати і прагнути провести в життя свої власні інтереси.

Арістотелівська класифікація політичних режимів

Форми	Один	Декілька	Безліч
Правильні	Монархія	Аристократія	Політія
Неправильні (або корумповані)	Тиранія	Олігархія	Демократія

Еллінський мислитель виділив три основні форми правління: монархію, аристократію і політію. Їх він розглядав як «правильні», тобто такі, що в основному відповідають інтересам суспільства. Проте разом з цими формами існують також і «неправильні», виникнення яких пов'язане із виродження правильних. Таким чином, писав Арістотель, монархія вироджується в тиранію, аристократія — в олігархію, а політія — в демократію (або охлократію, як уточнював пізніше Полібій).

Найважливіші заслуги в галуззі політичної науки належать Г. Моске, що зробив упор в своїй теоретичній діяльності на вивчення політичних форм, режимів, способів правління. Гаetano Моска в наукових працях «Теорія правління і парламентського правління», «Основи політичної науки» фактично першим використовував поняття режиму в близькому до сучасного сенсі. Моска розрізняв чотири типи політичної організації за їхній внутрішній міцності і способами здійснення управління: місто – держава, феодальна держава, бюрократична або абсолютистська і сучасна показна держава. Але особливий інтерес викликає його типологія режимів на підставі принципу передачі політичної влади по соціальних сходах. Якщо влада передається згори вниз так, що вибір нижчого функціонера надається вищому, то мова повинна йти про режим «автократичний». Якщо ж влада делегується знизу, то режим слід називати «ліберальним». Цілком можливі й змішані форми. Автократичний режим передбачає існування автократа, тобто «особи, яка персоніфікує інститут, від імені якого діють всі ті, хто наділяються частиною або часткою прилюдної влади». Ліберальний режим, навпаки, функціонує на основі більш менш досконалої організації виборчої системи.

Залежно від характеру політичного режиму, міри його гнучкості і сприйнятливості змінам ззовні і зсередини, а також від характеру і орієнтації опозиції можуть бути виділені різні моделі взаємодії режиму і опозиції. У

цьому зв'язку цікавою виявляється типологія політичних режимів, розроблена Робертом Далем в його відомій роботі «Поліархія». Даль використовував в своїй класифікації два критерії — міра ліберальності режиму, або його здатність забезпечити прилюдне змагання в боротьбі за владу і рівень залученості громадян в політичний процес. Перший критерій визначається мірою відкритості політичних інститутів, а також гарантіями, що дозволяють членам політичної системи претендувати на управління суспільством. Другий критерій визначає загальну чисельність дорослого населення, що є учасником політичного процесу, здатного на відносно рівній основі контролювати урядову діяльність. Таким чином, перший критерій пояснює, які є можливості для участі у політичній діяльності (у тому числі і для опозиції), а другий — яким чином ці можливості практично використовуються.

На основі цих критеріїв Даль виділяє три типи режимів: гегемонія, поліархія і змішаний режим. Гегемонія відрізняється вкрай низькою мірою залученості громадян до політичного процесу, не забезпечуючи для цього будь-яких інституційних можливостей. Поліархії, навпаки, представляють режими, що забезпечують громадян всією повнотою участі в політичній діяльності. Гегемонія і поліархії — швидше ідеальні типи, ніж реально існуючі режими. Вони зустрічаються в реальній політиці, але ще більш вживані змішані режими, що є різними варіантами пересічення виділених критеріїв. Одним з прикладів змішаних режимів можуть бути конкурентні олігархії, в яких інститути політичної участі використовуються лише вузькоелітарними угрупованнями.

Найбільш прийнятою класифікацією режимів є розділення їх на демократичні, авторитарні і тоталітарні.

Використовуючи першу з перерахованих класифікацій, давньогрецькі мислителі намагалися, головним чином, відповісти на запитання про те, кому належить державна (а точніше полісна) влада, і від чийого імені здійснюється управління. Друга класифікація була призначена для опису методів, використовуваних режимом в підтримці свого панування. Демократичні і авторитарні режими розрізняються між собою тим, який механізм здійснення влади застосовується. Авторитарні режими передбачають наявність більш-менш жорстко централізованої системи влади і контролю, що відрізняється слабкістю зворотних зв'язків між керівниками і керованими, тоді як демократія є системою, створеною «знизу», на основі чіткого взаємообміну і регулярної зміни осіб, що здійснюють управління суспільством. Демократичний режим не здатний контролювати будь-яку із суспільних сфер (економічну, політичну, соціальну) інакше, як на основі закону, це — правління закону, формальної процедури.

Режим не може бути ні вичерпно, ні навіть задовільно описаний за допомогою характеристик «авторитаризм» і «демократія». Ці характеристики можуть бути використані для аналізу конкретної ситуації, для точнішого з'ясування владних механізмів, що формуються, і способів розв'язання політичного за своєю природою конфлікту між суспільством і державою. Хорошою ілюстрацією відмінностей трьох режимів — демократії, авторитаризму і тоталітаризму — є жарт, що часто використовується у

порівняльній політології. Згідно з цим жартом, в якому звичайно ж поміщена чимала доля справедливості, політичні системи Великобританії, Іспанії і Радянського Союзу в 50і роки відрізнялися таким чином. У Великобританії дозволялося все, що не заборонялося (принцип правової держави), в Іспанії заборонялося все, що спеціально не дозволялося, а в Радянському Союзі було заборонено все, включаючи і те, що офіційно вважалося дозволеним.

6.3. Тоталітарний політичний режим

Поняття **тоталітаризму** не є в словнику політичної науки загальноприйнятим в тому сенсі, в якому загальноприйняті терміни «демократія» і «авторитаризм». Проте у виділенні тоталітарних режимів в самостійну групу є своя логіка, яка переконує не лише в схожості авторитаризму і тоталітаризму, але і в їхній типологічній своєрідності. Крім того, практичний досвід, а перш за все досвід ХХ століття демонструє такі зразки політичного устрою, які не лише виявили фундаментальні відмінності з демократичними і авторитарними, але і впродовж середньострокової історичної перспективи виявилися досить життєздатними. Перш за все, йдеться про Німеччину і про сталінську Росію. Ці два приклади особливо вплинули на політичну думку, стимулюючи формування концепції тоталітаризму. Між досвідом Росії і Німеччини є свої відмінності, проте характеристик, їх об'єднуючих, така безліч, що не проводити між ними паралелей, стриматися від узагальнень просто неможливо.

Термін «тоталітаризм» став вживатися журналістами і політиками наприкінці 1920-х початку 30-х років, і практично завжди в його визначеннях були посилання або на російський, або на німецький досвід. Наведемо як ілюстрацію три найбільш відомі визначення, що увійшли до енциклопедій і підкреслили структурні особливості тоталітаризму.

Німецький енциклопедичний словник, посилаючись на досвід нацистської Німеччини, фашистської Італії і комуністичної Росії, писав: «Тоталітаризм є крайньою формою піднесення тенденції до централізації, уніфікації і однобічної регламентації всього політичного, суспільного і духовного життя».

Англійська Британіка: «Тоталітарна держава – вислів, використований у відношенні до нацистського уряду в Німеччині, до фашистського в Італії і до комуністичного в Росії, в яких існує повна централізація контролю. У тоталітарних державах політичні партії знищені або «координовані» у складі однієї партії і конфлікт між класами ховається підкресленням органічної єдності в державі».

Нарешті, Велика Радянська Енциклопедія: «Тоталітарна держава — різновид буржуазної держави з відкритою терористичною диктатурою найбільш реакційних імперіалістичних елементів. Тоталітарними державами були гітлерівська Німеччина і фашистська Італія».

При всій різноманітності **тоталітарних режимів** для них, як правило, **характерні такі загальні риси**, що неодноразово підсумовуються в різних джерелах.

1. Наявність розгорнутої ідеологічної доктрини, яка охоплює всі життєво важливі сторони людського буття, яка прагне відповісти на всі питання, що потенційно виникають у членів суспільства, і якої ймовірно дотримуються всі члени суспільства. Ця ідеологія орієнтує суспільство на деякий кінцевий досконалий стан («комунізм», «расово чисте» суспільство, «ісламська держава»). Інакше кажучи, вона містить в собі заклик, заснований на категоричному неприйнятті існуючого суспільства і прагненні завоювати світ заради побудови нового суспільства. «Образ ворога» завжди є найважливішим компонентом тоталітарної ідеології, що дозволяє режиму згуртувати суспільство перед загрозою як з боку шкідників і диверсантів усередині суспільства, так і з боку ворожого зовнішнього оточення.

2. Єдина масова партія, як правило, очолювана однією людиною, лідером харизматичного складу, і що вбирає в себе відносно невелику частину населення (до 10 %); партія, чиє ядро пристрасне і непохитно віддане ідеології і готове всемірно сприяти її широкому поширенню; партія, яка організована за ієрархічним, олігархічним принципом і, як правило, або стоїть над бюрократичною державною організацією, або повністю зливається з нею.

3. Система терористичного поліцейського контролю, що підтримує партію і що одночасно здійснює нагляд над нею самою на користь її вождів. Така система може бути спрямована не лише проти «ворогів» режиму, але і проти довільно вибраних класів населення, причому терор таємної поліції систематично використовує сучасну науку, особливо психологію.

4. Технологічно обумовлений і майже всеосяжний контроль партії і її відданих кадрів над всіма засобами масової комунікації і інформації – пресою, радіо, кіно.

5. Аналогічний, технологічно обумовлений і майже повний контроль над всіма озброєними силами.

6. Централізований контроль над всією економікою і керівництво нею за допомогою бюрократичної координації її раніше незалежних складових частин; цей контроль, як правило, поширюється також на більшість інших громадських організацій і груп.

6.4. Авторитарний політичний режим

Важливість аналізу **авторитарних режимів** обумовлена вже тією обставиною, що велика частина людства до цих пір задовольняється саме цим типом політичного режиму.

Термін «авторитаризм», незважаючи на його поширеність, не є строго визначеним. До певної міри світ авторитаризму значно багатший і різноманітніший, ніж світ демократії. Про це свідчить досвід історії і сучасності. Бо якщо демократичні системи при всіх відмінностях, що є серед них, об'єднані між собою наявністю процедури конкурентних виборів, то

авторитарні режими не можуть похвалитися нічим таким, щоб їх принципово об'єднувало. За справедливим спостереженням С. Хантінгтона, єдине, що їх об'єднує, — це відсутність властивої демократіям процедури виборів. В останньому вони мають між собою досить мало загального. Проте виділення авторитарних режимів є методологічно важливим, бо воно дозволяє провести чіткий кордон між демократіями і недемократіями, відокремити один від одного дві політичні всесвіти, що принципово відрізняються.

Дуже часто авторитарні режими визначають як правління силоміць. Сенс такого правління полягає в концентрації влади в руках одного або декількох лідерів, не приділяючи первинної уваги досягненню суспільної згоди відносно легітимності їхньої влади. Тому в своєму чистому виді авторитаризм майже завжди може бути ототожнений з використанням інструментів примусу і насильства. Армія, поліція, в'язниці і концентраційні табори виступають для режиму повсякденними «аргументами» в доказі як несхитності його засад, так і обґрунтованості претензій на владу.

В той же час було б перебільшенням сказати, що всі авторитарні режими відповідають цьому визначенню. У реальній дійсності такі режими дуже часто прагнуть використовувати додаткові засоби стабілізації, спираючись, по можливості на традицію і харизму лідера. Більш того історичний досвід переконує в тому, що цінності традицій, релігійних і культурно-регіональних виявляються в умовах авторитаризму досить сильно. Іспанія при Франко, Португалія при Салазарі, Аргентина при Пероне можуть бути переконливим тому підтвердженням. У цьому сенсі авторитаризм слід відрізнити від тоталітаризму, який є немов продовженням тенденцій, що є в умовах авторитарного режиму, — таким продовженням, яке породжує абсолютно нову якість, новий різновид політичного режиму зі своїми специфічними характеристиками, інститутами, принципами стабілізації і здійснення влади. В порівнянні з тоталітарним правлінням, авторитаризм не вільний у відправленні своєї влади. У суспільстві зберігаються інститути, які представляють для режиму реальну загрозу: сім'я, рід, церква, соціальний клас, міська і сільська культура, соціальні рухи і асоціації. Іншими словами, в суспільстві зберігається досить потужний потенціал для формування і діяльності опозиційних політичних груп.

Тому опозиція авторитаризму, як правило, існує, хоча і істотно відрізняється від опозицій в умовах демократії. Що відрізняє опозиції в умовах авторитаризму і демократії, так це рівень їхньої терпимості до правлячого політичного угруповання. Нетерпимість режиму з необхідністю породжує адекватну реакцію з боку опозиції — її головною метою і сенсом діяльності стає усунення режиму з політичної сцени. Природно, що обрані для цього засоби далеко не завжди є правовими і часто вступають в конфлікт з тим, що є офіційно визнаним.

Таким чином, можна виділити такі, **універсальні для авторитаризму характеристики**. Всі авторитарні режими відрізняє:

— прагнення виключити політичну опозицію (якщо така існує) з процесу артикуляції політичних позицій і ухвалення рішень;

- прагнення використовувати силу у вирішенні конфліктних ситуацій і відсутність демократичних механізмів контролю за здійсненням влади;
- прагнення поставити під свій контроль всі потенційно опозиційні суспільні інститути – сім'ю, традиції, групи інтересів, засоби масової інформації і комунікації та ін.;
- відносно слабка вкоренінність влади в суспільстві і бажання, що впливають звідси одночасно, нездатність режиму підпорядкувати суспільство всеосяжному контролю;
- перманентні, але найчастіше не дуже результативні пошуки режимом нових джерел влади (традиції і харизма лідера) і нової, здатної згуртувати еліту і суспільство ідеології;
- відносна закритість правлячої еліти, яка поєднується з наявністю усередині неї розбіжностей і угруповань, що борються за владу.

Все сказане було рельєфно відбите у визначенні авторитаризму, даному Х. Лінцом. Згідно з цим визначенням, авторитарними є «політичні системи, для яких характерний обмежений, такий, що хоча і не ініціюється зверху, політичний плюралізм, відсутність розробленої і провідної ідеології за наявності, проте, певного типу ментальності, відсутність широкої і інтенсивної політичної мобілізації, виключаючи окремі періоди розвитку. Це – системи, в умовах яких лідер або вузька група здійснюють владу в нечітко визначених, але сповна передбачених кордонах».

Дослідники сучасних авторитарних режимів найчастіше виділяють такі три їхніх різновиди: однопартійні системи, військові режими і режими особистої влади. Головний критерій такого розділення режимів — правляче угруповання, його основні характеристики і способи взаємодії з суспільством. У всіх трьох випадках існує, за визначенням Хантінгтона, стійке прагнення звести до мінімуму конкуренцію еліт і масову політичну участь.

6.5. Демократичний політичний режим

Серед дослідників політичних режимів немає повної єдності в тому, що слід розуміти під **демократичним політичним режимом**. Проте більшість дослідників схильна проводити принципову грань між традиційно-грецькою і сучасною, або ліберальною формою демократії. Грецька (або антична, пряма, а також полісна) демократія поза сумнівом допускає прямі і рівні вибори правителя.

На думку Хуана Лінца, «демократія ... це законне право формулювати і відстоювати політичні альтернативи, яких супроводить право на свободу об'єднань, свободу слова та інші головні політичні права особи; вільне і ненасильницьке змагання лідерів суспільства з періодичною оцінкою їхніх претензій на управління суспільством; включення в демократичний процес всіх ефективних політичних інститутів; забезпечення умов політичної активності для всіх членів політичного співтовариства незалежно від їхніх політичних переваг ... Демократія не вимагає обов'язкової зміни правлячих партій, але

можливість такої зміни має існувати, оскільки сам факт таких змін є основним свідомством демократичного характеру режиму».

Згідно з Арендтом Лійпхартом «Демократія може бути визначена не лише як управління за допомогою народу, але також, згідно зі знаменитим висловлюванням президента Аврама Лінкольна, як управління відповідно до народних переваг... демократичні режими характеризуються не абсолютною, але високою мірою відповідальності: їхні дії перебувають у відносно близькій відповідності з побажаннями відносної більшості громадян впродовж тривалого проміжку часу».

Можна без зусиль продовжити список подібних визначень демократії. При всій їхньої різноманітності кожне з визначень звертає пряму або непряму увагу на наявність законодавчо закріплених можливостей брати участь в управлінні суспільством для всіх соціальних груп, незалежно від їх позицій, складу, соціального походження. Ця особливість і відображає специфіку сучасної демократії. Таким чином, на відміну від античної, сучасна демократія включає не лише виборність правителів, але і гарантії політичної опозиції на співучасть в управлінні суспільством або відкриту критику урядового курсу. Лібералізм сучасної демократії інституціолізований і закріплений законодавчо.

Лібералізм сучасної демократії може бути пояснений за допомогою виявлення **універсальних характеристик демократичного режиму**, кожна з яких ілюструє свободу виникнення і волевиявлення опозиції. А. Пшеворський виділив шість таких характеристик.

1. Існування і організація конфліктуючих інтересів, що означають, зокрема, що: а) для захисту своїх інтересів можуть формуватися самі різні групи; б) ці групи мають гарантований доступ до політичних інститутів; в) дотримання правил, але поборені учасники гри не позбавляються права на її продовження.

2. Розвиток і вирішення конфліктів здійснюється у згоді з правилами, які визначені заздалегідь, є ясними і доступними для всіх учасників. У цих правилах визначаються: а) особливості допуску до процедури політичної участі; б) можливі напрями діяльності, сукупність яких є визнаними стратегіями поведінки; в) критерій, що дозволяє обмежити сферу дії конфлікту.

3. Деякі напрями дій виключені як можливі стратегії, як наприклад, постійне звернення до використання фізичної сили. Використання сили регулюється правилами, що спеціально передбачають ті випадки, в яких це може допускатися. Проте фізична сила все ж може бути використана, тому демократії можуть переживати почуття страху перед можливістю придбання цією силою статусу незалежності.

4. Як і будь-яка інша система, демократія прагне до стабілізації стосунків, що виникають між діями різних груп і результатами цих дій. Специфіка демократії полягає в тому, що тут кожна група володіє можливістю самостійного вибору стратегії, кожна з яких має індивідуальні і сповна відчутні наслідки.

5. Оскільки кожен індивідуальний і колективний учасник має право вибору стратегій, що приводять до різних наслідків, результати конфлікту в

умовах демократії до певної міри різноспрямовані. Не можна сказати заздалегідь, якою буде позиція учасників в різних типах соціальних стосунків, включаючи і виробничі. Отримати перемогу раз і назавжди виявляється неможливим. Навіть займане в політичній системі становище не є гарантією досягнення успіху в майбутньому. Таке становище може забезпечити певні переваги в електоральній конкуренції, але не є достатнім, аби забезпечити перевибори в майбутньому.

6. Результати демократичних конфліктів не просто різноспрямовані. Вони непередбачувані, оскільки демократія надає можливість реалізації інтересів кожній політичній групі. Виходячи з розподілу економічних, ідеологічних і інших ресурсів, демократичний режим визначає, які з цих інтересів мають найбільші шанси бути задоволеними, які — середні, а які — задовольнити буде майже неможливо.

Основні характеристики демократичного режиму слід відрізнити від інститутів демократії. Характеристики дозволяють описати, як саме функціонує демократія, інститути ж є базовими механізмами, що роблять політичний устрій самодостатнім і стабільним. Призначення демократичних інститутів полягає в тому, аби уберегти демократію від еволюції в диктатуру, гарантуючи права меншин. Виходячи з цього, разом із загальним, рівним і таємним виборчим правом прийнято виділяти і цілий ряд інших **демократичних інститутів**. Серед них традиційно прийнято звертати увагу на такі:

1) наявність конституції, що закріплює пріоритет прав особи над державою і забезпечує схвалений громадянами механізм вирішення суперечок між особою і державою;

2) реально існуючий і функціонально працездатний поділ влади по вертикалі (законодавча, виконавча, судова) і по горизонталі (влада центру і регіонів);

3) свобода вираження політичних думок і погоджена з нею наявність всіляких джерел інформації;

4) свобода артикуляції політичних інтересів і погоджена з цим наявність розвиненої багатопартійної системи.

Конституювання і консолідація цих інститутів складає сутність переходу до стабільної демократичної системи. Демократія і демократичні інститути зовсім не пов'язані нерозривно з економікою, матеріальним добробутом і соціальною справедливістю.

Ємке зіставлення основних особливостей трьох типів режимів в деталях виконав Р. Макрідіс. Він прослідив, як і за допомогою яких механізмів різні режими здійснюють свою владу в суспільстві (схема).

Порівняльне дослідження загальних характеристик авторитарних, тоталітарних і демократичних режимів

Механізми здійснення влади	Авторитарний	Тоталітарний	Демократія
1. Обмеження діяльності правлячих структур	Ні	Ні	Так — безліч
2. Відповідальність правлячих структур	—	Слабка (політ. партія)	Значна
3. Організація структури правління: держава бюрократія / військові індивідуальний лідер	Так Так Так	Так Під контролем партії Так (колективне керівництво)	Держава і держоргани Підпорядковані Виборні
4. Проникнення політичних органів в структури суспільства	Слабке	Сильне	Обмежене
5. Мобілізація підтримки	Слабка	Сильна	Різна
6. Офіційна ідеологія	Слабка	Сильна	Слабка
7. Партії	Слабкі/немає	Одна партія	Безліч
8. Поліція, сила, залякування	Так	Так	—
9. Права індивіда (захист) за формою по суті	Так -	Так Ні	Так Так, взагалі

6.6. Політичний режим в Україні, його риси та особливості

Політичний режим в Україні періоду 1994 - 2003 рр. більшість дослідників визначала як недемократичний в діапазоні від неототалітарного, згідно з науковцем В. Полохало, до змагального напівавторитарного, за твердженням дослідника Т. Кузьо. Такі коливання у визначеннях відображають коливання в суті самого режиму, який за десять років пройшов кілька етапів еволюції. Ґрунтовне дослідження причин і наслідків цього процесу, проведене політологом Ю. Мацієвським, дає змогу визначити політичний режим в Україні періоду 1994 - 2003 рр. як патримоніально-олігархічний авторитаризм.

В листопаді - грудні 2004 року в Україні відбулася ненасильницька зміна правлячої еліти за масової участі населення в політичному страйку в період президентської виборчої кампанії. Цю політичну подію можемо охарактеризувати як транзит або перехід від одного типу політичного режиму до іншого.

Початком переходу вважається лібералізація старого режиму. В Україні, як і у всьому СРСР, лібералізація почалась наприкінці 1980-х років. Щоправда, «перебудова» в Україні розпочалась з певним відставанням від Москви, що

було характерним у відносинах між імперським центром і республіками. Провал путчистів у серпні 1991 року і проголошення суверенітету Росії, України та інших республік колишнього СРСР дав початок другому етапу переходу. З цього моменту динаміка і глибина реформ у кожній республіці набували особливого виду. У республіках Балтії перехід відбувався поступально та лінійно, тоді як в Україні, Білорусі та Росії поступальність і лінійність була перервана в різний час. Поряд із повільним процесом формування демократичних інститутів у трьох слов'янських республіках почали формуватися авторитарні режими, кожен з яких мав свої особливості. Зупинення демократизації і повернення до патримоніального панування та султанізму відбулась також і в кавказьких та середньоазійських республіках.

Ненасильницька зміна влади 2004 року в Україні дає підстави вважати ці події початком третього етапу переходу. Український варіант переходу має кілька особливостей. По-перше, український перехід є тривалішим, ніж переходи у східноєвропейських чи балтійських країнах. По-друге, зі зміною влади розпочався третій етап суспільних трансформацій. Перший етап тривав з кінця 1980-х років до 1991 року. Другий – з 1991 року до кінця 2004. В цей період в Україні радянський номенклатурний авторитаризм трансформувался в новітній кланово-олігархічний різновид авторитаризму. Визначальною рисою цього етапу є нова, але неповна зміна еліт, а суттю – змагання між політичними і бізнесовими угрупованнями, з одного боку, та намагання зберегти обличчя перед громадянами – з іншого.

По-третє, розпад «помаранчевої коаліції» і формування нової коаліції на чолі з Партією регіонів викликає застереження щодо поступальності демократичних змін в Україні. Отже, українцям доведеться реалізовувати поміркований варіант переходу.

Поміркований тип переходу передбачає перемогу опозиції на виборах, яка або веде переговори зі старою елітою щодо шляхів і методів здійснення реформ, або допускає проникнення представників старої еліти до владних структур.

«Помаранчева революція» привела до кількісних змін у владній верхівці, спричинила певні зміни у складі владної еліти, але дала дуже мало якісних змін. Перехід в Україні ускладнюється неефективністю політичних еліт, проте він має шанс закінчитись консолідацією демократії у випадку громадського тиску демократично налаштованої частини населення на діючу владу.

Зі зміною частини правлячої еліти політичний режим в Україні виявляє значний імунітет до змін. До відмінних рис політичного режиму, який був встановлений після подій 2004 р., слід віднести такі:

- змінилась риторика влади (ідеологему стабільності замінила ідеологема проведення реформ);

- започатковано низку ініціатив з реформування структури органів управління та територіального устрою;

- змінилось ставлення влади до ЗМІ;

- відбуваються позитивні зміни у розвитку громадянського суспільства;

відбуваються позитивні зміни у політичній культурі населення більшості регіонів України, що наближає її до громадянського типу;

з 1 січня 2006 року вступили в дію доповнення до Конституції від 8 грудня 2004 року, які суттєво впливатимуть на суперництво між виконавчою та законодавчою владою в Україні.

Водночас встановлений політичний режим успадкував від попереднього такі характеристики:

- збереглась практика неконкурентного призначення кандидатів на посади різного рангу. Свідченням цього є провал кадрової політики нової влади;

- стиль ухвалення політичних рішень залишається непрозорим і не публічним;

- корупція як системне явище, притаманне недемократичному врядуванню, не зникла. Це означає, що відносини між представниками влади і громадянами в цілому зберігають вид патронажно-клієнтських стосунків;

- збереглися структури, що прослуховують телефонні розмови державних службовців, політиків та окремих громадян;

- фіскальна політика держави з її головним інститутом – податковою міліцією – залишилась без змін.

Найбільшою загрозою для суспільства, на думку політолога Ю. Мацієвського, є непрозорість і непублічність ухвалення політичних рішень, інформаційна закритість влади, збереження політичної корупції.

При вивченні перехідних режимів, поряд з трьома постійними ознаками політичного режиму, переліченими вище, слід враховувати і кілька змінних. Для цього увагу належить звертати принаймні на кілька індикаторів, що чіткіше пояснюватимуть характер перехідного режиму. До них зараховуються такі: структура панівних груп (еліт) у суспільстві, статус і становище опозиції та вплив неінституціоналізованих структур на політичний процес.

У структурі як правлячої, так і опозиційної еліти України зберігається фрагментованість, фракційність, внутрішня боротьба і брак спільних цінностей, що могли б стати основою досягнення загальнонаціонального консенсусу.

Статус опозиції залишається неврегульованим.

Вплив неінституціоналізованих структур на політичний процес в Україні переважно виявляється у діяльності фінансово-промислових груп (ФПГ).

Отже, в Україні зі зміною перших осіб держави і значного прошарку еліти другого ешелону (голів обласних і райдержадміністрацій) політичний режим за своєю суттю залишається гібридним. Інерційність інститутів старого режиму впливала на ситуацію в Україні у 1994-2003 р., вона ж зберігає вплив і в період з 2005 р. Радикальної зміни інститутів не відбулося. Старі інститути і практики зберігають свій вплив, а нові у виді адміністративної, територіальної реформи та реформи політичної системи наштовхуються на опір.

Навіть поверховий аналіз постійних і змінних індикаторів політичного режиму в Україні дає підстави визначити його як перехідний, поставторитарний режим, у якому поєднуються як авторитарні, так і

демократичні методи здійснення влади. Подібне визначення сучасного політичного режиму в Україні знаходимо в оцінках експертів міжнародної організації Freedom House.

Слід наголосити, що авторитарні тенденції помітні як у виконавчій, так і в законодавчій гілці влади. У парламенті через запровадження інституту імперативного мандата зріс вплив формальних і неформальних лідерів партій та керівників фракцій, а вплив депутатів на законодавчий процес зменшується.

Рух України до консолідованої демократії залежатиме від здатності політичних еліт конструктивно співпрацювати, діяльності уряду стосовно впровадження політичних реформ, міри співпраці України з Євроатлантичними структурами, розвитку громадянського суспільства і станом демократії в сусідніх країнах.

Література основна

1. Конституція України. – К., 2006. – Р. 1
2. Політологія. Підручник / За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. – К., 2001. – С.220-240.
3. Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С.511-512; 561-562; 569-570.
4. Рудакевич О.М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. – Тернопіль, 2007. – С.36-49
5. Рудич Ф.М. Політична система сучасної України. – К., 2002.
6. Шляхтун П.П. Політологія (Теорія та історія політичної науки). – К., 2002. – С.220-244.

Література додаткова

1. Афонін Е., Маринов А. Історична місія сучасного авторитаризму // Політичний менеджмент. – №6. – 2006, – с. 33-62.
2. Політичні режими сучасності та перехід до демократії (колективна монографія) / (А.Ф.Колодій, Ю.А.Кужелюк, В.У.Харченко). – Львів, 1999. – 168с.
3. Погорілий Д.Є. Політологія: кредитно-модульний курс: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури. 2008. – с.99-124.
4. Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – С.282-300.
5. Кашаєв С.Л. Сучасне українське суспільство: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 200с.
6. Політологія: Навчальни посібник. – За ред. М.В. Примуша. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – с.191-206.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Дайте розгорнуте визначення «політичного режиму» як категорії політології.
2. Перерахуйте питання, на які треба відповісти при характеристиці політичного режиму в конкретній країні.
3. Чим відрізняється поняття «політичний режим» від поняття «політична система»?
4. Охарактеризуйте основні риси тоталітарного політичного режиму.
5. Покажіть особливості авторитарного режиму на конкретних прикладах.
6. Назвіть основні шляхи переходу від тоталітарних режимів до демократичних.
7. Перерахуйте основні передумови виникнення демократичного політичного режиму.
8. Назвіть сучасні держави, в яких демократичний режим є панівним?
9. Які різновиди авторитарних режимів ви можете назвати?
10. Охарактеризуйте політичний режим сучасної України.
11. Зіставте кілька визначень політичного режиму і спробуйте дати власне категоріально – понятійне визначення цього явища.
12. Визначте спільні риси й відмінності у функціонуванні тоталітарного та авторитарного політичних режимів.
13. Порівняйте демократичні режими кількох країн за такими політологічними параметрами: стан громадянського суспільства, держава і політична мобілізація, система владного впливу.
11. У чому полягає відмінність державного і політичного режимів?
12. Поясніть, чому для того щоб мати уяву про реальну політичну владу в тій або іншій країні, необхідно знати не лише про проголошену в ній форму правління але й про пануючий політичний режим.

Контрольні тести

1. Який із названих суб'єктів влади є первинним при демократичному політичному режимі?
  - а) президент;
  - б) парламент;
  - в) домінуючий етнос;
  - г) народ.
2. Який із вказаних типів влади виділено за критерієм категорії політичного режиму?
  - а) тоталітарна;
  - б) виконавча;
  - в) традиційна;
  - г) олігархічна.
3. Яке з понять політології характеризує взаємодію держави, політичної системи з суспільством і особою?
  - а) партійна система;

- б) громадянське суспільство;
- в) політична еліта;
- г) політичний режим.

4. Яка з рис політичного життя властива тоталітаризму?

- а) монополізація влади єдиною партією, її зрощення з державним апаратом;
- б) відсутність офіційної політичної ідеології;
- в) контроль громадянського суспільства за діяльністю державних органів;
- г) пріоритет прав людини над правами держави.

5. В якій з європейських країн вперше в історії встановлено тоталітарний режим?

- а) Німеччина;
- б) Італія;
- в) Іспанія;
- г) Румунія.

6. Риси якого політичного режиму є домінуючими в Україні:

- а) тоталітарного;
- б) авторитарного;
- в) демократичного;
- г) анархічного.

7. Авторитарний політичний режим — це:

- а) влада народу;
- б) влада натовпу;
- в) влада однієї особи чи групи осіб;
- г) монопольна влада однієї партії.

8. Яка із форм авторитаризму найбільш повно характеризує сучасний політичний режим в Україні?

- а) військова диктатура;
- б) теократична влада;
- в) партократія;
- г) клано-олігархічна влада.

9. Яка з гілок влади є домінуючою в умовах авторитарного політичного режиму?

- а) законодавча;
- б) виконавча;
- в) судова;
- г) ЗМІ.

10. В ХХ ст. тоталітарні режими існували у вигляді :

- а) теократичних монархій;
- б) абсолютиських монархій;
- в) комуністичних диктатур;
- г) військових режимів.

11. Автором терміна «тоталітаризм» щодо характеристики політичного режиму є:

- а) Б Муссоліні;

- б) Д. Джентілі;
- в) К. Фрідріх;
- г) Й. Сталін.

12. Політичний режим, за якого політична влада здійснюється конкретною особою (сім'єю, партією, соціальним класом) при мінімальній участі народу називається:

- а) авторитарним;
- б) теократичним;
- в) демократичним;
- г) тоталітарним.

13. Режим якої з названих країн можна визначити як теократичний?

- а) Індія;
- б) Туреччина;
- в) Іран;
- г) Ірак.

14. Що можна віднести до різновидів тоталітарного режиму?

- а) нацизм;
- б) лібералізм;
- в) консерватизм;
- г) теократія.

15. Яка риса властива авторитаризму?

- а) існування єдиної загальнообов'язкової ідеології;
- б) однопартійна система;
- в) відсутність реальної опозиції;
- г) повний контроль держави над економікою.

16. Яке із положень характеризує тільки демократичний політичний режим?

- а) регламентація всіх сфер суспільного життя;
- б) існування єдиної демократичної ідеології;
- в) реалізація принципу розподілу влади;
- г) багатопартійність.

17. Який із названих режимів неможливо виділити за критерієм «рівень свободи у відносинах влада-суспільство»?

- а) авторитарний;
- б) президентський;
- в) демократичний;
- г) тоталітарний

18. Яка із названих рис не відноситься до демократичних політичних режимів?

- а) всі демократичні режими допускають існування реальної опозиції до влади;
- б) всі демократичні режими характеризуються розподілом влади;
- в) для демократичних режимів характерний федеративний державний устрій;
- г) всі демократичні режими гарантують права і свободи громадян

19. Прагнення контролювати не лише громадську і політичну активність, але і приватне життя громадян властиве режиму:

- а) тоталітарному;
- б) авторитарному;

в) тоталітарному і авторитарному;

г) жодному з них

20. В якій із цих країн у XX столітті існував тоталітарний режим?

а) Японія;

б) Індонезія;

в) Камбоджа (Кампучія);

г) Індія.

АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Теми доповідей та рефератів

1. Основні різновиди авторитарних режимів в сучасному світі.

2. Тоталітаризм як політичний та соціальний феномен: витоки, функціонування, причини краху.

3. Тоталітаризм в Україні: умови виникнення, особливості функціонування, наслідки.

4. Проблеми переходу від тоталітаризму до демократії.

Логічні завдання

1. Визначте загальні та особливі риси у функціонуванні тоталітарного й авторитарного режиму.

2. У країні проводяться вибори, існує парламент, виходить багато періодичних видань, існує багатопартійність. Чи можна на основі цих рис стверджувати, що в країні функціонує демократичний політичний режим?

3. Чому тоталітаризм називають феноменом XX ст.? Обґрунтуйте причини виникнення і краху тоталітарних режимів?

4. Визначте домінуючі риси політичного режиму в Україні.

ТЕМА 7. ДЕМОКРАТІЯ ЯК ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

*Люди час від часу поверталися до демократії,
яка є найважчою формою правління.
Уїнстон Черчілль*

Мета: Процес демократизації набуває все більш глобального характеру. На політичній карті світу час від часу з'являються країни, що прагнуть отримати статус демократичних. Головна тенденція світового розвитку полягає в русі до демократії як оптимальної форми організації суспільства.

Розширення меж дії демократії, впровадження нових її варіацій потребує детального аналізу моделей демократії та проблем їхнього втілення. Знання демократичних основ і принципів демократії сприяють динаміці демократичних процесів в Україні.

Ключові слова: демократія, свобода, правова держава, права людини, громадянське суспільство, громадська активність, вибори, поділ влади, плюралізм.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

Вузлові питання теми

1. Поняття демократії.
2. Принципи та ознаки демократичного устрою.
3. Організаційні форми демократії.
4. Моделі та теорії демократії.

7.1. Поняття демократії

Проблема демократії та її роль в суспільно-політичному житті є однією з центральних у політології. В різні часи більшість вчених вважали, що демократія є найефективнішим способом реалізації суперечностей, вдосконалення й гармонізації суспільства.

Демократія в тій або іншій формі існує стільки ж, скільки й людство. Сутність держави становить демократія, бо виникає вона внаслідок суспільного договору, неможливого в принципі без демократичної організації суспільства. Задовго до нової ери в багатьох державах існувала досить розвинена демократія як форма державного правління, але й сьогодні жодна країна світу не досягла ще такого розвитку демократії, який би дозволив її громадянам констатувати справжнє народовладдя. Ось чому такою актуальною в наш час є проблема сутності демократії, критеріїв демократичності та шляхів подальшої демократизації суспільних, у першу чергу - політичних відносин.

Поняття “демократія” багатогранне. Його використовують на позначення типу політичної культури, певних політичних цінностей, політичного режиму.

У вузькому розумінні “демократія” має тільки політичну спрямованість, а в широкому – це форма внутрішнього устрою будь-якої суспільної організації.

Перше уявлення про демократію як форму правління виникло в античній Греції. Арістотель визначав демократію як «правління всіх». Але при розгляді історії становлення демократії виявляється, що поняття «всі» і «народ» не завжди співпадали. З усіх існуючих у минулому прикладів найбільш демократичною була «первісна демократія», де рішення приймали усі дорослі члени роду або племені.

У стародавніх Афінах, що подарували світу досвід першої прямої політичної демократії, під народом розумілися тільки дорослі вільні чоловіки. Саме вони мали право особисто брати участь в роботі народного зібрання і голосувати. Жінки, раби, метекі (вільні переселенці) політичних прав не мали. Таким чином, в Афінах демократія поширювалася тільки на декілька тисяч осіб. Ця влада була далека від досконалості ще і тому, що пригнічувала інакомислення, набуваючи форми тиранії «більшості».

Значними подіями, що заклали основи демократичної тенденції, стали Англійська революція (1688 р.), Війна за незалежність Північної Америки (1775-1783 рр.) і Французька революція (1789 р.). У прийнятих в цей період документах: Біллі про права (Англія), Декларації незалежності і Білль про права (США), Декларації прав людини і громадянина (Франція, 1791) - були висунені демократичні цінності і принципи, які є базовими і в сучасній практиці соціально-політичного життя.

Але зрілості демократія досягла в середині ХХ ст., коли стали реальністю рівні для усіх шарів суспільства громадянські і політичні права.

Демократія як рух виникла під прапором боротьби проти абсолютизму за ліберальні цінності і була представлена соціальними силами, що виступали за права людини як природні й природжені права, а також за демократичну організацію політичної системи суспільства. Найбільш широкі сучасні демократичні рухи представлені соціал-демократами, лібералами, християнськими демократами тощо. Становлення сьогодні в Україні демократії як політичного руху можливе завдяки об'єднанню всіх політичних сил, що мають часом незбіжні чи навіть протилежні інтереси, на основі визнання демократичних цінностей, об'єктивно необхідних для забезпечення соціального порядку і соціального прогресу. Таке визнання демократичних цінностей має набрати форм переходу від авторитарного правління до правової держави. Демократія як політична цінність, політичний світогляд не може бути реалізована поза правовою державою, без чітко розроблених правових норм, що регулюють відносини власності, виробництва й розподілу, взаємини індивідів між собою і з державою.

Поняття демократії в сучасній політології використовується в декількох значеннях. **По-перше**, його використовують для позначення форми державного правління, що визнає народ як джерело державної влади. В основі демократичної форми правління лежать такі принципи конституційного устрою, як народовладдя, невідчужуваність прав людини, політичний плюралізм, свобода і рівність громадян. **По-друге**, воно використовується для

*позначення такої форми організації влади в будь-яких організаціях, яка припускає рівноправність усіх її членів і прийняття рішень за більшістю голосів. У цьому сенсі демократія може існувати в будь-яких організаціях, здатних забезпечити таку рівноправність. У результаті з'являються такі феномени, як партійна, профспілкова, виробнича, інші різновиди так званої суспільно-політичної демократії. **По-третє**, поняття демократії використовується для позначення заснованого на визначеній системі цінностей соціального ідеалу і відповідного йому політичного світогляду.*

Демократія як політичний світогляд являє собою напрям думок, не сумісний з догматизмом, схематизмом, нетерпимістю. Як політичний світогляд вона заперечує авторитаризм, тоталітаризм, усякого роду репресивний суспільний порядок. В основі демократії як політичного світогляду лежить демократія як політичний ідеал. **По-четверте**, поняття демократії може використовуватися для позначення соціально-політичного руху за народовладдя, спрямованого на здійснення демократичних цілей та ідеалів.

Серед різних визначень демократії виділяється визначення, сформульоване в навчальному посібнику з демократії «Основи демократії», що став фактично першим в сучасній Україні: «Демократія – це суспільне самоврядування, яке здійснюють рівноправні громадяни через безпосередню участь в обговоренні й вирішенні громадських справ шляхом вільного вибору (голосування)». Демократія, пишуть автори посібника, заснована на прагненнях людей, що роблять вільний вибір, а не на спущеній згори меті. Якщо ж хтось (партія, вождь) накреслює мету, до якої маси «прямують колонами», то це не демократична, а авторитарна система.

За демократії громадянин має можливість і необхідність чинити вільний вибір. У книзі «Демократія під запитанням» С. Соловейчик пише: «Сутність і сіль демократичної влади в тому, що вона і не є владою у звичному розумінні слова. В умовах демократії найбільша влада належить не державі, не органам і організаціям, а людині. Але це влада не над людиною, а над самим собою. Управління собою». Демократія – це насамперед суспільне самокерування, самостійність людини і суспільства.

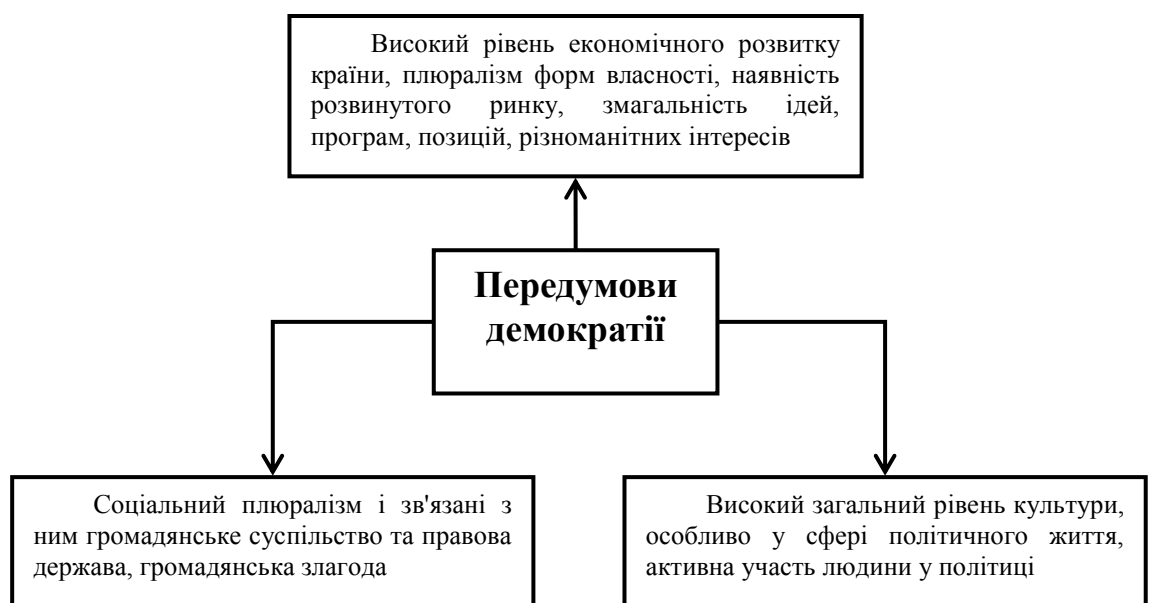
Серед підходів до визначення демократії виділяються перш за все два основних: *нормативний і емпіричний*. Поняття демократії як народовладдя є нормативним, оскільки передбачає побудову категорії демократії, виходячи з людських ідеалів, цінностей та побажань. Демократія за такого підходу характеризується як ідеал, що будується на таких основоположних цінностях, як свобода, рівність, повага до людської гідності, солідарність тощо. Саме власному ціннісному змісту демократія завдячує своєю популярністю в сучасному світі. Сила такого уявлення про демократію полягає в привабливості тих цінностей, які містяться в ньому, здатності захопити багатьох людей практичними діями, спрямованими на здійснення демократичного ідеалу.

Але такий підхід до визначення демократії недостатній. Абсолютизуючи його, люди відриваються від дійсності. Адже реальна демократія ніде і ніколи ще не була справжньою владою народу. Будучи перш за все формою організації державної влади, демократія в цій якості постає практично в усіх країнах

частковою і фрагментарною. Далеко не всі види основоположної державної влади, які, будучи зосередженими в руках окремих посадових осіб, перетворюють цих осіб на панів, а класи таких панів - на пануючі в суспільстві класи, перебувають в руках демократичних органів, і тому демократичні органи виявляються недостатньо сильними, щоб визначати характер державної влади на сучасному етапі розвитку людства.

Такий стан суспільства свідчить про те, що перехід до демократії має бути поступовим, а визначення демократії повинні відображати реальний стан співвідношення демократизму і авторитаризму в реальній системі державної влади. Ось чому, наприклад, деякі автори, відображаючи реальний стан сучасної демократії, визначають демократію як таку форму правління, яка заснована на конкуренції потенційних керівників за довіру виборців. Це визначення реальної демократії фактично підтверджує той факт, що сучасна демократія багато в чому зводиться поки що до особистої влади всенародно обраних керівників, тобто по суті справжньою демократією не є. Але ж і теорії демократії, яка б ставила під сумнів необхідність такої моделі демократії в сучасному суспільстві, пропонуючи більш-менш прийнятну альтернативу, теж практично немає.

Враховуючи великі розходження нормативного та емпіричного підходів до демократії, видатний американський учений Роберт Даль та його однодумці запропонували ввести для позначення систем влади в сучасних державах замість поняття «демократія» поняття «поліархія». Поліархія, за Р. Далем, є правління меншості, що обирається народом на конкурентних виборах. Вона поширюється також на античні поліси, середньовічні республіки, сучасні конституційні держави із загальним виборчим правом та суперництвом політичних партій за державну владу. Що ж стосується демократії, то вона, стверджують ці вчені, є ідеалом, який передбачає рівну участь усіх громадян в управлінні державою і суспільством, і поки що не існує.

7.2. Принципи та ознаки демократичного устрою

Сучасна демократія відрізняється від попередніх історичних моделей й іншими істотними ознаками: захистом прав людини, визнанням права опозиції (тих, хто в якийсь момент залишився в меншості) обстоювати свою думку і критикувати уряд.

У перекладі з грецької «демократія» означає «влада народу» (demos - народ, statos – влада). Класичне визначення демократії дав американський президент А. Лінкольн (1863 р.): Демократія – правління народу, обране народом, для народу.

Демократію можна розуміти як форму організації суспільно-політичного життя, заснованого на принципах рівноправності його членів, періодичної виборності органів державного управління і прийнятті рішень у відповідності з волею більшості.

Основними ознаками демократії є:

- наявність конституції, яка закріплює повноваження органів влади й управління, механізм їхнього формування;
- визначено правовий статус особистості на основі принципу рівності перед законом;
- поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову з визначенням функціональних прерогатив кожної з них;
- вільна діяльність політичних і громадських організацій;
- обов'язкова виборність органів влади;
- розмежування державної сфери та сфери громадянського суспільства;
- економічний та політичний, ідеологічний плюралізм.

Принципи демократії:

1. Суверенітет народу. Визнання цього принципу означає, що народ є джерелом влади, саме він обирає своїх представників влади і періодично їх змінює. Визнання цього принципу означає, що конституція, форма правління можуть бути змінені при загальній згоді народу і за встановленими, закріпленими в законі процедурами.

2. Періодична виборність основних органів влади дозволяє забезпечити чіткий легітимний механізм спадкоємності влади. Державна влада народжується з чесних виборів, а не за допомогою військових переворотів і змов. Влада обирається на певний і обмежений термін.

3. Загальне, рівне виборче право і таємне голосування. Демократичні вибори припускають реальну конкуренцію різних кандидатів, альтернативність вибору. Реалізація принципу «один громадянин – один голос» розкриває сенс політичної рівності.

4. Гарантія основних прав людини. Права людини характеризують принципи стосунків між державою і громадянами та визначаються як свободи. Свобода – це захищеність особи від свавілля інших людей і влади, захист від убогості і голоду. У преамбулі Загальної Декларації прав людини, прийнятій Генеральною асамблеєю ООН в 1948 р., описано чотири свободи: свобода

слова, свобода переконань, свобода від страху і свобода від злиднів. Ці, а також інші свободи асоціюються з декількома категоріями прав.

5. Громадянські права. Цими правами люди користуються як приватні особи, вони захищають громадян від свавілля влади. До них можна віднести рівність усіх громадян перед законом, право на приватне життя, право не піддаватися покаранню без суду, свободу віросповідання тощо.

6. Політичні права дають громадянинові можливість брати участь в процесі управління і впливати на ухвалення рішень законодавчими і виконавчими органами: право обирати і бути обраним, свобода вираження політичних суджень, свобода голосування, право на демонстрації, право на створення політичних та громадських організацій.

7. Соціальні і економічні права. Реалізація цих прав – необхідна умова забезпечення політичної рівності. Пов'язано це з тим, що проголошення політичної рівності не усуває практики, що склалася, коли окремі громадяни через свій громадський статус і добробут мають в розпорядженні великі можливості впливати на владу, використовуючи для цього ЗМІ, безпосередні контакти з урядовцями, дружні зв'язки. Реалізація соціально-економічних прав покликана згладити наявну соціальну нерівність і підвищити тим самим активність пересічних громадян в політичному житті. Нарешті, ці права закріплюють умови життя, які виступають своєрідним імунітетом проти страху злиднів, наприклад, страху перед безробіттям, убогістю. Вони включають право на гідний життєвий рівень, гарантії соціального захисту, право на освіту і участь в культурному житті, доступ до охорони здоров'я.

Зміст економічних прав зафіксований в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.). Вони включають право кожної людини заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає, і право на справедливі і сприятливі умови життя. Реалізація цих прав вимагає підкріплення гарантіями проти дискримінації в прийомі на роботу, в оплаті праці за ознаками статі, релігії, раси або мови. Забезпечення соціальних і економічних прав припускає активність держави в розробці і здійсненні соціальних програм.

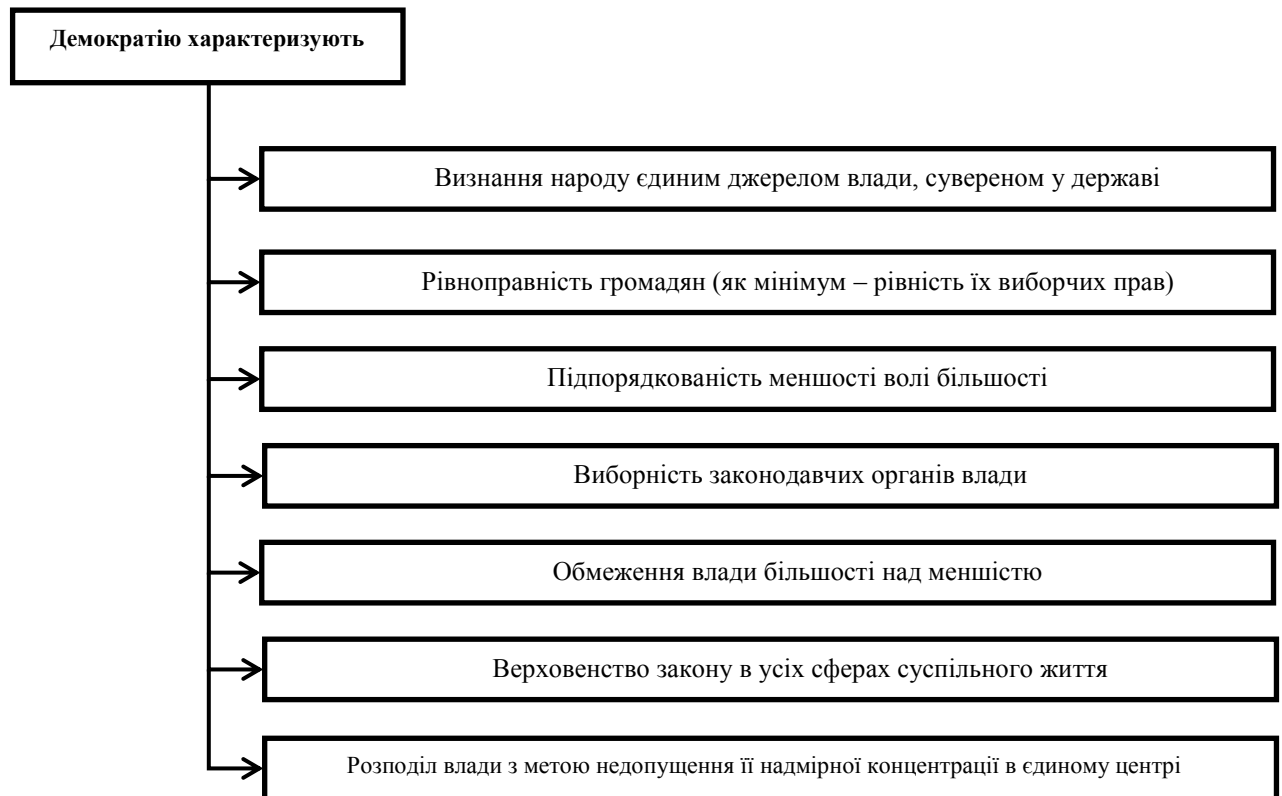
Демократична практика останніх десятиліть характеризується визнанням необхідності гарантувати колективні права релігійних, етнічних і мовних меншин. Вони включають гарантії проти прояву дискримінації в будь-якій формі, а також право на збереження самобутності.

Треба відзначити, що свобода слова, свобода друку, доступ до засобів інформації розглядаються демократичною громадськістю як необхідні умови реалізації інших прав. Ці свободи дозволяють громадянам критикувати уряд, виражати протест проти порушення індивідуальних і колективних прав, брати участь в дебатах з найважливіших громадських проблем.

8. Принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову в побудові державного апарату дозволяє уникнути можливості зловживань з боку будь-якої з гілок влади.

9. Політичний плюралізм. Дає можливість легально діяти не лише політичним і громадським рухам, що підтримують політику уряду, але й опозиційним партіям та організаціям.

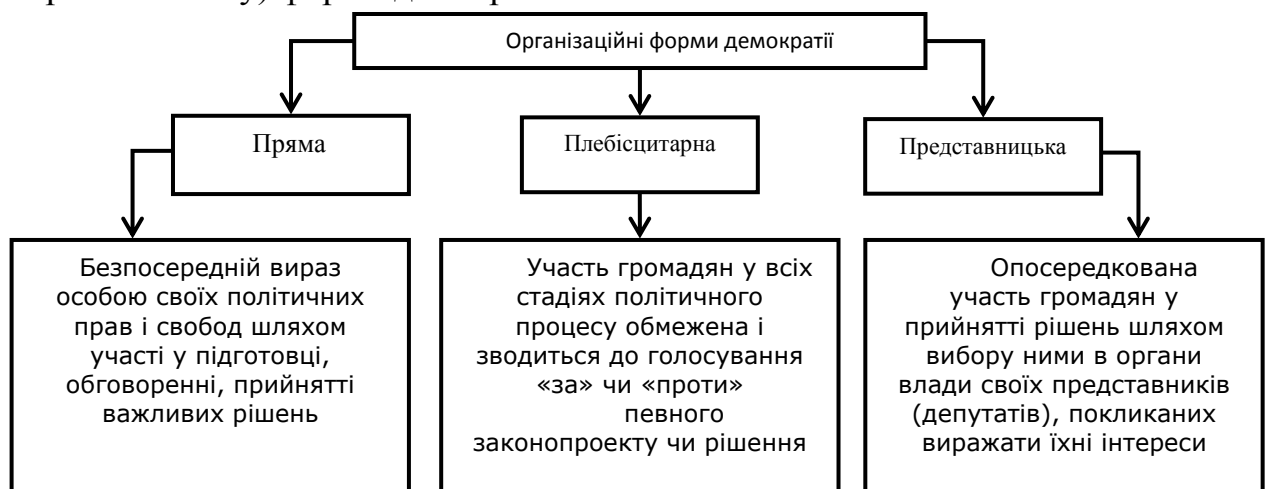
10. Принцип більшості припускає ухвалення рішень більшістю голосів при одночасному визнанні права меншості проявляти незгоду. Меншість (опозиція) має право виступати з критикою на адресу правлячої влади і висувати альтернативні програми, створювати свої об'єднання.

Головною ознакою демократії треба вважати те, що держава функціонує заради громадян, а не навпаки, існують умови для подальшого розвитку громадянського суспільства.

7.3.Форми демократії

В залежності від поділу державної влади та способу участі народу в її здійсненні вчені вирізняють безпосередню (пряму) і представницьку (репрезентативну) форми демократії.

Пряма (безпосередня) демократія - порядок, за яким рішення ухвалюються на основі безпосереднього і конкретного волевиявлення та думки всіх громадян.

Організаційні форми такої демократії - це перш за все прямі вибори органів влади різного рівня (парламентів, місцевих представницьких органів), вибори посадових осіб (президентів, губернаторів, мерів тощо) та референдуми.

Найбільш поширеною формою прямого народовладдя, яка застосовується у більшості країн світу, є *вибори*. Вибори як спосіб формування структур парламентського типу були закріплені вже в перших конституціях Європи, зокрема в акті під назвою «Правовий Уклад та Конституції відносно прав і вольностей війська Запорізького», відомому у світі як Конституція України 1710 р. гетьмана Пилипа Орлика. У цьому історичному документі поряд з принципами діяльності органів державної влади фіксувалися також і положення щодо порядку та термінів скликання вищого представницького органу тих часів - Генеральної Ради.

У сучасних умовах вибори як форма прямого народовладдя застосовуються у більшості країн світу. Шляхом виборів формуються різні органи публічної влади як державні інституції – парламенти, посади голів держав, іноді – керівників урядів, судові органи та органи місцевого самоврядування. Через вибори народ обирає своїх представників, наділяє їх мандатом на здійснення відповідних повноважень. Через вибори як демократичну форму обрання представників народу забезпечуються легітимність, стабільність, поступовість і наступність державної влади. Тому саме зі становленням національних виборчих систем пов'язуються майбутні довгострокові альтернативи розвитку перехідних суспільств: або через виборче право демократичним і законним шляхом перейти від закритого суспільства, від неполітичних форм організації влади до функціонування громадянського суспільства і правової держави, інститути влади якої залежні від народу і відповідальні перед ним, або віддати долю держави у руки корпоративних груп, кланів, чиновників і побудувати якусь корпоративну чи адміністративно-бюрократичну, чи тоталітарну державу, де народ буде фактично усунений від суспільної влади.

До прямої демократії звичайно відносять так званий *імперативний мандат*, що передбачає обов'язок обраних представників голосувати строго у відповідності з наказом виборців. Так, характер імперативного мандата має колегія вибірників президента США, зобов'язаних віддати свій голос за кандидата, який переміг у відповідному штаті. Імперативний мандат наче консервує волю виборців, не дозволяючи його носіям брати участь в обговоренні та прийнятті компромісних варіантів рішень.

Проявом прямої демократії є *референдуми*, які проводять з метою ухвалення закону або інших рішень на основі волевиявлення народу щодо найактуальніших питань державної політики і суспільно-політичного життя загалом. Генетично такі процедури сягають своїм корінням у плебісцити Римської республіки, народні збори (віче, рада) Києва, Новгород, Пскова, Запорозької Січі, на яких загальним голосуванням вирішувалися важливі

проблеми. Власне референдум був уперше проведений у Швейцарії 1449 р. щодо її фінансового становища. Відтоді референдуми стали поширеними в європейських країнах. Всенародні голосування під час референдумів мають як законодавчу силу, так і консультативний характер, а їхні результати в демократичному суспільстві завжди мають непересічне значення.

Треба відзначити, що ряд учених формами безпосередньої демократії вважають тільки такі форми демократії, котрі дозволяють громадянам брати участь у підготовці, обговоренні та прийнятті владних рішень. Саме такі форми демократії домінували в античних демократіях (полісах), середньовічних республіках та самоврядних сільських громадах різних часів і народів. Вони й зараз можливі в порівняно невеликих колективах (невеликих містах, мікрорайонах, селах, громадах). Але можливі вони лише в тих випадках, коли прийняті рішення достатньо прості, а участь в їхній підготовці та обговоренні не потребує спеціальної кваліфікації. З точки зору цих науковців, в сучасному світі пряма демократія зустрічається головним чином на рівні місцевого самоврядування, наприклад, в американських і швейцарських громадах, в ізраїльських кібуцах (поселеннях комуністичного типу). Поширеність безпосередніх форм демократії, таким чином, прямо залежить від того, наскільки вдається децентралізувати процес прийняття рішень і передати право їхнього прийняття порівняно невеликим, локальним колективам.

Сьогодні *всенародні обговорення* ефективно використовуються в багатьох країнах. Останнім часом увійшло в практику проведення опитувань суспільної думки і врахування їхніх результатів для ухвалення рішень.

Ті форми прямої демократії, які не дозволяють громадянам брати участь у підготовці і обговоренні владних рішень, відносять до так званої ***плебісцитарної демократії***. В умовах такої демократії можливості політичного впливу громадян порівняно обмежені. Їм надається право шляхом голосування схвалити або відкинути той або інший проект закону або рішення, який звичайно готується президентом, урядом, партією або ініціативною групою. Плебісцитарні інститути нерідко використовуються для маніпулювання волею громадян, що досягається зокрема за допомогою двозначних формулювань питань, що виносяться на голосування, а також за допомогою політичних іміджів і стереотипів політичної свідомості, що нав'язуються засобами масової інформації.

Представницька демократія – це така форма демократії, яка передбачає прийняття владних рішень представницькими органами, що обираються та оновлюються безпосередньо народом, соціальними спільнотами та колективами. Суб'єктами (носіями) представницької демократії є перш за все парламенти, місцеві представницькі органи, установчі збори тощо. Представницьку демократію іноді називають також *репрезентативною та елітарною*.

Представницька демократія – порядок розгляду і вирішення державних і громадських питань повноважними представниками населення (виборними або призначеними).

Представники народу, депутати – це вже еліта (хоча й першого демократичного відбору), якій притаманна певна компетентність, оперативність, відповідальність перед виборцями, на відміну від самих виборців (які несуть відповідальність хіба що перед власною совістю). Ця відповідальність забезпечується перш за все правом відклику депутатів представницьких органів їхніми виборцями.

Необхідність представницької демократії обумовлена тим, що великі соціальні спільності, які переросли рамки роду та племені, не можуть приймати переважну кількість своїх владних рішень шляхом безпосередньої участі всієї громади. І для того щоб зберегти демократичний характер прийняття багатьох важливих для всього суспільства владних рішень, суспільство виробило демократичний механізм представницького характеру. Цей механізм зберігає такі риси демократії, як виборність, підпорядкування меншості більшості, дискусійність у ході прийняття рішень, гласність. Крім того, представницьким органам влади, як уже відзначалося, притаманні також такі риси, як відповідальність перед виборцями за прийняті рішення, оперативність їх прийняття та компетентність.

Найбільш яскраво представницька демократія проявляється у парламентаризмі, верховенстві парламенту при традиційному поділі державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Парламенти, склад яких формується через загальні вибори і яким громадяни делегують свої повноваження здійснюють функцію вищої законодавчої влади. Необхідність верховенства цього державного органу обумовлюється перш за все тим, що інакше неможливо забезпечити верховенство закону, а отже, і права. Інститути представницької демократії відіграють першорядну роль у процесі ухвалення рішень.

Крім парламентської форми як великого надбання цивілізації носіями представницької демократії є й інші виборні органи влади.

Учені сперечаються про *плюси і мінуси кожної форми демократії*. Опоненти прямої демократії наводять аргумент її неефективності, вказуючи:

- на складність ухвалення погоджених рішень;
- на недостатню компетентність і емоційну невірноваженість народу;
- на високу міру маніпулювання громадською думкою з боку професійних політиків, що дозволяє перемогти на виборах не мудрим лідерам, а демагогам;
- на великий розкид думок, що заважає виробленню рішень.

Крім того, проведення референдумів складне і дороге коштує. Найважливішою проблемою є низький рівень громадської активності, що виражається в ухиленні виборців від голосування.

Прибічники прямої демократії, навпаки, вказують на її істинність, на те, що вона сприяє розширенню політичного світогляду громадян, і критикують представницьку демократію за можливість появи ряду *негативних моментів*:

- відриві депутатів від народу і їхнього обюрочування;
- пріоритетний вплив на ухвалення рішень потужних груп тиску;

- усунення рядових депутатів від ухвалення рішень;
- зростання впливу спеціалізованих органів (комітетів і комісій), які перетворюються на центри ухвалення рішень;
- на послаблення демократичного контролю знизу.

Проте у представницької демократії є свої *значні плюси*. Некомпетентність рядового виборця замінюється професіоналізмом депутатів, які мають можливість підготовчої роботи і можуть притягати експертів для оцінок цих рішень. Нарешті, якщо при прямій демократії рішення приймаються простою більшістю, при обговоренні того ж питання в парламенті з'являється можливість досягти балансу інтересів.

Розвиток сучасних комп'ютерних технологій приносить нові моменти в розвиток сучасної демократії. Прибічники прямої демократії зв'язують вирішення проблеми абсентеїзму з розвитком «комп'ютерної демократії» або «*телематичної демократії*». Під *телематикою* розуміють з'єднання в єдину мережу комп'ютера, телевізора і телефона. Йдеться про можливість для громадянина кнопочового або телефонного голосування з різних питань, включаючи вибори депутатів з дому. Комп'ютерна демократія технічно можлива, але і у неї можуть бути свої мінуси. Разом із загальними недоліками прямої демократії (наприклад, «тиранією некомпетентності»), може виникнути проблема з анонімністю голосування. Якщо урна для голосування є анонімним методом реєстрації переваг, то електронні технології дозволяють накопичувати відомості про громадян, які голосували.

Сучасні потреби демократичного розвитку вимагають збалансованого співвідношення прямої і представницької форми демократії. Демократія є постійним процесом вдосконалення, оскільки її сучасні форми не є ідеальними. Крилатою стала фраза У. Черчіля про те, що демократія є найгіршою формою правління за винятком усіх інших форм, які час від часу випробовувалися. Переваги демократії полягають в тому, що вона дозволяє зберегти політичну стабільність, припускає низький рівень того, що має місце, або потенційного насильства. В умовах демократії між рішеннями влади і реакцією суспільства існує зворотний зв'язок. Сигнали у відповідь суспільства можуть виражатися у вигляді підтримки або критики, що є можливим завдяки незалежній пресі.

Наразі у сучасних демократичних суспільствах формування державної політики на всіх рівнях відбувається в основному в представницьких установах і закладах, де працюють професійні політики та управлінці. Політологи навіть виокремлюють професійну демократію. Це зумовлено притаманними сучасній цивілізації проблемами, розв'язання яких часто неможливе засобами прямої демократії. Отже, надійним інструментом вироблення оптимальних рішень на основі виявлення волі народу є поєднання різних форм прямої та представницької демократії.

7.4. Моделі та теорії демократії

У зарубіжній та вітчизняній політичній науці багато теорій та моделей демократичного розвитку.

Практика сучасної демократії викликає суперечки. Це пов'язано з дискусійністю самого питання про те, що становить суть демократії. Слід визнати, що в сучасній політичній науці немає єдиної теорії демократії. В середині ХХ ст. ЮНЕСКО поклало учених розробити поняття «демократія». Було сформульовано десятки визначень. Серед них є і ті, які вказують на «урізани» форми демократії, що зводять її тільки до процедури проведення альтернативних виборів.

Існують різні способи класифікації моделей і концепцій демократії. Розглянемо найбільш суттєві з цих концепцій.

Залежно від того, як розуміється воля народу, в політології розрізняють ідентитарні і конкурентні теорії демократії.

Ідентитарні теорії демократії (від латин. *identitas* - тотожність, ідентичність) виходять з того, що народ існує як деяке цілісне утворення з єдиною волею, яка має бути виражена без опосередковуючих ланок. Основний акцент переноситься на пряму демократію, а принцип представництва обмежується або заперечується взагалі. Суверенітет розуміється як здійснення загальної волі, при цьому сам індивід відчужує свої права на користь загального. Подібне трактування демократії бере початок в теорії Ж.-Ж. Руссо, далі знаходить продовження в марксизмі і реалізується в соціалістичній практиці. Негативними сторонами практичного втілення цієї моделі демократії стали: диктатура більшості над меншістю, заборона на право мати іншу думку, придушення опозиції, заперечення автономії особи і розгляд індивіда як частини цілого (класу, нації), зведення свободи особи до прийняття того, що добре для усіх.

Конкурентна теорія демократії виходить з визнання можливого неспівпадання інтересів різних груп і права висловлювати власну думку. Визнається законність існування в суспільстві протиріч і конфліктів, що розглядаються як складова політичної волі. Основою для згоди вважається принцип більшості, але меншість має право бути почутою. Ідеї конкурентної демократії конкретизуються в ліберальних і плюралістичних теоріях демократії.

Ліберальна концепція демократії заснована на парадигмі автономності особи і її первинності по відношенню до народу. Головна ідея лібералізму - ідея індивідуальної свободи. Відповідно до неї ліберальна демократія на перший план ставить громадянську свободу як незалежність особистого життя індивіда від політичної влади. Забезпечення громадянської свободи ґрунтується на реалізації передусім особистих прав і свобод індивіда: права на життя й недоторканість особи, права на свободу і на спротив насильству, права на власність і вільну економічну діяльність, свобод приватного життя – недоторканості житла, таємниці листування, свободи пересування й вибору місця проживання тощо. А наявність в індивіда політичних прав і свобод надає йому можливість брати участь у здійсненні державної влади, впливати на державу з метою задоволення особистих і спільних інтересів і потреб.

Сутність ліберальної демократії в концентрованому вигляді знайшла своє відображення у запропонованій президентом США Авраамом Лінкольном

формулі: правління народу, обране народом і для народу. Слабкими сторонами ліберальної моделі є абсолютизація можливостей участі усіх громадян в управлінні, тоді як виправдання майнової поляризації населення робить цю можливість нездійсненною для нижчого класу суспільства.

Сучасні трактування демократії можуть бути зведені до двох інтерпретацій її суті. Американські політологи К. Джанда, Дж. Беррі і Дж. Голдман визначили ці підходи як процедурний і субстанціональний.

Процедурна теорія виходить з того, що демократія – це форма правління, і акцентує увагу на процедурах, які дозволяють народу виявити свою волю (вибори, мітинги, збори громадян). Ці процедури вказують на те, хто бере участь в ухваленні найважливіших рішень, як враховується кожен голос і скільки голосів необхідно для прийняття рішення. Відповідно виділяються критерії демократії: універсальна політична участь, політична рівність («одна людина – один голос»), принцип більшості. Ці принципи поширюються як на пряму, так і на представницьку демократію. Стосовно останньої прибічники процедурного підходу наполягають на четвертому принципі – принципі реагування влади на громадську думку.

Субстанціональний підхід фокусує увагу на тому, що робить обрана влада, бачить суть демократичного правління в державній політиці, у забезпеченні свобод і прав особи. Прибічники цього підходу вказують на зобов'язання уряду робити те, що вимагає більшість. Згідно з субстанціональною моделлю, основним критерієм демократії є політика уряду, яка гарантує свободи (свободу віросповідання, свободу висловлювати власну думку) і права громадян, у тому числі право на відсутність дискримінації за будь-якими ознаками.

Залежно від того, як розуміється участь індивіда в політиці (безпосередня участь або через якусь групу), у рамках процедурного підходу виділяють мажоритарну, плюралістичну теорії демократії.

Мажоритарна теорія виходить з класичного уявлення про демократію. Правління народу розуміється як правління більшості суспільства. В цій інтерпретації демократія має бути максимально наближена до прямих форм, а уряд зобов'язаний реагувати на думку народу. У свою чергу, громадяни мають можливість контролювати своїх представників в органах влади, обирати мудрих і компетентних, знову переобираючи їх або відмовляючи їм у довірі. Слабким моментом цієї теорії є первинне припущення, що усі громадяни добре обізнані про політичне життя, бажають брати участь в політичному процесі і керуються раціональними мотивами при голосуванні.

Теорія партисипаторної демократії (демократії участі). Ця теорія була розроблена у 60-х рр. і набула популярності серед ідеологів лівих партій і рухів.

Основними положеннями теорії є:

- залучення усіх шарів суспільства до політичного процесу для вироблення рішень та їхнього здійснення;
- поширення принципу участі на неполітичні сфери, наприклад в освіті (доступність здобуття освіти), в економіці (самоврядування і робочий контроль на виробництві);

- децентралізація ухвалення рішень, тобто, з деяких питань рішення приймаються шляхом прямої демократії;

- спрощення процедури виборів. Так, стосовно США ідеологи лівих наполягають на відміні інституту вибірників і на переході до прямих виборів на відміні системи реєстрації виборців.

Не заперечуючи необхідності в сучасних умовах представницької демократії, прибічники цієї моделі наполягають на змішаній формі політичної організації, на своєрідній пірамідальній системі, з прямою демократією біля основи і демократією представників на кожному вищому рівні. Стверджується, що депутат зобов'язаний виражати волю конкретних виборців, які мають право «відкликати» депутата.

Плюралістична теорія демократії переносить акцент із загальної маси виборців на організовані групи інтересів. Плюралістична демократія (від лат. pluralis — множинний) є сучасним різновидом ліберальної демократії. Така демократія ґрунтується на врахуванні всієї множинності, багатоманітності соціальних інтересів. Основною ознакою її є відкритий характер прийняття рішень через представницькі органи влади. Прийняття органами влади тих чи інших рішень в таких умовах є результатом взаємодії і конкуренції різних політичних сил, насамперед політичних партій та багатоманітних груп інтересів.

У концепції плюралістичної демократії політична система суспільства розглядається як механізм, що забезпечує баланс інтересів класових, етнічних, демографічних, професійних, територіальних, релігійних і подібних груп та їх організацій. Кожна з них впливає на формування політики, проте жодна не займає монопольного становища. Відбувається подрібнення політичної влади між державними і громадськими інститутами. Різноманітні соціальні інтереси, в тому числі інтереси трудящих, таким чином якнайповніше враховуються. Якщо ж яка-небудь соціальна група вважає, що здійснювана політика не відповідає її інтересам, то вона має можливість домагатися відкритого обговорення відповідних проблем і прийняття необхідних політичних рішень.

Основними положеннями цієї теорії є:

- суспільство складається з численних груп, які об'єднуються особливими економічними, релігійними, етнічними або культурними інтересами;

- групи є головними суб'єктами політики, намагаються вплинути на владу;

- визнається конкуренція між групами за вплив на ухвалення урядових рішень;

- у суспільстві існують різноманітні незалежні від уряду центри влади - фірми, університети, партії та ін.;

- політична воля народу, виражена в рішеннях влади, шляхом компромісу між різними груповими інтересами;

– держава виступає як нейтральний арбітр між змагальними групами інтересів, а державні структури децентралізовані і забезпечують групам інтересів відкритий доступ до чиновників.

На перший погляд плюралістична демократія – це демократія для всіх. Проте вона не позбавлена низки недоліків. Одним із них є те, що для задоволення інтересів і потреб певних суспільних груп, наприклад молоді, жінок чи найбільш вразливих верств населення, створення реальних рівних можливостей для їх участі у здійсненні державної влади цим групам необхідно надавати певні пільги і привілеї. Але закріплення будь-яких привілеїв і пільг для тих чи інших соціальних груп суперечить одному з основних принципів демократії – рівності всіх громадян перед законом.

Також вразливим місцем плюралістичної теорії є уявлення про те, що усі політичні сили здатні об'єднатися і прийняти рішення з урахуванням інтересів усіх груп. Ця теорія абсолютизує нейтральність держави і ігнорує той факт, що економічно сильні групи інтересів краще організовані, активніші, а отже, мають більше можливостей впливу на владу, ніж найменш забезпечені групи населення.

Теорія поліархії. Однією з найбільш відомих теорій плюралістичної демократії є теорія поліархії, розроблена Робертом Далем. На думку вченого, те, що називають демократичним режимом, є – поліархією (з грецької *arhe* – суверенітет, початок, *poly* – багато), де влада здійснюється не усім народом, а багатьма. Демократія - це ідеал, до якого слід прагнути, але якого повністю не можна досягти, оскільки весь народ не може управляти.

Поліархія як політичний лад включає:

- політичну конкуренцію і участь;
- політичний плюралізм;
- право громадян створювати незалежні організації, у тому числі політичні партії і групи за інтересами;
- політичні свободи, серед яких: право громадян отримувати інформацію з альтернативних джерел; право опозиції оспорювати рішення уряду;
- вільні і чесні вибори, відкритий характер конфліктів між політичними лідерами.

Це трактування плюралізму є найбільш доопрацьованим, оскільки критерій публічної змагальності груп і лідерів у боротьбі за владу поєднується вимогою широкого залучення громадян у політичний процес. У роботі «Плюралістична демократія в США» американський політолог обґрунтував фундаментальну аксіому плюралістичної теорії про існування різноманітних центрів влади, жоден з яких не має монопольної влади.

Головною особливістю **марксистського розуміння демократії** є розгляд її в нерозривному зв'язку з матеріальними умовами життя суспільства та його класовою структурою. Марксизм вважає, що в класовому суспільстві демократія є виявом диктатури економічно пануючого класу. В умовах експлуататорського ладу – рабовласницького, феодалського і буржуазного -

інститути демократії слугували і слугують тим класам, в руках яких перебували й перебувають засоби виробництва: рабовласникам, феодалам і буржуазії.

Марксизм водночас вважає, що буржуазна демократія є найрозвиненішим історичним типом демократії експлуаторського суспільства вже тому, що покінчила з абсолютизмом і формально проголосила найважливіші права і свободи особи.

Вищим типом політичної демократії марксизм визнає соціалістичну, або пролетарську, демократію. Головна відмінність соціалістичної демократії від буржуазної вбачається в тому, що вона є владою більшості суспільства – трудящих (диктатурою пролетаріату), спрямованою проти його експлуаторської меншості, тоді як буржуазна демократія є владою незначної меншості – власників засобів виробництва. Соціалістична демократія базується на суспільній власності на засоби виробництва, яка виступає економічною основою утвердження соціальної рівності людей та їх справжньої свободи як звільнення від капіталістичної експлуатації. Вважається, що на відміну від буржуазної демократії соціалістична демократія не тільки проголошує політичні свободи й соціально-економічні права, а й надійно їх гарантує. Реально ж за соціалізму встановлюється не повновладдя народу, а всевладдя однієї політичної партії, яке внаслідок недемократичної побудови самої партії переростає у всевладдя партійного керівництва. Соціалістична демократія заперечує поділ влади. Представницькі органи влади хоча й обираються населенням, але перебувають під жорстким партійним контролем. Вибори мають формальний характер вже хоча б тому, що проводяться за наявності лише однієї кандидатури на виборну посаду. Громадські організації також діють під жорстким партійним керівництвом і використовуються насамперед як засоби партійного впливу на маси. Це ж стосується і засобів масової інформації, які перебувають у державній власності і контролюються комуністичною партією.

Теорія елітарної демократії виникла у 70-80-х роках ХХ ст. на основі поєднання елементів теорії еліт і теорії «плюралістичної демократії».

Теорія еліт («еліта» – краще, добірне, обране) розроблялася Вільфредо Парето, Гаetano Моска, Робертом Міхельсом (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Її основне положення - у влади перебувають два класи: пануючі (еліта) і підвладні (народ, трудящі).

Ціннісні уявлення про еліти полягають в основі концепцій елітарного плюралізму (інакше – елітарної демократії). Теорії елітаризму та плюралістичної демократії, які раніше вважалися антиподами, знаходять у ній тісніші точки зіткнення.

Теорія елітарного плюралізму (або елітарної демократії) заперечує розуміння демократії як правління народу й обґрунтовує демократичне правління еліт. Вона стверджує, що існує чимало еліт і жодна з них не домінує в усіх сферах життя. Між елітами, що переслідують різноманітні політичні цілі, але й мають загальну згоду щодо «правил гри», точиться конкуренція. Численність протиборчих еліт створює в суспільстві певний «баланс сил, який забезпечує демократичне вирішення питань влади».

Елітарна демократія виходить із розуміння демократії як вільного суперництва претендентів за голоси виборців, як форми правління еліт, більш-менш підконтрольних народу особливо під час виборів. Суть концепції елітарної демократії полягає в ідеї плюралізму еліт, «що виростають» на основі взаємодії суспільних груп. Ідея плюралізму еліт протиставляється ідеї влади в руках однієї еліти.

Численність концепцій демократії свідчить проте, що вона є багатоманітним суспільним явищем, той чи інший аспект якого розкриває кожна з них. Але попри всю багатоманітність концептуальних підходів до розуміння демократії суть її залишається незмінною і полягає в участі народу у здійсненні державної влади. Ступінь цієї участі визначає ступінь демократизму політичного режиму. Причому наявність демократичних інститутів - виборчого права, представницьких органів влади, політичних партій, груп інтересів, незалежних засобів масової інформації тощо – і формальна реалізація принципів демократії ще не означають реального народовладдя. Демократичні форми здійснення влади далеко не завжди наповнюються відповідним змістом. Так, у багатьох молодих незалежних державах, які виникли на теренах колишнього СРСР, поряд із формальним визнанням принципів демократії утвердились авторитарні політичні режими й навіть відверто олігархічне панування. Демократичні ідеї і гасла взагалі нерідко використовуються для прикриття фактично олігархічного правління.

Література основна

1. Гах Й. М. Політологія [Текст] : курс лекцій: Навч. посіб. для студ. ВНЗ / Й. М. Гах, І. П. Макаровський ; Інститут менеджменту та економіки «Галицька академія». - 2.вид., перероб. і доп. - Івано-Франківськ : ІМЕ «Галицька академія», 2005. - 294 с.
2. Гелд Д. Демократія та глобальний устрій [Текст] / Дейвід Гелд ; пер. О. Юдін, О. Межевікіна ; відп. ред. О. Юдін. - К. : Port-Royal, 2005. - 358 с. - (Практична політологія).
3. Кучменко Е. М. Основи демократії [Текст] : [курс лекцій] / Е. М. Кучменко, Б. А. Кучменко ; Інститут підготовки кадрів держ. служби зайнятості України. - К. : ІПК ДСЗУ, 2009. - 124 с.
4. Основи демократії [Текст] : навч. посіб. / М. Бессонова [та ін.] ; ред. А. Колодій ; АПН України, Інститут вищої освіти, Українсько-канадський проект «Розбудова демократії». - К. : Видавництво «Ай.Бі.», 2004. - 668 с.
5. Основи демократії [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / ред. А. Колодій. - 3-тє вид., оновлене і доп. - Л. : Астролябія, 2009. - 832 с.
6. Основи демократії. Права людини та їх забезпечення в умовах суспільних змін [Текст] : навч. посіб. / О. В. Філонов [и др.]. - 2-ге вид., випр. - К. : Знання, 2008. - 215 с.
7. Політологія [Текст] : тексти лекцій для студ. усіх спец. / Є. В. Перегуда [та ін.] ; Київ. нац. ун-т буд-ва і архіт. - К. : КНУБА, 2010. - 200 с.

8. Політологія: Академічний курс [Текст] : підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / Л. М. Герасіна [та ін.] ; ред. кол. М. І. Панов [та ін.]. - 2. вид., перероб. і доп. - К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2006. - 520 с.
9. Рудич Ф. М. Політологія : підручник / Фелікс Михайлович Рудич. — 3-тє вид., перероб., доп. — К. : Либідь, 2009. — 480 с. — (Навчальне видання).
10. Томек В. Й. Політологія [Текст] : конспект лекцій / В'ячеслав Йосипович Томек. - Ніжин : Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя, - 2007. - 158 с.
11. Урін О. В. Політологія [Текст] : конспекти курсу лекцій з таблицями та схемами / О. В. Урін ; наук. ред. С. Я. Фарина. - 5. вид., доп. та переробл. - Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2008. - 304 с.
12. Холод В. В. Політологія [Текст] : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Володимир Васильович Холод. - 2. вид. - Суми : Університетська книга, 2003. - 405 с.

Література додаткова

1. Алексеева Т. А. Современные политические теории [Текст] : курс лекций / Татьяна Александровна Алексеева ; Московский гос. ин-т международных отношений (Университет) МИД России. - М. : РОССПЭН, 2007. - 464 с.
2. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії [Текст] : монографія / Валерій Іванович Бортніков ; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. - Луцьк : Вежа, 2007. - 524 с.
3. Латигіна Н. А. Демократія: реалії versus утопії [Текст] : монографія / Наталія Анатоліївна Латигіна ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. - К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. - 400 с.
4. Латигіна Н. А. Сучасні теоретичні концепції демократії (частина I, II) / Н. А. Латигіна // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2005. – № 5. – С. 76-85; – №6. – С. 107-118.
5. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) [Текст] / Олександр Васильович Скрипнюк. - К. : Логос, 2006. - 368 с.
6. Цветков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика [Текст] : монографія / Віктор Васильович Цветков ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. - К. : Юридична думка, 2007. - 336 с.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Надайте визначення демократії в контексті основних теорій влади.
2. Чим відрізняється демократія від інших форм політичного устрою?
3. Охарактеризуйте передумови виникнення демократії.
4. Назвіть організаційні форми демократії.
5. Визначте сутнісні ознаки демократії.

6. Охарактеризуйте значення прав людини в умовах демократії.
7. Сформулюйте основні відмінності елітарної моделі демократії від плюралістичної.
8. Розкрийте зміст поняття «поліархія».

Контрольні тести

1. Визнання якого принципу означає, що народ є джерелом влади:
  - а) суверенітет народу;
  - б) всезагальне, рівне виборче право і таємне голосування;
  - в) політичний плюралізм;
  - г) принцип поділу влади.
2. Головною ознакою плюралістичної теорії демократії є:
  - а) залучення всіх верств суспільства в політичний процес від вироблення рішень до їх здійснення;
  - б) правління народу, яке діє через конкуруючі групові інтереси;
  - в) автономія особистості і її первинність щодо народу;
  - г) воля народу, яка має бути виражена без опосередкованих ланок.
3. Засновниками теорії елітарної демократії вважають:
  - а) Р. Даля, А. Лейпхарта;
  - б) Дж. Беррі і Дж. Голдмана;
  - в) В. Парето, Р. Міхельса, М. Вебера;
  - г) Дж. Локка, А. Токвіля.
4. Критеріями демократії вважають:
  - а) конституціоналізм, суверенітет, поділ влади, плюралізм;
  - б) приватну власність, індивідуалізм; пріоритет «дозволяючого» права;
  - в) колективізм, державну власність, однопартійність, цензуру.
5. Спосіб прийняття законів та інших рішень із найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян шляхом всенародного голосування є:
  - а) вибори;
  - б) лобізм;
  - в) референдум.
6. Термін «поліархія» ввів у науковий обіг:
  - а) Р. Даль;
  - б) К. Поппер;
  - в) Р. Міхельс.
7. Що є основною і необхідною умовою існування демократії:
  - а) виборність органів місцевого самоврядування;
  - б) наявність політичних партій;
  - в) обмежений у часі мандат на перебування політичного лідера при владі;
  - г) вибори, що гарантують реальну можливість обирати серед значної кількості кандидатів.
8. Марксистське трактування ідеальної демократії:
  - а) соціальна рівність, отримана в результаті усупільнення власності;

- б) стійке зведення громадянських і правових свобод;
  - в) політичний режим, що забезпечує економічну самостійність усім індивідам;
  - г) політичний курс правлячої еліти, націлений на просвіту народних мас.
9. Афіньська демократія є класичним зразком такої моделі :
- а) плюралістична демократія;
  - б) пряма демократія;
  - в) представницька демократія;
  - г) елітна демократія.

Теми доповідей та рефератів

1. Сучасні концепції демократії.
2. Особливості побудови демократії в сучасній Україні.
3. Антична та сучасна демократія: порівняльний аналіз.
4. Вибори та референдум як форма прямої демократії.
5. Теорія поліархії Р. Даля.
6. Демократія: політичний ідеал і політична практика.
7. Теорія демократії А. Лейпхарта.

Логічні завдання та проблемні запитання

1. Чи можна стверджувати, услід за К. Марксом, що демократія є сутністю усякого державного устрою і що вона відноситься до всіх інших форм державного устрою, як рід відноситься до своїх видів?
2. Чому античну демократію називали «диктатурою більшості»? Сформулюйте умови, за яких перехід демократії у деспотію буде неможливий.
3. Які тенденції свідчать про посилення в Україні демократичного вектора політичного розвитку?
4. Що означає демократія як політичний світогляд?
5. Демократія існує як:
  - 1) форма державного правління;
  - 2) форма територіально-політичного державного устрою;
  - 3) спосіб прийняття рішень у виконавчих органах влади.
6. Чи має рацію дискусія відносно питання про те, яка форма демократії - безпосередня чи представницька - більш прийнятна для сучасного суспільства?
7. Чи потребують демократизації всі види державної влади?
8. Чи достатньо існуючих форм демократії для демократизації основоположних видів державної влади?
9. Проаналізуйте значення компетентності й відповідальності для демократичної Держави; покажіть шляхи їхньої забезпечення.
10. Чи існує глобальна тенденція до прогресуючого утвердження демократії упродовж світової історії?
11. Які особливості мають мажоритарна та партисипаторна теорії демократії?

12. Характеризуючи поліархію як політичний режим, Р. Даль визначає сім основних інститутів, які сприяють її існуванню:

- виборча влада;
- вільні і справедливі вибори;
- виборче право;
- право бути обраним;
- свобода висловлювати особисту думку;
- альтернативна інформація;
- організаційна самодіяльність.

Розкрийте зміст кожного інституту.

РОЗДІЛ 8. ДЕРЖАВА ЯК ОСНОВНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТИТУТ

Ідеальний уряд неможливий, тому що люди наділені пристрастями; а не були б вони наділені пристрастями, не було б потреби в уряді
Вольтер

Мета: розглянути основні теорії виникнення держави, з'ясувати її сутність, характерні ознаки та функції; засвоїти основні положення теорії правової та соціальної держави; розглянути форми державного правління та державного устрою; ознайомитись зі специфікою діяльності державних інститутів влади при різних формах правління.

Ключові слова: держава, суверенітет, територія, правова держава, соціальна держава, форма правління, монархія, республіка, форма державного устрою, федерація, конфедерація, унітарна держава.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

Вузлові питання

1. Виникнення і сутність держави.
2. Форми державного правління і державного устрою.

8.1. Виникнення і сутність держави

Виникнення держави, її сутність, механізми функціонування є одними з найскладніших політологічних проблем, які важливі з точки зору розвитку суспільства і політичної системи в цілому. Це пов'язано з концентрацією у державі усього комплексу економічних, соціальних і політичних інтересів різних соціальних груп, а також суперечностей, що виникають між ними.

У первісному суспільстві не існувало ані держави, ані будь-якої політичної системи. Проблеми, які виникали, в тому числі протиріччя між членами суспільства, вирішувались частіше за все силою авторитету племінних ватажків та на основі диких звичаїв. Проте подальший розвиток суспільства почав вимагати адекватного й однозначного вирішення багатьох загальних справ, зокрема захисту від зовнішніх ворогів, охорони власності тощо. З розпадом первісних громад та міцних родоплемінних зв'язків виникла потреба у створенні спеціальних організаційних структур та органів управління в рамках суспільного життя певної виокремленої спільноти.

Одночасно з появою рабовласницького суспільства відбувалася диференціація соціальної структури суспільства, прискоренню якої сприяла поява суспільного розподілу праці. Виникли нові соціальні групи та прошарки зі своїми специфічними інтересами і поглядами. З появою приватної власності з'явилася нагальна потреба у створенні ефективного механізму врегулювання

взаємин між різними суспільними групами та у захисті відносин приватної та колективної власності.

Існує значна кількість різноманітних підходів та теорій стосовно походження держави:

1. Патріархальна теорія. Згідно з цією теорією держава походить від сім'ї, що розрослася. Розростання сім'ї відбувалося за рахунок механічного поєднання родів у племена, племен у великі спільноти, аж до державних утворень. У такій державі роль батька виконує монарх, роль дітей – його піддані. Завданням монарха є піклування про своїх підданих, яким, у свою чергу, належить йому підкорятися. Представниками цієї концепції були давньокитайський мислитель Конфуцій, давньогрецький філософ Арістотель, давньоримський мислитель і політичний діяч Цицерон, англійський вчений XVIII ст. Р. Філмер.

2. Теократична теорія. Дана теорія затверджувала божественне походження держави. Її витоки знаходяться у стародавніх джерелах Близького та Далекого Сходу. Обґрунтування постулатів цієї теорії на протязі століть підтримувало абсолютну владу правителів, в тому числі представників кліру, необхідність беззастережного виконання їх рішень.

3. Теорія насильства. Держава виникає в результаті завоювання та поневолення слабких груп та спільнот більш сильними та більш організованими, зокрема підкорення землеробних племен войовничими кочовими племенами. Внаслідок цього переможці засновують особливий інститут – державу, до складу якої входять органи управління переможеними. До представників цієї теорії належить австрійський вчений Л. Гумплович.

4. Договірна теорія. Цю теорію також називають теорією суспільного договору. Вона виходить з постулату, який вказує на те, що головним чинником виникнення держави є схильність людей до узгоджених дій, які призвели до укладання ними угоди про свідоме самообмеження власної свободи та прав на користь загальних інтересів й безпеки спільного співіснування.

Договір укладається між правителями й підданими з метою організації та впорядкування суспільного життя. В цьому сенсі держава починає виступати в ролі органа загального примирення людей, природним станом яких є конфлікт. На цих позиціях стояли такі вчені як Г. Гроцій, Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббс, Д. Дідро та інші.

5. Марксистська теорія. Держава виникає в результаті розколу суспільства на класи та появи приватної власності. Даний розкол відбувся внаслідок розподілу праці.

Спочатку, у первісному суспільстві, існували общинна власність, спільні праця та господарювання. Рівноправне відношення членів первісної общини до знарядь праці зумовлювало колективні принципи співіснування. Згодом поділ праці, а саме виокремлення землеробства від скотарства, спричинив передачу власності від батьків дітям. Була створена селянська громада, заснована на приватній власності, що призвело до економічної нерівності, посилення влади вождів та набуття ознак її спадковості.

Розкол суспільства на дві протилежні соціальні групи став причиною, на думку прихильників класового підходу, виникнення певної організації – держави, яка б була інструментом в руках заможних класів для подальшого пригнічення найбідніших прошарків. Відтак апологети марксистської теорії, зокрема В. Ленін, визначали державу не тільки як інститут політичної системи, що здійснює управління суспільством, а й як інститут класового панування і машину для гноблення одного класу іншим.

Племінна організація суспільного життя є стадією, що переросла у державу. Саме плем'я, яке осіло на певній території, стає організацією державного типу. Одним з критеріїв державної організації, що замінила племінний союз, є поняття народу, а не племені. В державі зникає поділ населення на окремі роди, які вели свій початок від спільних предків. Згодом основою приналежності до певної держави стає постійне перебування на її території незалежно від походження, від племені, яке першим освоїло цю територію. На відміну від старих родових і племінних ознак, держава об'єднує своєю владою все населення. Спільна мова, культурні риси, історична традиція об'єднують нащадків окремих племен у спільне ціле. Момент усвідомлення належності до цього спільного, народжуючись на певному етапі розвитку даного суспільства, стає фактором, що об'єднує суспільство й підтримує сталість його існування.

Історія становлення та розвитку держави представляє собою складний, багатогранний процес, який протікає своєрідно в різних регіонах земної кулі. Проте, незважаючи на особливості, притаманні різним цивілізаціям і епохам, еволюція держави в основному співпадає у більшості народів.

В процесі розвитку людського суспільства змінювалися історичні типи держави. Загальноцивілізаційною тенденцією розвитку держави є поступове перетворення держави в орган відображення загальних потреб й інтересів усього суспільства в цілому.

Тип держави визначається типом виробничих відносин, економічною базою суспільства, інтересами тих чи інших класів. Основними принципами еволюції типів держав є докорінна зміна форми правління, державного устрою, цілковитий перехід від одного суспільного ладу до іншого.

Історично першим типом держави була рабовласницька держава. Вона являла собою необмежену диктатуру рабовласників, відображала та захищала їх інтереси. В даній державі раби не визнавалися за людей, ним відводилася роль так званої особливої породи тварин.

Другим історичним типом держави була феодална держава. У порівнянні з рабовласницькою вона була значно складнішою. Це, насамперед, стосувалося апарату управління, процесу судочинства тощо. Феодалне право, маючи кріпаків за неповноцінних людей, захищало привілеї одних станів і майже повне безправ'я інших. Проте феодал не мав права розпоряджатися життям кріпаків. Це було вже кроком уперед у рамках суспільного розвитку.

Середньовіччя і початок Нового Часу, зокрема для європейських країн, були періодами підсилення та централізації державної влади. Основою цього

процесу були поступове усунення феодальної роздробленості, ліквідація поліцентризму влади, об'єднання провінцій навколо єдиного центру.

Внаслідок поступових перетворень феодального суспільства виникає третій тип держави – буржуазний. Він характеризується виникненням державно-територіальної організації суспільства з упорядкованим державним апаратом управління, що мав властиві йому службові відносини та функції, які прийшли на заміну васальним зв'язкам, відносинам особистої залежності.

Поява буржуазної держави стала значним просуванням людства на шляху прогресу. Вона явилась фактором ліквідації становості, появи конституційного права, що регламентувало права, свободи та обов'язки громадян, зокрема принципу розподілу функцій влади на законодавчу та судову,

Отже, що таке є держава і в чому полягає її сутність? Держава – це особлива форма людської спільноти, яка володіє суверенітетом і має певну структуру та організацію політичної влади та управління соціальними процесами на певній території.

Сутність держави як базового інституту політичної системи полягає у налагодженні та впорядкуванні життєдіяльності суспільства в цілому і здійсненні політичної влади обраною частиною населення у соціально-неоднорідному просторі з метою задоволення загальносоціальних потреб, забезпечення цілостності та безпеки суспільства.

До важливих характерних ознак та елементів держави відносяться такі:

1. Суверенітет. Означає незалежність держави у зовнішніх і верховенство у внутрішніх справах. У державі існує верховна політична влада, яка приймає усі рішення, що є обов'язковими для виконання кожним членом суспільства. Держава виражає інтереси всього суспільства, а не окремих політичних сил.

2. Територія. Являє собою фізичну, матеріальну основу держави, її просторову сутність. Державна територія – це та частина суші, надр, повітряного й водного простору, на якій діє влада та закони даної держави. Держава повинна піклуватися про територіальну цілісність і суверенітет.

3. Наявність особливої системи органів і закладів, які здійснюють владні повноваження. До них відносяться інститути законодавчої, виконавчої, судової гілок влади, силові структури: армія, органи охорони правопорядку, служби безпеки.

4. Наявність права, яке закріплює систему норм, санкціонованих державою (законів та інших нормативно-правових актів), що є обов'язковими для виконання усіма суб'єктами суспільства.

5. Право встановлювати та збирати податки з населення. Податки є необхідними для матеріального забезпечення державної політики: економічної, соціальної, оборонної тощо, а також для утримання державного апарату і громадян, які не виробляють матеріальних цінностей та існують за рахунок бюджетних коштів.

Визначення ознак та елементів держави має не тільки теоретичний, але й важливий практичний сенс. Вони дозволяють не лише відрізнити державу від

інших суспільних організацій, а й бачити в неї необхідну форму існування і розвитку спільнот в сучасній цивілізації. Держава є суб'єктом міжнародного права. Лише наявність державних ознак та атрибутів дозволяє їй бути таким та наділятися відповідними правами, обов'язками та повноваженнями.

Місце і роль держави в політичній системі суспільства, а також її сутність визначаються її функціями.

Функції держави поділяються на внутрішні та зовнішні.

До внутрішніх функцій держави відносяться такі: політична, організаційно-управлінська, культурно-виховна, правоохоронна, економічна, соціальна, екологічна, національно-інтегративна, демографічна.

1. Політична функція. Пов'язана зі збереженням та зміцненням політичного ладу, що існує, та соціально-політичної структури суспільства, із забезпеченням політичної стабільності, встановленням відносин з політичними партіями, суспільними інститутами, розробкою програмних цілей та завдань розвитку суспільства, проведенням політичного курсу, який відповідає інтересам держави.

2. Організаційно-управлінська функція. Включає в себе здійснення владних повноважень та адміністративного управління, що має свій прояв у виконанні рішень, формуванні та використанні кадрів, здійсненні заходів з координації діяльності різних елементів механізму управління та контролю.

3. Культурно-виховна функція. Містить такі складові, як створення умов для задоволення культурних потреб населення, розвиток системи освіти, надання можливості творчої самореалізації та залучення до світових культурних цінностей, вироблення на цій основі високої духовності та громадянськості.

4. Правоохоронна функція. Забезпечення правопорядку й законності, встановлення правових норм, яких повинні дотримуватися усі громадяни та представники влади.

5. Економічна функція. Є однією з головних та полягає в організації та регулюванні економічних процесів, підтриманні економічної стабільності й створенні стимулів для подальшого зростання економіки. В сучасних умовах участь держави у економічних процесах проявляється у розробці та здійсненні податкової політики, наданні кредитів, використанні довготермінового планування тощо.

6. Соціальна функція. Включає в себе такі складові: задоволення потреб людей у житлі, у роботі, розвиток сфери охорони здоров'я, надання соціальних гарантій слабозахищеним верствам населення, розробка спеціальних програм сприяння як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

7. Екологічна функція. Полягає у заходах щодо захисту навколишнього середовища, у контролі та оптимізації використання природних ресурсів, а також у виробленні механізмів впливу на приватні компанії промислового сектора економіки з метою поліпшення екологічного становища.

8. Національно-інтегративна функція. До неї належить забезпечення умов для збереження й розвитку національної самобутності представників різних національностей, які мешкають на території держави, а також

вироблення в них почуття єдиної батьківщини.

9. Демографічна функція. Полягає у проведенні спеціальних заходів, спрямованих на створення сталих кількісних та якісних параметрів репродукування населення, які відповідають довгостроковим інтересам розвитку суспільства.

До зовнішніх функцій держави відносяться дипломатична й оборонна.

1. Дипломатична функція.

До неї належать такі складові: встановлення тісних і стабільних зв'язків з іншими державами та міжнародними організаціями в різних галузях життєдіяльності суспільства на принципах партнерства та співробітництва, а також захист інтересів держави на міжнародній арені.

2. Оборонна функція.

Включає у себе такі компоненти, як захист держави від зовнішніх зазіхань, збереження незалежності й територіальної цілісності держави, участь у миротворчих та антитерористичних заходах в рамках реалізації принципів колективної безпеки та дій щодо підвищення міжнародної стабільності.

Найважливішими аспектами розвитку сучасної держави є її соціальні та правові складові.

Правова держава – це держава, в якій не тільки проголошуються, але й забезпечуються права і свободи особистості, реалізується принцип взаємної відповідальності держави і всіх, хто вступає з нею у відносини.

Основними ознаками правової держави є:

- верховенство права;
- відповідність закону праву;
- формальна рівність усіх громадян перед законом.

Соціальна держава – це держава, яка може забезпечити громадян гідні умови життя, праці, соціальний захист, можливості для самореалізації.

8.2. Форми державного правління і державного устрою

Побудова будь-якої держави характеризується передусім формами її правління й територіально-державного устрою. В них знаходять втілення організація влади в центрі й на місцях, структура державних органів і принципи взаємовідносин між ними, а також політичні можливості громадян.

Особливості функціонування держави, сфера її компетенції, зміст діяльності й загальна спрямованість розвитку залежать від способу організації державної влади. В кожній країні він має свої особливості, що може виявлятися в існуванні різних органів влади, в неоднаковому розумінні функцій однакових державних органів, в незбіганні принципів їх взаємозв'язку тощо. Причини відмінностей в структурі державного апарату слід шукати в історичних умовах розвитку країни, в особливостях її культури, економіки й соціально-політичного життя.

Форма правління – це спосіб організації верховної державної влади, принципи й механізм взаємодії її структурних елементів.

Сучасним державам притаманні дві форми правління: монархія і республіка.

Монархія характеризується спадковою передачею влади голові держави, і вона не є похідною від якоїсь іншої влади та виборців.

У сучасному світі монархії існують у понад 40 країнах.

Монархії поділяються на абсолютні й обмежені.

За умов **абсолютної монархії** забезпечується всевладдя голови держави, її верховного правителя, який володіє усіма необхідними повноваженнями і є єдиним вищим органом державної влади. При цьому фактично відсутні законодавчі установи та конституційний устрій.

Даний різновид монархічної форми правління притаманний феодальним суспільствам і в сучасних країнах у чистому вигляді фактично не існує.

Обмежена монархія – це форма правління, за якої влада монарха обмежена якимось представницьким органом (парламентом). Якщо ці обмеження законодавчо закріплені на основі конституції, що існує, то така монархія носить назву конституційної.

В залежності від рівня конституційного обмеження владних повноважень монарха обмежена (конституційна) монархія поділяється на дуалістичну і парламентську.

Дуалістична монархія передбачає розподіл владних повноважень між монархом і парламентом, при якому монарх має більш широкі повноваження й особисто формує уряд, котрий є відповідальним перед ним. Як правило, влада монарха в таких країнах є більш авторитетною в силу традицій, ніж влада парламенту. Типовими представниками такого різновиду монархії є Йорданія і Марокко.

При **парламентській монархії** влада монарха суттєво обмежена і вона реально належить голові уряду, який формується і затверджується виключно парламентом і є підзвітним тільки йому. За такої форми правління монарх формально з юридичної точки зору залишається головою держави, але реально він не бере участі в управлінні країною. В основному монарх виконує церемоніальні функції, будучи символом державної єдності нації.

До такого типу монархій зокрема відносяться: Велика Британія, Бельгія, Данія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Японія.

Інша основна форма правління – республіка.

Республіка – це форма правління, за якої вищі державні органи влади обираються народом на певний термін.

Республіканська форма правління виникла як альтернатива монархічній. Більшість сучасних держав має республіканську форму правління.

У наш час виділяють три основні різновиди республіканського правління: президентська, парламентська і змішана (напівпрезидентська) республіки.

Президентська республіка характеризується тим, що президент поєднує у собі повноваження голови держави і голови уряду при відсутності посади прем'єр-міністра і суворому розподілі законодавчої, виконавчої й судової функцій влади. Президент здійснює керівництво внутрішньою і зовнішньою

політикою, представляє державу на міжнародній арені та є верховним головнокомандувачем збройних сил.

Президент обирається безпосередньо народом, а не парламентом. Уряд формується президентом і є відповідальним перед ним, а не перед парламентом. У результаті існування чіткої системи стримувань і противаг президент не має права розпустити парламент, проте має право накладати вето на рішення та законопроекти парламенту. При цьому парламент має право ініціювати процедуру імпичменту – притягнення президента до відповідальності у зв'язку зі злочином та антиконституційними діями. До представників такої форми правління відносяться США та Бразилія.

Парламентська республіка характеризується принципом верховенства парламенту, коли уряд формується парламентською більшістю і є підзвітним парламенту. Виконавча влада концентрується в руках уряду, на чолі якого знаходиться прем'єр-міністр. Президент у більшості випадків обирається парламентом і має обмежені повноваження, виконуючи, як правило, представницькі функції. В цьому сенсі його політичні функції мало чим відрізняються від функцій монарха в парламентських монархіях. Парламент має право виражати вотум недовіри урядові, в результаті якого він іде у відставку. Проте президент згідно з пропозицією прем'єр-міністра має право розпустити парламент і оголосити дострокові вибори. Класична модель парламентської республіки існує в Італії й ФРН.

Змішана (напівпрезидентська) республіка характеризується подвійною відповідальністю уряду – перед президентом і перед парламентом. Напівпрезидентська республіка тією чи іншою мірою тяжіє до парламентської чи президентської. Президент може розпустити парламент і призначити нові вибори. Парламент може також виражати вотум недовіри уряду, проте механізм його відставки доволі складний (Україна, Росія, Франція, Фінляндія).

Державна система управління країною неможлива без делегування частини повноважень на місця, до конкретних адміністративно-територіальних одиниць. У залежності від того, як будуються відносини між центральними державними органами та тими, що діють в регіонах, виділяють дві форми територіально-державного устрою – унітарну та федеративну.

Унітарна держава характеризується концентрацією влади у центральних державних органах. Територія унітарної держави складається з адміністративно-територіальних одиниць, які не мають якоїсь політичної самостійності. Створювані в цих адміністративно-територіальних одиницях органи управління обмежені в своїх повноваженнях і прямо чи опосередковано контролюються центральними органами влади.

Вони повинні діяти у відповідності з тими нормативними актами, які приймаються центральними органами, а їх власна нормотворча діяльність носить виключно підпорядкований характер.

До країн з унітарною формою державного устрою зокрема відносяться Україна, Франція, Туреччина, Японія.

Федеративна держава – це держава, яка є об'єднанням кількох територіальних утворень у єдиний союз. Дані утворення мають певну

самостійність у межах розподіленої між ними та центром компетенції. Суб'єкти федерації мають своє законодавство і значні повноваження (США, ФРН, Російська Федерація).

Слід також виділити таку форму державного об'єднання, як **конфедерація**. Конфедерація являє собою союз самостійних, суверенних держав і створюється на основі відповідного договору з метою спільного розв'язання проблем та завдань, проведення єдиної політики з певних напрямків.

Література основна

1. Рудич Ф. М. Політологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Ф. М. Рудич. – Вид. 3-тє, перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – 480 с.
2. Цюрупа М. В., Ясинська В. С. Основи сучасної політології. – К.: Кондор, 2009. – 354 с.
3. Політологія: підручник / За ред. Л. М. Димитрової, С. О. Кисельової. – К.: Знання, 2009. – 206 с. (Серія „Вища освіта ХХІ століття”).
4. Василенко И. А. Политология: учебник для вузов / И. А. Василенко. – М.: Юрайт, 2010. – 398 с.
5. Политология / Под ред. В. И. Буренко. – М.: Нац. ин-т бизнеса, 2009. – 450 с.
6. Політологія / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Академія, 2008. – 567 с.
7. Політологія / За ред. М. М. Вегеша. – 3-тє. вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 384 с.
8. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: навч. посібник. – К.: Знання, 2008. – 415 с.

Література додаткова

1. Політологія: тексти лекцій для студентів усіх спеціальностей. – К.: КНУБА, 2010. – 200 с.
2. Кулагін Ю. І., Полурез В. І. Політологія. Практикум. – К.: Київ. нац. торг. – екон. ун-т, 2010. – 231с.
3. Мухаев Р. Т. Политология: конспект лекций / Р. Т. Мухаев. – М.: Проспект, 2010. – 223 с.
4. Зайцев В. А. Политология: курс лекций / В. А. Зайцев. – Кострома: Изд-во КГТУ, 2010. – 90 с.
5. Федощеев А. Г. Политология: уч. пособие в схемах и определениях / А. Г. Федощеев. – М.: Книжный мир, 2010. – 127 с.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Визначте основні підходи до виникнення держави.
2. У чому полягає сутність держави як політичного інституту?
3. Основні ознаки та функції держави.
4. Правова і соціальна держава.
5. Дайте характеристику формам державного правління та державного устрою.
6. Чому внутрішніх функцій держави більше ніж зовнішніх? Обґрунтуйте відповідь.
7. Чим, на Ваш погляд, обумовлене розмаїття форм державного правління у світі, які фактори впливають на їх ефективність?

Контрольні тести

1. Держава, яка може забезпечити громадянину гідні умови життя, праці, можливості для самореалізації – це:
  - а) правова держава;
  - б) соціальна держава;
  - в) демократична держава;
  - г) унітарна держава.
2. Держава, в якій не тільки проголошуються, але й забезпечуються права і свободи особистості, реалізується принцип взаємної відповідальності держави і всіх, хто вступає з нею у взаємини – це:
  - а) правова держава;
  - б) соціальна держава;
  - в) демократична держава;
  - г) унітарна держава.
3. Особлива форма організації політичної влади в суспільстві, яка володіє суверенітетом й здійснює керівництво суспільством на основі права та за допомогою спеціальних механізмів правління – це:
  - а) держава;
  - б) місто;
  - в) район;
  - г) суспільство.
4. Суверенітет держави – це:
  - а) верховенство влади держави всередині країни та її незалежність у зовнішніх зносинах;
  - б) відносини панування та підкорення, керівництва й підпорядкування, які існують між органами державної влади;
  - в) система встановлених або санкціонованих державою і спрямованих на регулювання суспільних відносин загальнообов'язкових норм, дотримання й виконання яких забезпечується шляхом переконання і державного примусу;
  - г) Особлива форма організації політичної влади в суспільстві, яка здійснює керівництво суспільством на основі права та за допомогою спеціальних механізмів правління.
5. Конфедерація – це:

а) форма союзу, за якої держава зберігає свій суверенітет у повному обсязі;

б) велика держава, яка містить у своєму складі території інших народів і держав;

в) об'єднання двох держав під спільним правлінням одного монарха;

г) об'єднання трьох держав під спільним правлінням одного монарха.

6. Які країни є найхарактернішим прикладом парламентської республіки?

а) Фінляндія, Індія, Швейцарія;

б) Франція, Італія, Польща;

в) Німеччина, Данія, Іспанія;

г) Італія, Німеччина, Чехія.

7. Правова держава – це:

а) система органів та інститутів, які гарантують й охороняють нормальне функціонування громадянського суспільства;

б) організована частина суспільства, члени якої добровільно об'єднуються з метою вибороти владу в суспільстві та утримати її;

в) певна кількість взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку цілісність;

г) сукупність політичних інститутів, відношень, процесів та принципів політичної організації суспільства.

8. Якому із наведених визначень відповідає висловлювання: “Вся державна влада йде від народу. Вона впроваджується народом через вибори та голосування, а також через спеціальні органи законодавства, виконавчої влади та правосуддя”?

а) республіка;

б) монархія;

в) імперія;

г) диктатура.

9. Назвіть країну, де існує унітарна форма державного устрою:

а) Швейцарія;

б) Австрія;

в) Португалія;

г) Німеччина.

АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Теми доповідей та рефератів

1. Ознаки держави та їх тлумачення.
2. Унітаризм та федералізм: порівняльний аналіз.
3. Інститут президентства в сучасному світі.
4. Представницькі інститути влади: функції та прерогативи.
5. Українська державність: сучасні проблеми та перспективи.

Логічні завдання

1. Зобразіть основний зміст концепцій виникнення держави у формі піктограм. Оформіть їх графічно.

2. У праці „Про дух законів” Ш.-Л. Монтеск’є писав: „Для громадянина політична свобода є душевним спокоєм, заснованим на переконанні у власній безпеці. Щоб володіти цією свободою, необхідним є таке правління, за якого один громадянин може не боятися іншого громадянина”. Визначіть, що саме, на думку Монтеск’є, надає цю свободу?

3. У чому, на ваш погляд, мають полягати відмінності у підході до розв’язання національного питання у однорідних (гомогенних) і різнорідних (гетерогенних) суспільствах?

4. Як ви ставитесь до підходів, один з яких полягає в тому, що у правовій державі існує пріоритет і верховенство закону, а другий – стоїть на непохитності свободи особистості, її прав та інтересів. Аргументуйте свій погляд на співвідношення між даними ціннісними підходами.

5. Назвіть основні цілі і функції соціальної держави. Спробуйте встановити дозволена межу втручання держави у соціальне й економічне життя. Які передумови є необхідними для формування соціальної держави?

Дискусія «Правова держава»

У переліку прав людини у особливу групу виокремлюються соціально-економічні. Проте їх тлумачення є неоднозначним. Згідно з однією точкою зору, держава повинна нести відповідальність за здійснення цих прав. Сутність іншої полягає у тому, що держава лише відзначає ці права, а відповідальність за їх реалізацію несе сама людина. Дамо пояснення на прикладі дискусії про право на працю.

А: „Я вважаю, що правова держава має забезпечувати повну зайнятість, гарантувати кожному індивіду роботу у відповідності з певною професією і гідну винагороду. Інакше держава не може вважатися правовою”.

Б: „В умовах ринкової економіки прагнення держави до забезпечення повної зайнятості на практиці означає фінансування збиткових підприємств, значні видатки, які неминуче ведуть до інфляції. Тому, проголошуючи право на працю, держава не повинна прагнути до його здійснення і забезпечувати кожному людину роботою. Вона лише гарантує індивіду, що ніхто не може змусити його до підневільної праці або заборонити займатися професійною діяльністю, якщо вона не порушує суспільну безпеку та права інших”.

А: „Чи можна у такому випадку стверджувати, виходячи з Ваших міркувань, що безробіття не є порушенням права людини на працю?”

Б: „Правова держава не може запобігти безробіттю, але вона має забезпечити індивіду допомогу з безробіття, за можливістю допомогти отримати йому нову, потрібну для суспільства професію та працевлаштуватися. Держава не може брати на себе відповідальність за долю людини. Тому окремий працездатний громадянин повинен сам проявляти активність,

ініціативу та заповзятливість, самостійно піклуватися про реалізацію свого права на працю”.

Яке з двох тлумачень соціально-економічних прав здається Вам найбільш коректним? Як, в світлі обраної Вами точки зору, можна тлумачити право на освіту, на відпочинок тощо?

ТЕМА 9. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

Режим без партій – це режим без демократії
Моріс Дюверже

Мета: вивчити сутність, структуру, функції політичних партій та партійних систем, проаналізувати роль партій в демократичній політичній системі.

Ключові слова: політична партія, партійна система, правляча партія, парламентська партія, соціальна база партії, опозиційна партія, партійна ідеологія.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

Вузлові питання теми

1. Історичні етапи формування, сутність та функції політичних партій.
2. Типологія політичних партій.
3. Сутність та різновиди партійних систем.
4. Сучасні тенденції формування партійної системи в Україні.
5. Ідеологічна ідентифікація політичних партій України.

9.1. Історичні етапи формування, сутність та функції політичних партій

Політичні партії є одним з головних елементів політичної системи, тому побудова демократичного суспільства неможлива без їх активної та конструктивної участі. Роль політичних партій особливо підсилюється у зв'язку з трансформаційними процесами минулого десятиріччя. В усіх країнах в процесі трансформації були створені нові політичні партії, які взяли на себе відповідальність за управління та поглиблення політичного розвитку. Однак недостатній досвід як при проведенні самих демократичних процесів, так і в створенні, ідеологічному та програмному спрямуванні партій приводять до того, що партії та політична еліта не завжди адекватно реагують на проблеми трансформаційного періоду, а інколи навіть стають причиною деструктивних явищ в суспільному житті. Все це надзвичайно актуалізує проблему дослідження та вивчення сутності та ролі політичних партій в сучасному суспільстві.

Політична партія (від лат. *pars* – частина, група, відділ) – політичний інститут, що представляє інтереси та цілі різноманітних суспільних груп. Через цей інститут люди висловлюють свої групові вимоги до держави, спілкуються та взаємодіють з нею.

Політична партія – явище Нового часу, але звичайно, виникла вона не на пустому місці. М. Вебер, наприклад, виділяє *три основні історичні етапи формування політичних партій*:

1. Виникнення аристократичних угруповань, які являють собою групи привілейованих громадян, що борються за політичну владу в державі.

2. Створення політичних клубів, тобто союзів однодумців, які захищають та розповсюджують якусь політичну ідею.

3. Формування масових політичних партій, які насамперед виокремлюються наявністю соціальної бази, тобто частки населення країни, що підтримує програму даної партії та голосує за неї на виборах.

Феномен політичної партії досліджували Г. Бюрдо, К. фон Бойме, М. Дюверже, Дж. Лапаламбара, Дж. Сарторі та ін.

Принципи, що виокремлюють політичну партію від суспільних організацій, сформулювали Дж. Лапаламбара та М. Вейнер в праці «Політичні партії та політичний розвиток». Вони виділяють **чотири сутнісні риси партій**:

1. Партія – це організація, тобто достатньо довго діюче об'єднання людей. Довготривалість існування організації дозволяє відокремити її від фракцій або клік, які виникають та зникають разом зі своїми організаторами.

2. Існування стабільних місцевих організацій, що підтримують регулярні зв'язки з центральним керівництвом.

3. Мета партії – завоювання та здійснення влади. Саме це виокремлює їх від груп тиску та суспільних організацій.

4. Наявність народної підтримки, починаючи з голосування, та закінчуючи активним членством у партії.

Моріс Дюверже в праці «Політичні інститути та конституційне право» визначає сутність політичних інститутів на відміну від юридичних. На його думку, політичні інститути роблять акцент «на реальну та конкретну організацію суспільств, а не на юридичні установлення, які ми намагаємося до них покласти». «Закон, юридичне установлення, Конституція, – стверджує вчений, – є не вираженням реального, але спробою упорядкування реального, спробою, яка ніколи не вдається повністю». Відповідно, політична партія, за М. Дюверже, – це своєрідний інститут, що визначається особливою структурою та організацією.

В політології відсутнє єдине визначення політичної партії. Існує декілька підходів до його формулювання. Політичні партії розглядаються як групи людей, об'єднані спільною ідеологією, або спільними програмами. М. Вебер під політичною партією розумів громадські організації, що спираються на добровільне прийняття членів, які прагнуть завоювати владу для свого керівництва і забезпечити активним членам певні вигоди (духовні чи матеріальні).

Французький політолог Р.-Ж. Шварценберг вважає, що політична партія – це постійно діюча організація, що існує як на національному, так і на місцевому рівнях, націлена на отримання та здійснення влади шляхом використання народної підтримки.

Російські дослідники В. Пугачов та О. Соловйов під політичною партією розуміють спеціалізовану організацію впорядкованих груп, що об'єднує найбільш активних прибічників тих чи інших цілей та спрямована на завоювання та виконання влади.

Отже, сучасна політична партія – це добровільне об'єднання людей на ідеологічному та організаційному ґрунті з метою завоювання, утримання та використання державної влади для реалізації інтересів певних соціальних груп.

Для усвідомлення сутності та ролі політичних партій важливим є визначення їх структурних складових. К. Гаджиєв виділяє **три структурні рівні політичних партій**. Перший рівень – це блок виборців, що підтримує дану партію та голосує за неї на виборах (соціальна база партії). Другий рівень – це офіційна партійна організація, первинні осередки партії. Їхнє завдання – мобілізувати виборців на підтримку партійного кандидата. Сукупність таких організацій створює організації на районному, земельному, штатному і т.ін. рівні, а сукупність цих партійних організацій – загальнонаціональну партію.

В структуру партії входить партійний апарат, що представляє собою групу людей, яка професійно займається керівництвом та організаційними питаннями діяльності партії.

Третій рівень – це представники партії в системі правління.

На думку О. Соловйова, внутрішня структура політичних партій представлена керівництвом та рядовими членами. Перше в свою чергу представлене вищим керівництвом та функціонерами. Вище керівництво – це лідери партії, її найбільш авторитетні та досвідчені діячі, ідеологи, мозковий центр. Це невелика група, партійна еліта, що визначає загальний політичний курс, конкретні цілі та засоби їх досягнення, розробляє програму партії.

Функціонери – це партійні активісти, що працюють на всіх рівнях як в центральних, так і в місцевих органах партії. Вони є організаторами усіх напрямків партійної роботи та провідниками її політичної лінії.

Рядові члени партії, як правило, працюють в первинних організаціях. Вони діють у відповідності до політичного курсу партії, виконують завдання партійного керівництва.

Таким чином, у структуру політичної партії входять:

- лідер партії;
- партійна бюрократія;
- мозковий штаб;
- партійна ідеологія;
- партійний актив;
- рядові члени партії.

Політичні партії виконують важливі функції в суспільній системі.

До **внутрішніх функцій партії** відносяться такі: формування партійного бюджету, вибори керівництва, підтримка відносин партійної бюрократії та рядових членів і т.ін.

Найбільш важливими **зовнішніми функціями партій** є представництво групових інтересів громадян в органах влади, інституціоналізація політичної участі громадян, відбір та рекрутування політичних лідерів та еліт, політична соціалізація громадян, розробка політичних програм розвитку суспільства, організація виборів до парламенту.

Підвищення стабільності та функціональності політичних партій пов'язане з розвитком **партійної дисципліни**. Її відсутність або незначний

рівень призводить до існування слабких партій, які то об'єднуються, то роз'єднуються, залежно від особистих бажань лідерів та домінуючих корпоративних інтересів. Суттєве значення партійна дисципліна має в першу чергу для партій, які входять до складу парламенту, що пояснюється необхідністю організованого голосування членів партії у парламентській фракції. За відсутності партійної дисципліни роль партій в політичній системі значно зменшується, вони розглядаються лише як тимчасовий засіб досягнення парламентського мандату. Після виконання цього завдання парламентарі дуже часто забувають про ідеологічні, політичні та організаційні пріоритети, що дозволили їм перемогти в передвиборчій боротьбі. На жаль, партії та партійні блоки можуть бути реально діючими одиницями на виборчій арені і розгубити свою «реальність» у парламентській діяльності.

Для того щоб уникнути цієї негативної ситуації та підвищити дійсно конструктивний вплив партій на діяльність парламенту й уряду, необхідно зміцнювати їх здатність контролювати голосування та політичну діяльність своїх членів. Коаліційний уряд не може управляти без підтримки парламентської більшості, це означає, що партії, які підтримують уряд, повинні реально впливати на голосування своїх представників у парламенті, а це, в свою чергу, потребує існування партійної дисципліни. Звісно, тут не йдеться про відродження тоталітарних партій, де одностайність думки та залізна дисципліна забезпечувалися безальтернативністю та жорстким примусом. Як вважає Дж. Сарторі, дисципліна голосування не повинна бути результатом примусу та покарання. Він виділяє **чотири групи факторів, що можуть сприяти організованому голосуванню в партійних фракціях парламенту:**

1. Вплив з боку центрального органу партії.
2. Соціально-політична, ідеологічна згуртованість членів партії.
3. Особиста зацікавленість парламентарів, наприклад, у підтримці власного однопартійного уряду.
4. Наявність шкідливого впливу дисциплінованої партії-конкурента.

У практичній діяльності парламентів, як правило, існують усі ці різновиди партійної дисципліни в залежності від конкретної ситуації, типу партійного об'єднання тощо.

Наявність чіткої партійної дисципліни здатна значно підвищити послідовність законодавчої політики, якщо, звичайно, партія має реальну програму, а не лише набір передвиборчих закликів, знижує ступінь конфліктності в процесі обговорення законопроектів, послаблює деструктивний вплив вузько корпоративних інтересів та лобістських груп.

Дисциплінована партія стає реальним, конструктивним суб'єктом управління державою, бо організована, згуртована структура важче піддається зовнішнім впливам. Її політика, попри всі спроби тиску, спрямована переважно на виконання партійної програми. Однак в Україні та інших пострадянських державах формування таких позитивно дисциплінованих, згуртованих та дієздатних партій ще тільки розпочинається і динаміка цього процесу буде значною мірою впливати на темпи модернізації політичної системи в цілому.

Для визначення загальних рис і конкретних особливостей політичної системи велике значення має з'ясування суспільно-політичного середовища, в якому ці механізми діють. Такі дії відбуваються в межах відносин між партіями, виборцями та парламентом. Основою цих відносин є політичні партії. Партії є своєрідним механізмом зв'язку між відповідними інтересами та їх реалізацією через органи державної влади, в тому числі і парламенті. Ця функція політичних партій за кордоном реалізується завдяки тому, що парламентські фракції мають суто партійний характер. Створення подібних структур за іншими ознаками не припускається, а нерідко навіть забороняється.

Фракції виконують істотну роль у підготовці практично всіх парламентських рішень. Від них залежать зміст порядку денного роботи палати, напрям і характер парламентських дебатів, сам хід і багато організаційних моментів законодавчого процесу, ініціативи щодо контролю за урядом тощо. Фракції беруть участь у формуванні таких парламентських структур: постійних та спеціальних комісій та комітетів, а також керівних органів палат. У країнах з парламентарними формами правління в тих випадках, коли жодна партія не завоювала більшості місць у законодавчому органі влади, фракції відіграють вагому, а нерідко і вирішальну роль у формуванні уряду. Тому саме при існуванні багатопартійної системи та відсутності правлячої партії надзвичайно важливо мати партії з чіткою дисципліною та наявністю реального контролю центрального органу партії за голосуванням у парламенті.

Політичні партії повинні складати гармонійну цілісність як у власних межах, так і в зв'язках з електоратом і владою. Життєздатність політичних партій визначається якісними і кількісними характеристиками зв'язку електорату з партійним лідером, партійною структурою та усвідомленням потенційними виборцями партійної програми. Найчастіше провідну роль тут відіграє партійне лідерство, здатне компенсувати низьку ефективність організаційних, кадрових і програмно-цільових ресурсів партії. Наявність у політичній партії сильного харизматичного лідера створює можливість компенсувати низьку функціональність партії та програми, але, з іншого боку, може сприяти перетворенню всієї структури на систему обслуговування вузько корпоративних інтересів лідера та соціальної групи, що його підтримує.

9.2. Типологія політичних партій

Багатоманітність історичних та соціокультурних умов політичного розвитку країн та народів привела до виникнення різноманітних партійних структур, що виокремлюються своєю структурою, функціями, діяльністю. Існує значна кількість *критеріїв класифікації типів політичних партій*.

До системи таких критеріїв належать:

1. Інституціоналізація партії, тобто ступінь залученості партії до політичної системи.
2. Статус партії в державному апараті.
3. Соціальна підтримка партії.

4. Політичні орієнтації та програми партії.

5. Цільова орієнтація партії, спрямованість на співробітництво чи суперництво, кооперацію або конкуренцію.

6. Структурна незалежність партії (джерела доходів, кадрового поповнення, зв'язки з іншими партіями).

7. Внутрішня організація, ступінь структурованості, географічного розповсюдження, частота партійних зборів і т.п.).

8. Згуртованість партії, активність її членів, вимоги до членів партії, особиста відповідальність.

А. де Токвіль запропонував типологію політичних партій, однією з цілей якої було показати зв'язок між організацією однодумців та загальною соціальною організацією. Так, час великих змін народжує великі партії, у фазі малих змін настає час інтриг та малих партій. Поява партії проходить по такій схемі: політичний діяч визначає свій інтерес. Потім він провадить пошук подібних інтересів, які він міг би об'єднати навколо свого, а потім шукає серед існуючих в світі доктрину, яку він може використати як перепустку до політичного світу.

У відповідності до веберовської теорії політичного володарювання можна виділяти ідеальні типи партій в залежності від типу панування, що ними використовується. Таким чином формуються **харизматична партія, традиційна партія, легально-бюрократична.**

«Завдання методологічної класифікації виступає сьогодні як найважливіше; в політичних науках неможливий жоден рух вперед, доки їх дослідження зберігатимуть атомізований характер» – М. Дюверже. Типи партій є певним спрощенням, жодна партія не відповідає цілком прийнятій класифікації. Типологія і класифікація доповнюють одна одну, типологія становить синтез класифікації, яка передбачає комплексний багатовимірний поділ, у якому б знайшли місце всі партії.

М. Вебер сформулював дві типології. Згідно з першою партії можна поділити на **партії патронажу, партії інтересу чи класові та світоглядні партії.** Перші – формуються для того, щоб отримати владу і заповнити представниками свого штабу різноманітні адміністративні посади. Другі – свідомо орієнтовані на реалізацію інтересу якогось класу чи верстви. Треті – це партії, які служать певній ідеології або світогляду. Перші і другі з часом зближуються і зрештою залишаються партії інтересу та світоглядні.

Друга – історична типологія – поділяє партії відповідно до історичних етапів їх формування.

З. Нейманн розрізняє **«партії репрезентації»**, в яких маса членів обмежується лише участю у виборах, а діяльність партії здійснюється «невеликою групою політиків», а також **«інтеграційні партії»**, які характеризуються активним залученням мас до партійного життя.

Дж. Сарторі теж поділяє політичні партії за ступенем репрезентативності на **істотні та неістотні.** До перших він відносить ті партії, що мають можливість впливати на характер та конфігурацію партійної системи (потенціал коаліції або шантажу). Неістотні партії – це ті, що формують лише фон

партійної конкуренції. Дж. Сарторі вводить також таке поняття, як ідеологічна дистанція між партіями.

Найбільш досконалу типологію партій запропонував М. Дюверже. Основним критерієм його типології є організаційна будова партії. Сучасні партії на його думку розрізняються, перш за все, типом організації, а не ідеологією чи групами прихильників. «Сучасні політичні партії характеризуються, передусім їх анатомією».

З цього погляду М. Дюверже пропонує дві типології. З одного боку, він відрізняє *спеціалізовані* (орієнтовані лише на політичний бік життя людини) від *тоталітарних*, які охоплюють всю сутність життя громадян, підпорядковуючи його повністю служінню певній ідеї.

Велике поширення в політології отримала класифікація французького вченого М. Дюверже, який виділяв *кадрові, масові та суворо централізовані партії*. *Кадрові партії* формуються, як правило, «зверху», на ґрунті різноманітних парламентських груп, груп тиску, об'єднань партійної бюрократії. Вони орієнтуються на участь професійних політиків та елітарних кіл, що веде до вільного членства та певної аморфності партійних організацій, тобто відсутності інституції офіційного членства, жорстокого організаційного зв'язку пересічних партійців та керівництва, чіткої партійної дисципліни. Такі партії зазвичай активізуються тільки під час виборів. Головне в їх діяльності - виборча боротьба, «уловлення голосів» виборців, а основна мета - перемога на виборах. Відсутність офіційного членства тут компенсується наявністю розгалуженого апарату професійних партійних чиновників - основної сили у здійсненні політики партії. Класичними зразками партій такого типу є республіканська й демократична партії США.

Для *масових партій* характерною є наявність централізованого партійного апарату, що формується з функціонерів, які професійно займаються політичною діяльністю, чітка організаційна структура й наявність організаційного зв'язку керівних органів з низовими організаціями, оформлене членство, квитки, внески, обов'язковість статутних вимог, прийнятих рішень та партійної дисципліни. Значними повноваженнями у таких партіях наділене національне керівництво і безпосередньо лідер партії. Таким чином, масові партії являють собою централізовані, добре організовані та дисципліновані організації з уставним членством. Тут теж важливу роль відіграють лідери та апарат партії, але велика увага приділяється спільності поглядів, ідеологічній єдності членів. Масові партії часто створюються «знизу», на ґрунті профспілкових, кооперативних та інших суспільних рухів. В окремих випадках формування партій подібного типу можливе також за участі елітарних кіл (парламентських комітетів, комітетів підтримки та ін.) та рядових громадян (виборців). Деякі теоретики, зокрема Ж. Блондель, наголошують на великій різноманітності форм діяльності та інших аспектів функціонування масових партій і тому виділяють серед них представницькі партії західного типу, комуністичні та популістські.

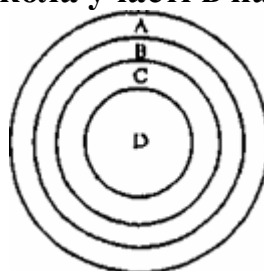
Для *суворо централізованих партій*, за М. Дюверже, властиве перетворення ідеології в основоположну організуючу силу. Для таких партій

(до них М. Дюверже відносить комуністичні та фашистські) характерна наявність складної ієрархії, суворої, майже військової дисципліни, висока організованість дій, поклоніння вождям.

Аналізуючи структуру партійних організацій, в кадрових партіях М. Дюверже виділяв три «концентричні кола участі»: 1) партійний електорат; 2) симпатички партії, що надають підтримку та входять до допоміжних партійних організацій: молодіжних, спортивних, національно-культурних та ін.; 3) активісти, що забезпечують організаційну та пропагандистську роботу партії. В масових партіях до цієї структури додається ще четверте «концентричне коло» – постійними членами партії.

Концентричні кола участі в партійному житті

A — електорат; B — симпатички; C — члени партії; D — активісти.

М. Дюверже також вважає, що важливим показником впливовості політичних партій виступає так званий «індекс членства»: співвідношення між кількістю виборців та членів даної партії (A/C).

Подальший розвиток типології партій був здійснений Ж. Шарло. До двох типів партії (кадрова та масова) він додав третій – *партію виборців* (catch-all-party). Вона представляє собою певний синтез масових та кадрових – з одного боку, йдеться, швидше, про партію виборців, ніж активістів, з іншого – це більш партійне об'єднання, ніж класова партія. Таким сучасним партіям вже не достатньо формування партійних комітетів. Для досягнення своїх цілей вони повинні мати відповідний апарат, що керує діяльністю та здійснює сучасну агітаційно-пропагандистську роботу. Тому організаційна структура партії виборців є розвиненішою, ніж у кадрової партії, але не такою розвиненою, як у масової. Часто партійний апарат повністю фаховий і здійснює переважно функції менеджерів виборчої кампанії. В масових партіях запозичуються типові техніки масової обробки свідомості – мітинги, маніфестації тощо, але розробляється і багато нових.

Все це ще раз підтверджує перетворення політичних партій на потужні підприємства, спрямовані на нагромадження ресурсів, щоб контролювати політичну владу.

Ознаки масових та виборчих партій

Масова партія	Партія виборців
Головний партійний апарат, партійна бюрократія виконує олітико-адміністративні функції	Центральна роль належить професійній еліті, еспертам
Організація базується на фісованому членстві і має сильні вертикальні зв'язки	Організація зі слабкими вертикальними зв'язками і необов'язковим фіксованим членством
Звертається до електорату, використовуючи певну ідеологію (електорат приналежності)	Спілкується з електоратом через звернення до його поглядів (електорат думки)
Домінують лідери, обрані за внутрішньопартійними процедурами. Існує сильне колегіальне керівництво.	Домінують представники партії, які виконують публічні функції. Персонал партії виборчого звернення
Джерелом фінансування є членські внески та доходи зацікавлених організацій.	Джерелом фінансування є публічні фонди та дотації зовнішніх груп інтересів.
Партія робить акцент на ідеології	Партія зосереджує увагу на вирішенні певних проблем
Модель кар'єри – ріст через основні етапи в межах партійної структури	Модель кар'єри – раптова проява серед партійної еліти, що може бути результатом зростання ваги конкретної групи інтересу.

Виборчим цілям підпорядковуються ідейно-програмні засади діяльності партії. Основні програмні моменти повинні привертати увагу значної кількості виборців, нікого не відштовхувати, давати кожній соціальній групі знайти щось привабливе для себе. Така програма зазнає частих змін відповідно до обставинами. Часто різні частини програми створюються для різних середовищ. Конкуренція партій приводить до стирання програмно-ідеологічних відмінностей між ними. У цьому напрямку розвиваються британська консервативна партія, партії США, ХДС\ХСС, СДПН.

Ознаки масових та виборчих партій були сформульовані в працях А. Панеб'янка. Він використовував такі критерії, як характер внутрішньопартійних зв'язків, спосіб обиравання лідерів, джерела фінансування. Ставлення до ідеології, тип домінуючої виборчої лояльності та модель кар'єри.

Національно-визвольна партія – функціонують в державах третього світу. Виникають в країнах після здобуття незалежності. Відрізняють три їх форми. 1. **Партія-конгрес** – широка організація на федеративних принципах, керована центром. Ідеологія націоналістична. Початковий етап національно-визвольної боротьби. 2. **Класичний тип партії** – має демократичну програму та організаційну структуру. Ставить виборчі цілі, діє в конкуренції з іншими партіями. Азія і Африка. Зустрічається дуже рідко. 3. **Революційний фронт** –

організація, що виступає в революційних ситуаціях за національне визволення або радикальні суспільно-політичні зміни. Фронт є масовою, централізованою та дисциплінованою організацією. Його цілі значно ширші, ніж просто політичні.

Транзитна партія – стосується політичних партій держав перехідного періоду з неусталеною соціальною, політичною, а відповідно і партійною структурою. 1. **Парасолькова структура чи народний фронт**, виникнення якого часто пов'язане з першими демократичними виборами. Виконують вони завдання максимальної підтримки населення на свою користь і протиставлення тим політичним силам, що підтримують попередній режим. Такими були Громадянський форум у Чехословаччині, «Солідарність» у Польщі. 2. **Оновлені правлячі партії попередніх режимів** – Партія Демократичного соціалізму в Німеччині, Соціал-демократична партія Польщі, Угорська демократична партія. 3. **Етнічні партії** – захищають інтереси етнічних груп, що зазнавали чи можуть зазнати утисків при новій владі від етнічної більшості Словацька народна партія – партія угорської меншини.

Як стверджує відомий український дослідник Ю. Шведа, для сучасної політичної науки дуже характерно типологізувати партії у зв'язку з соціальними (буржуазні; дрібнобуржуазні; селянські; пролетарські тощо), етнічними (ультраліва баскська партія «Ері батасуна»), демографічними (жіноча об'єднана партія Бельгії), культурологічними (партії любителів пива у Німеччині та Росії) критеріями.

Важливе значення має і диференціація партій з точки зору їх **організаційної структури**. Тут виділяють **парламентські партії** (у якості первинних організацій в них виступають територіальні комітети), **лейбористські** (різновид парламентських партій, що допускають колективне членство, у тому числі трудових колективів) та **авангардні** (будуються на принципах демократичного централізму та територіально-виробничого об'єднання своїх членів).

За **ідеологічним критерієм** практикується виділення доктринальних, прагматичних (патронажних) та харизматичних партій (З. Ньюмен). Перші в своїй діяльності орієнтуються на захист своїх ідеологічних позицій та принципів. У патронажних партіях ідеологічні обмеження на мають суттєвого значення, їх легко забувають при укладення вигідних угод, коаліцій та ін. В харизматичних партіях люди об'єднуються навкруги яскравого, впливового лідера, практично підкорюються його волі.

Своєрідним комплексним варіантом розглянутих класифікацій політичних партій є типологія американського політолога С. Коенна. Він виокремлює чотири типи політичних партій:

1. **Партії як політичний авангард певного класу, верстви** (ленінська концепція).

2. **Партії, створені насамперед для участі у виборчих кампаніях** (інколи їх називають «машинами для голосування», їхнє завдання полягає в участі у передвиборчій кампанії, проведенні своїх кандидатів на виборах (такими, приміром, є партії США).

3. **Парламентські партії** (характерні для європейських країн - Англії, Франції), виконують дві головні функції - підготовку виборців, схилення їх на свій бік та контроль за здійсненням парламентського курсу.

4. **«Партії-клуби»** – масові партії, які об'єднують людей не за їх причетністю до якоїсь політичної лінії, а за спільністю поглядів, інтересів і запитів, вони також беруть участь у політичних виборах.

Характерним для країн, що здійснюють демократичний транзит, є виникнення такого нетипового явища, як партія влади. *Партія влади* – інституційно не оформлений політичний блок, що складається з “прагматично зорієнтованих і деідеологізованих кіл номенклатури, представників держaparату, засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства. Тобто це – квазіпартійна організація, що захищає на виборах інтереси людей, які знаходяться при владі (представників правлячої еліти).

Партія влади не є конкретною правлячою партією, хоча спроби створити певні інституції для обслуговування владного корпусу здійснюються повсякчас. Характерною особливістю цих структур є те, що вони не масові, розраховані не на публічну політику, а на безпосередній вплив на владу через особисті зв'язки чи входження у владні структури.

В аспекті класифікації політичних партій значний інтерес представляє проблема аналізу різноманітних типів представництва у внутрішньопартійних відносинах. Як і в суспільстві в цілому, принцип представництва визначає тут, перш за все, відносини суб'єктів та об'єктів, впливає на механізм висунування лідерів та здійснення ними керівних функцій. Російський дослідник Ю. Коргунюк виділяє *чотири основні типи внутрішньопартійних відносин*. У якості критеріїв класифікації він висуває характер цілей, засоби їх досягнення, пріоритети діяльності, стимули до об'єднання та характер соціальної бази. Найбільш примітивною формою можна вважати *клієнтелу*, що об'єднується навкруги патрона, вождя. Цілі її учасників у більшості виключно прагматичні та стимули до об'єднання переважно матеріальні. Пріоритет такої форми політичного об'єднання можна спостерігати в тих сферах діяльності людей, що перебувають на межі або за межею закону. Вся влада в клієнтелах належить лідерам, і тільки вони можуть представляти свою суспільну групу у зовнішньому світі. Тому типом представництва тут виступає патронаж.

В Україні також існує практика деяких партій та кандидатів, які напередодні виборів вдаються до соціальної благодійності – роздають подарунки та грошову допомогу пенсіонерам, інвалідам, дітям-сиротам, дарують комп'ютери школам і т.ін. Таким чином здобувається авторитет, що конвертується у голоси виборців, які міркують за логікою хоч невеличкої, але реальної вигоди. Такі партії, на думку М. Примуша, не можна назвати демократичними партіями у західноєвропейському сенсі, вони скоріш – групи обслуговування певної клієнтури. Виборець у такому випадку, як і рядовий член партії повністю відсторонений від партійної роботи або прийняття рішень, він виступає пасивним адресатом для благодійності.

Далі за рівнем розвиненості внутрішньопартійних відносин іде **ієрархічна структура**. Багато у чому вона подібна до клієнтели, але є і сутнісні відзнаки. В клієнтелі зв'язок між патроном та клієнтом носить особистий характер, а в ієрархічній структурі відносини на різних рівнях організації більш функціональні та знеособлені. Конструкція ієрархічної структури дозволяє досить легко замінити її окремі ланки, вона досить незалежна від окремих людей. В цьому головна перевага ієрархічної структури над клієнтелою, життєздатність якої залежить від дієздатності вождя. До того ж, ієрархічна структура живе за уставом та інструкціями, що хоча і надають керівництву широкі повноваження, але одночасно і обмежують їх. Клієнтела існує переважно за порядком, встановленим лідером.

Ієрархічні структури найбільш ефективні у тих сферах діяльності, де необхідна максимальна концентрація та збалансованість зусиль, що потребують високої дисципліни. В ієрархічних структурах добре розвинена система матеріальних заохочень, у якості стимулу діяльності використовується також кар'єрне просування. Важливим для таких об'єднань є також формування корпоративного духу, який, як правило, презентується у вигляді ідеології. Мета ієрархічної структури – власне процвітання, але для нормального функціонування тут необхідна здатність кожного члена до певного самообмеження. Взаємодія таких партій з зовнішнім світом, зазвичай, не ґрунтується на чіткому дотриманні моральних норм, хоча у внутрішньому житті вимагає строгого виконання корпоративного кодексу поведінки.

Лідер у ієрархічних структурах – це начальник, командир, який підкоряється уставу. Він, як правило, виступає від усієї організації у зовнішніх стосунках, але може і передавати комусь свої повноваження, що зовсім не є характерним для клієнтели. Форма представництва тут набуває вигляду делегованих згори донизу повноважень або командування.

Інша форма внутрішньопартійної організації – **громадянський союз**, на відміну від попередніх типів базується на горизонтальній, а не вертикальній моделі відносин. Члени громадянських союзів майже не залежать один від одного на підставі своєї відносної самодостатності. Об'єднує їх загальна справа, що чітко відокремлена від їх приватного життя. Лідер громадянського союзу – перший серед рівних. Він не володарює на свій розсуд, а користується повноваженнями, делегованими йому знизу. Членам організації він не вождь і не начальник, він – захисник їх інтересів у зовнішньому світі. Громадянський союз живе не за волею патрона і не за статутом, а за законами, прийнятим всіма членами організації. При цьому є ефективні засоби контролю за діяльністю лідера. Серед них – виборність посадовців, їх регулярні звіти і т.п. Вступ до таких громадянських відносин, безумовно, також ґрунтується на принципі взаємної вигоди. Однак на перший план тут виходить саме слово „взаємна”. Громадяни добровільно прагнуть досягти такого стану, який є вигідним для більшості. Таким чином, підвищується значення солідарності. В публічній сфері особливо превалюють загальні інтереси, які оформляються в певну ідеологію.

Клієнти, ієрархічні структури та громадянські союзи спрямовані на захист інтересів переважно своїх членів. Але існують об'єднання, ціль яких – відстоювання загальносуспільних інтересів. Найбільш підходяща назва для таких об'єднань – *клуби одностудців*. Людей тут єднає не спільна вигода, а спільність ідейних переконань. Включають такі клуби в себе переважно інтелігенцію і за своєю структурою ще більш горизонтальні, ніж громадянські союзи. Відносини в клубах рівноправні настільки, що в них майже немає організаційної структури. Такі організації прагнуть представляти не окремі соціальні групи, а все суспільство, основна сфера їх діяльності – правозахист. Від патронажу ця діяльність відрізняється тим, що не встановлює особистих відносин між захисниками та тими, кого захищають, а також тим, що має на увазі захист фундаментальних прав, а не надання матеріальної допомоги нужденним. Правозахисники, якщо когось і ведуть за собою, то силою власного прикладу, а не примусово.

В структурі будь-якої сформованої партії можна знайти риси усіх цих об'єднань, однак зазвичай якась з них є провідною, більш яскраво визначеною. Так, в лідерських партіях домінують патронажні відносини; в масових, централізованих, перш за все, комуністичних – ієрархічні, фашистські партії – це гібрид клієнти та ієрархічної структури; традиційні кадрові партії будуються за принципом громадянського союзу; в ідеологічних партіях, особливо під час їх створення, є багато чого від клубів одностудців.

Які відносини переможуть в конкретній партії і ким вона стане по відношенню до виборця, залежить від багатьох чинників. Головні з них такі:

- тип самоорганізації партії, який формується на ґрунті її соціального складу;
- соціальна дистанція між виборцями та тими, кого обирають, партією та електоратом, а також між лідерами та рядовими членами партії;
- рівень політичної активності і самостійності як виборців, так і членів партії.

Проблема розвитку політичних партій як еволюції рівня та характеру їх відкритості розглядається зокрема в працях Ю. Хабермаса. Наприкінці XIX сторіччя відбуваються суттєві структурні зміни і в політичних партіях, і в характері їх відкритості. Кадрові партії як інституції суспільно-світського спілкування втрачали значення, розвиток масової комерційної преси відповідав переходові партій на засади масовості. Соціалізація громадянських прав рівності змінила саму структуру партій. Нетривкі об'єднання виборців від середини XIX сторіччя поступаються місцем партіям у власному розумінні, які були організовані не за локальним принципом, а, маючи бюрократичний апарат, спрямовувалися на ідеологічну інтеграцію та на політичну мобілізацію широких мас виборців. Тепер для збору голосів партіями необхідно було спілкуватися з масами громадян держави за допомогою нових методів. Збори виборців з їхніми звітними доповідями місцевих депутатів змушені були поступитися місцем систематичній пропаганді. Настає «час просвітництва і керування, інформації і реклами, педагогіки і маніпулювання».

Під впливом цих суспільних процесів виникає партія виборців, або «інтеграційна партія», що за формою не дуже відрізняється від масової. Різниця тут полягає в тому, що комунікація з виборцями спрямована лише на короточасне їх переконання в партійних виборчих цілях, і зовсім не переймається політичною незрілістю та формуванням відповідного стійкого світогляду електорату. Сьогодні така «масова партія інтеграції зовнішніх оболонок» стала домінуючою партією. Головне для неї – маніпулятивно впливати на поведінку населення на виборах, а не обмінюватися з нею інформацією для реального представництва інтересів в структурах влади, що веде до зниження рівня зовнішньої відкритості політичних партій. Таким чином, сучасні партії – це знаряддя формування волі та розподілу владних повноважень, але в руках партійних керівників, а не громадян.

Роль політичних партій в сучасному світі істотно змінюється, що констатується багатьма дослідниками. Так, Ф. Шміттер стверджує, що в західних демократіях природа та роль партій останнім часом істотно змінилася, і було б помилкою думати, що партіям сучасних неodemократій необхідно повторювати усі стадії розвитку своїх попередниць, виконувати усі їх функції.

Які ж зміни відбулися з політичними партіями в країнах з усталеною демократичною системою? Починаючи з 70-х років ХХ сторіччя західні дослідники відмічають такі явища, як розмивання соціально-класової визначеності партій, зниження їх масовості, деідеологізацію курсу, послаблення партійної ідентифікації громадян суспільства.

Причини цих змін полягають в певному вирішенні чи пом'якшенні глобальних соціальних конфліктів, що протиставляли один одному великі суспільні класи чи соціальні групи. Нові суспільні конфлікти, пов'язані з екологічними або національно-етнічними чинниками, не мають постійного та комплексного характеру, а розмежування за інтересами тут має більш локалізований, фрагментарний та тимчасовий характер. Відповідно до цього і політика партій фрагментується за темами та рівнями, отримує конкретний однопроблемний вимір і, відповідно до цього, не пов'язується з великими загальними продуктами. Все це приводить до падіння зацікавленості до традиційної ідеологізованої політики, що продукувалася масовими партіями. До того ж в цьому напрямку діє і тенденція до «технологізації» політичних партій, просування на перший план партійного життя політтехнологів та рекламистів.

Таким чином, різновиди політичних партій, що існують у певній країні визначаються історичними та соціокультурними умовами політичного розвитку, історичним досвідом народу.

9.3. Сутність та різновиди партійних систем

Конструктивний розвиток суспільства потребує не тільки організованих, дієздатних партій, але й налагодження між ними ефективної взаємодії, що надзвичайно актуалізує проблему формування партійної системи. *Партійна система – це сукупність політичних партій, пов'язаних з іншими*

елементами політичної системи та між собою певними упорядкованими відносинами. Використовуються різноманітні визначення партійної системи. Так, партійна система тлумачиться як право партій на формування власної системи правління (З. Ньюмен), як сукупність політичних сил, представлених в парламенті, або таких, що прагнуть до представництва в парламенті (Е. Каак). Дещо інший підхід, за якого під партійною системою розуміється сукупність відносин між легально діючими політичними партіями. Ці відносини виявляються в суперництві або спільній боротьбі за владу (Е. Вятр).

Характер партійних систем визначає вид політичного режиму, механізм та ефективність демократії. ***Серед чинників, що впливають на формування партійної системи, можна назвати:***

1. Характер соціальної структури суспільства.
2. Чинне законодавство.
3. Соціокультурні традиції.
4. Характер домінуючих у суспільстві проблем.
5. Домінування гетерогенних (боротьба за різні групи електорату) або гомогенних (боротьба за один прошарок електорату) видів партійної конкуренції.
6. Розповсюдження базової системи цінностей, що притаманна усім партійним напрямкам та домінуючим типам партійної співдружності (блоки, коаліції, локальні партійні союзи та ін.).

Якщо партійна система пронизана полярними протиріччями, то і політична система буде мати конфліктний характер, лише підсилюючи напруженість суспільних відносин. Але якщо соціальні групи орієнтуються на єдину систему цінностей та ідеалів, то й партійна система буде характеризуватися більш толерантним характером міжпартійних та партійно-державних відносин.

Значний вплив на формування партійних систем має ступінь сформованості правової бази. Особливо це стосується виборчого законодавства. Так, наприклад, там, де діють виборчі системи мажоритарного типу, як правило, формуються двопартійні системи та системи з домінуючою партією. Пропорційні виборчі системи, навпаки, дають шанси на представництво в органах влади більшій кількості політичних сил, ініціюють створення багатопартійних систем та коаліцій партій, полегшують виникнення нових партій.

Якщо партійна система пронизана полярними протиріччями, то і політична система буде мати конфліктний характер, лише підсилюючи напруженість суспільних відносин. Але якщо соціальні групи орієнтуються на єдину систему цінностей та ідеалів, то й партійна система буде характеризуватися більш толерантним характером міжпартійних та партійно-державних відносин.

Значний вплив на формування партійних систем має ступінь сформованості правової бази. Особливо це стосується виборчого законодавства. ***Закон Дюверже віддзеркалює тенденцію, відповідно до якої електоральне правило простої більшості в одномандатному окрузі звичайно приводить до***

виникнення в законодавчому органі двопартійної системи, тоді, як електоральні системи з пропорційним представництвом породжують багатопартійність. Так, наприклад, там, де діють виборчі системи мажоритарного типу, як правило, формуються двопартійні системи та системи з домінуючою партією. Пропорційні виборчі системи, навпаки, дають шанси на представництво в органах влади більшій кількості політичних сил, ініціюють створення багатопартійних систем та коаліцій партій, полегшують виникнення нових партій.

Класифікація типів партійних систем здійснюється як за якісними, так і за кількісними критеріями. М. Дюверже виділяв *одно-, двох- та багатопартійні* системи. Класифікація політичних партій за якісними критеріями виділяє демократичні та антидемократичні партійні системи.

Г. Алмонд та Дж. Пауелл виділяють *змагальні партійні системи*, які намагаються збудувати електоральну підтримку, та *неконкурентні авторитарні системи*, які намагаються керувати суспільством. В змагальній партійній системі агрегація інтересів відбувається на декількох рівнях: в межах певної партії, оскільки партія вибирає кандидатів та висуває пропозиції стосовно політичного курсу; через електоральну конкуренцію; шляхом угод та коаліційного будівництва в органах законодавчої та виконавчої влади.

Класифікація змагальних партійних систем за кількістю партій та ступенем міжпартійного антагонізму

	Двopартійна система	Система коаліцій більшості	Багатопартійна система
Консенсусна	Сполучені Штати Америки, Велика Британія, Австрія 1966-1980	Західна Німеччина	Норвегія
Узгоджувальна	Австрія 1948-1966	Нідерланди	Бельгія
Конфліктна	Австрія 1918-1934	П'ята Французька республіка	Італія, Веймарська Німеччина, Четверта Французька республіка

Мажоритарні та багатопартійні системи відрізняються кількістю політичних партій, що впливає на законодавчий процес та шляхи формування уряду. В мажоритарних системах просто домінують дві партії (США) або існують дві провідні партії та діють електоральні закони, що забезпечують одній з них парламентську більшість (Велика Британія). В чисто багатопартійних системах співвідношення партій, структура виборчої підтримки та електоральні закони практично виключають завоювання однією партією більшості в законодавчому органі. Агрегація інтересів в ході після

виборчого торгування між партіями відіграє там вирішальну роль у визначенні правлячого курсу.

Ступінь антагонізму або поляризації партій впливає на рівень стабільності уряду. В консенсусних партійних системах партії, що контролюють більшість місць в парламенті, не дуже відрізняються одна від одної з точки зору політичних курсів і в достатній мірі довіряють одна одній і політичній системі (США, Велика Британія, Німеччина). В такого роду системах може вестися напружена торгівля та йти жваве політичне життя, але це не загрожує системі.

В *конфліктних політичних системах* в законодавчому органі домінують партії, що сильно розходяться між собою по принципових питаннях або вороже налаштовані по відношенню одна до одної і до політичної системи (Росія, Україна). Якщо партійна система має змішані характеристики і консенсусної, і конфліктної. Г. Алмонд та Дж. Пауелл називають її консоціативною або узгоджувальною.

Авторитарна партійна система також є спеціалізованою структурою агрегації інтересів. Тут агрегація інтересів проходить в межах партії або в ході взаємодії між групами підприємців, землевласників та інституціональними групами всередині бюрократії або воєнних. Громадяни не мають можливості впливати на цей процес через вибір партійних альтернатив.

Авторитарні партійні системи розрізняються по рівню контролю в нутрі партії та ступеню контролю партії над іншими групами в суспільстві. Наявність ексклюзивної правлячої партії передумовлює повний контроль партійного керівництва над політичними ресурсами. Така партія заперечує будь-яку легітимну агрегацію інтересів внутріпартійними групами та не допускає ніякої свободи діяльності соціальних груп, громадян або інших урядових органів. Вона пронизує усе суспільство та мобілізує підтримку політики, яка вироблена партійним керівництвом. Засобом легітимації її політичного курсу виступає всезагальна політична ідеологія, що претендує на знання істинних інтересів громадян, якими б не були їх дійсні бажання.

Авторитарні партійні системи можуть також базуватися на інклюзивній політичній партії, яка визнає і намагається координувати різні соціальні групи, що існують в суспільстві. Вона приймає та агрегує певні автономні інтереси, одночасно придушуючи інші та заперечуючи будь-які форми діяльності, здатні підірвати її панування.

Важливий внесок в теорію партійних систем вніс Дж. Сарторі. Він підкреслював, що, перш за все, дуже важливо визначитися з критерієм підрахунку кількості партій. Це необхідно зробити, оскільки можна помилково вирішити, що варто підрахувати усі партії, що існують в будь-якій партійній системі. Необхідно враховувати не усі, а лише впливові партії, що визначають природу партійної системи. З цією метою Дж. Сарторі запропонував два правила для підрахунку партій.

Правило 1. Партію меншості можна не враховувати, поки вона не розглядається як реальний або можливий учасник коаліції більшості. І, навпаки, партію меншості варто враховувати, незалежно від її розмірів, якщо вона

вбачає своє призначення в тому, щоб через деякий час стати одним з союзників урядової більшості. Це правило слід застосовувати лише для партій, орієнтованих на уряд або ідеологічно близьких партнерів з коаліції.

Правило 2. Партію вважають значною, якщо її існування чи поява впливає на тактику партійної конкуренції партій, орієнтованих на уряд, і, особливо, коли вона змінює напрям конкуренції... або ліворуч, або праворуч, або в обох напрямках.

Таким чином, значні партії повинні володіти або коаліційним потенціалом, або потенціалом, що шантажує. Партії, які не володіють нічим із перерахованого вище, не слід враховувати.

Дж. Сарторі запропонував 7-ступеневу класифікацію типів партійних систем, яка базується як на кількісних, так і на якісних критеріях:

1. **Система з однією партією** – характеризується тим, що тут єдина партія монополізує політичне життя. Вона перетворюється на керівну силу держави, приймає усі важливі державні рішення. Партія, таким чином, фактично зростається з державою. При цій партійній системі існування інших політичних партій офіційно заборонено. Така система існує на Кубі в КНДР, за тоталітарного минулого існувала в Радянському Союзі.

2. **Система з партією-гегемоном** – утверджується провідна роль однієї партії, але не заперечується існування інших. Для цієї системи характерна така ситуація, коли в країні існує декілька партій, але при владі лише одна з них. Другі партії існують до тієї межі, поки підтримують правлячу і не перебувають до неї в опозиції. Така партійна система існує у сучасному Китаї, де окрім правлячої комуністичної партії функціонують ще чотири політичні партії.

3. **Система з пануючою партією** – характеризується тим, що хоча і формально і фактично можливості усіх партій однакові, упродовж значного історичного періоду при владі зостається одна й та ж партія. Така партійна система ґрунтується на національних особливостях та своєрідному досвіді окремих країн. Достатньо довго така партійна система існувала, наприклад, в Японії та Швеції.

4. **Двопартійна** – при такій системі незалежно від загальної кількості партій лише дві мають вирішальне значення та здатні замінювати одна одну при владі. Класичний приклад такої системи – Сполучені Штати Америки. Різновид двопартійної системи представляє система 2,5 або «2+1». Вона існує, наприклад, в Німеччині, де основні партії ХДС/ХСС та СДПН здатні створити правлячу більшість лише в союзі з третьою силою. Така ж система існує у Великобританії, Канаді, Австрії та Австралії.

5. **Система помірного плюралізму** – це один з різновидів багатопартійної системи. Головна ознака – орієнтація усіх політичних партій на участь в роботі уряду. Ідеологічна спрямованість політичних партій при цій системі відрізняється несуттєво. Прикладом країни з такою політичною системою є Бельгія.

6. **Система надмірного плюралізму** – цей тип партійної системи характеризується наявністю політичних партій, що виступають проти існуючого суспільно-політичного устрою, формуванням «лівої» та «правої»

опозиції, що критикує уряд і своїх політичних конкурентів, наявністю політичного «центру» (Польща).

7. *Атомізована система* – це багатопартійні системи, що налічують десятки, або навіть сотні партій, які ще не виробили конструктивного механізму співробітництва та участі в діяльності уряду (Болгарія, Малайзія).

9.4. Сучасні тенденції формування партійної системи в Україні

Становлення політичної системи України визначається комплексом економічних та соціально-політичних чинників, що впливають на організацію партійних форм вираження групових і суспільних інтересів у сфері влади і політики, характер і зміст цілеспрямованої діяльності партій та їхні взаємини. Взаємодія політичних партій в Україні ґрунтується на співвідношенні національних та геополітичних складових ідеології – національних, проросійських та прозахідних пріоритетів. Важливу роль відіграє також визначеність партій з питань приватної власності, зокрема на землю.

Фактори та умови, що впливають на становлення партійної системи в Україні, можна поділити на три основні блоки:

1. *Соціально-економічні* – перехідний характер економіки, якісна зміна основ, принципів і цінностей існування, соціальна і політична поляризація суспільства, маргіналізація значної частини громадян країни; формування і функціонування впливової системи лобіювання корпоративних економічних інтересів у структурах законодавчої і виконавчої влади, зрощування економічної та політичної еліт, посилення впливу різноманітних економічних структур на процес виникнення і діяльність політичних партій.

2. *Політико-правові* – незавершеність процесу правової інституалізації системи державної влади, політико-правова невизначеність статусу, ролі та умов діяльності політичних партій, їхніх взаємин з Президентом, урядом України, більшістю парламенту; орієнтація масової політичної свідомості на персоніфіковані форми політики, загальна недовіра до політичних партій як до суб'єктів політики.

3. *Політико-культурні* – посттоталітарний характер суспільства, брак демократичних партійно-політичних державних традицій, досвіду і навичок політичної самоорганізації громадян, колективних форм захисту і реалізації суспільних та групових інтересів; тиск минулого досвіду політичної участі, посткомуністичні складові в політичній культурі та масовій суспільній свідомості населення.

Не тільки політики, але й суспільство поступово починають усвідомлювати необхідність розвитку партій. Тільки на партійній або на партійно-коаліційній основі можливе формування тієї команди, тієї більшості, яка здатна взяти не тільки владу, але й реальну відповідальність за те, що відбувається, і за перетворення в реальність конкретної програми дій.

Сьогодні в Україні практично немає партій, які б відповідали даному критерію. Навіть наймасовіші, порівняно з іншими, партії та партійні блоки

сьогодні вельми далекі від можливостей отримати самостійну більшість у парламенті та вплинути на формування уряду. Водночас подальше проведення парламентських виборів на партійній основі буде сприяти підвищенню ролі партій, примусить політично визначитися частину владної номенклатури і, нарешті, наблизитися до загального для країн Європи механізму партійно-політичної конкуренції.

Відсутність в Україні партій з чіткою дисципліною щодо парламентського голосування значно знижує ступінь раціональності та керованості політичної системи в цілому.

Вагомим фактором стабілізації партійної системи в Україні стало створення достатньої правової бази існування партій. Хоча і з великим запізненням, лише на десятому році існування незалежної держави 5 квітня 2001 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про політичні партії в Україні». Президент України Л. Кучма підписав закон 25 квітня 2001 р. Таким чином, було закінчено політико-правову дискусію, яка тривала навколо визначення статусу політичних партій в Україні. Відповідно до нового Закону політичною партією вважається «зареєстроване згідно із законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах».

Політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом. Рішення про створення політичної партії має бути підтримане підписами не менш як 10000 громадян України, які мають право голосу, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України.

Реєстрацію політичної партії здійснює Міністерство юстиції України. Протягом шести місяців з моменту реєстрації політична партія забезпечує утворення та реєстрацію в органах юстиції своїх обласних, міських та районних організацій у більшості областей України. У разі невиконання цієї вимоги або у разі виявлення протягом трьох років з дня реєстрації політичної партії недостовірних відомостей у поданих документах, а також у разі невисування партією своїх кандидатів по виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років орган, який зареєстрував політичну партію, має звернутися до Верховного суду України з поданням про анулювання реєстраційного свідоцтва.

Закон забороняє політичним партіям мати свої воєнізовані формування. Діяльність політичних партій може бути припинена лише на підставі рішення суду. Членство в політичній партії є фіксованим, при цьому обов'язковою є наявність заяви громадянина України про бажання стати членом цієї партії. Членами партії можуть бути громадяни з правом голосу на виборах (з 18 років), окрім суддів, працівників прокуратури, органів внутрішніх справ, співробітників Служби безпеки України, а також військовослужбовців. Не допускається створення та діяльність структурних осередків політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних

підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Політичним партіям гарантується свобода опозиційної діяльності. Зокрема можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань суспільного життя; обґрунтовувати та оприлюднювати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні та недержавні засоби масової інформації; вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, обов'язкові для розглядання відповідними органами в установленому порядку.

Розвиток українського суспільства впродовж останніх років визначався глибинними трансформаційними процесами. В контексті переходу до парламентсько-президентської форми правління, особливої ваги набирають політичні партії, значно підвищується їх роль та відповідальність за перебіг політичного процесу.

Станом на 27 квітня 2009 р. Міністерство юстиції України зареєструвало 167 політичних партій. Перехід до пропорційної системи виборів прискорив процеси структуризації та консолідації українського партійного простору. Необхідність формування парламентської більшості стала своєрідним викликом для партій – тестом на здатність ефективно працювати в межах нової моделі української політичної системи.

Як визначають експерти Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, з-поміж значної кількості політичних сил виділилися організаційно та фінансово потужні та відносно стабільні структури, спроможні боротися за представництво у Верховній Раді та брати участь у формуванні уряду. **Такі політичні сили набули, крім усього іншого, кількох принципово нових рис, що суттєво відрізняють їх від позапарламентських українських партій. Серед них:**

1. Орієнтація на регіонально локалізовану електоральну базу з притаманними їй соціокультурними та територіальними особливостями. На відміну від лабільних партійно–електоральних уподобань 1990–х –першої половини 2000–х років (це не стосується виборців «правих» та «лівих» партій) в Україні фактично вперше намітилася тенденція щодо тривалої підтримки виборцями окремих політичних сил, самоідентифікації з ними та орієнтації на них.

2. Інтенсивне розширення провідними політичними партіями своєї регіональної мережі, що було пов'язано як із зростанням їх популярності (кожної у своїй електоральній ніші), так і з впровадженням пропорційної системи виборів до місцевих рад. (За даними Інституту соціології НАН України, якщо у 2004 р. 1,9 % опитаних були членами політичних партій, то у 2006 р. їх кількість зростає до 4,6 %²⁶).

3. Персоніфікація партійно–політичного життя, виразна залежність політичних сил від популярності їх лідерів, використання останніх як ключового електорального ресурсу (винятком стала лише КПУ).

Слід відзначити суперечливість процесів структуризації партійного простору у 2005–2009 рр. Так, **важливим аспектом політичного життя**

стало поширення практики створення виборчих блоків – консолідованих політичних формувань, що перебирали на себе основну увагу виборців. Разом з поступовим зменшенням кількості суб'єктів формування парламентських фракцій збільшувалася кількість виборчих блоків у парламенті (у Верховній Раді VI скликання з п'яти переможців парламентських виборів три є блоками). З іншого боку, незважаючи на тенденцію створення виборчих блоків, кількість партій, представлених у парламенті, суттєво не зменшилася.

Рік виборів до ВР України	Блоки у виборчому процесі (загальна кількість учасників)	Блоки-переможці	Партії у складі виборчих Блоків-переможців (загальна кількість)
1998	9	Виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!»	2
2002	12	1. Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», 2. «За Єдину Україну!», 3. «Виборчий блок Юлії Тимошенко»	19
2006	17	1. «Наша Україна» 2. Блок Юлії Тимошенко	8
2007	10	1. «Наша Україна – Народна Самооборона», 2. Блок Юлії Тимошенко, 3. Блок Литвина	14

Найчастіше поява блоків зумовлена відсутністю у партій власної широкої та активної регіональної мережі, необхідних кадрових та матеріальних ресурсів, нечисленністю партій. Це не дозволяло їм самостійно брати участь у виборчих кампаніях, особливо загальнонаціональних.

Друга причина – підтримка певного політичного лідера в разі відсутності в нього власної партії. Такий блок до назви зазвичай брав ім'я свого лідера (наприклад, Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» - вибори 2002 р.).

Наступна причина – намагання зібрати в рамках одного блоку якнайбільше партій, близьких одна до одної за ідеологією та електоратом. Саме такою була мотивація створення блоків «Наша Україна» (вибори 2006 року) та «Наша Україна - Народна Самооборона» (2007 рік).

Збільшення кількості партійних блоків у парламенті та зростання загальної кількості депутатів, обраних саме за списками блоків, однозначно негативно позначилося на стабільності роботи Верховної Ради України. Зокрема значна кількість партій у складі деяких фракцій ускладнювала процес формування коаліційної більшості у парламенті. Можна припустити, що саме

невдалий досвід діяльності блоку НУ–НС став одним з ключових чинників стрімкого зниження його рейтингу.

Отже, поширення практики створення блоків можна розглядати як чинник ускладнення подальшого розвитку політичних партій в Україні.

Основна проблема нинішнього етапу розвитку партійної системи України має структурний характер. Сьогодні фактично всі провідні політичні сили (партії та блоки), що сформували своє «політичне обличчя» саме в процесі політичної боротьби впродовж 2002–2008 рр., опинилися у ситуації кризи, що проявляється передусім у **зниженні їх популярності**.

Так, на парламентських виборах 2006 р. та 2007 р. провідні політичні сили отримали таку підтримку виборців:

	Партія регіонів	Блок Юлії Тимошенко	Блок «Наша Україна»	Блок «Наша Україна – Народна самооборона»
Вибори 2006 р.	32,14 % (8 148 745 виборців)	22,29 % (5 652 876 виборців)	14,15 % (3 301 282 виборців)	
Вибори 2007 р.	34,37 % (8 013 895 виборців)	30,71 % (7 162 193 виборців)		13,95 % (3 539 140 виборців)

Іншою ознакою кризи існуючої партійної системи є зниження довіри до політичних партій взагалі. Рівень довіри до політичних партій у динаміці 2005–2009 рр. має такий вигляд (%):

Рівень довіри до політичних партій у динаміці 2005–2009 рр.

Період	Повністю довіряю (%)	Скоріше довіряю (%)	Скоріше не довіряю (%)	Повністю не довіряю (%)	Важко відповісти (%)
Березень 2009 р.	0,4	8,0	37,6	48,4	5,5
Жовтень 2006 р.	1,6	13,6	40,4	34,7	9,7
Жовтень 2005 р.	2,7	19,4	37,2	27,6	13,1

Провідним політичним силам в Україні притаманні такі риси:

- Надмірна персоніфікація процесу партійного будівництва, вождизм у партіях і депутатських фракціях, їх недемократичність.
- Використання закритих партійних списків на парламентських виборах призводить до узурпації партійними лідерами права формувати перелік кандидатів у народні депутати. Це своєю чергою стимулює політичну корупцію та перетворює народних обранців на безініціативних, цілковито підконтрольних партійному лідеру осіб.
- Недемократичний характер внутрішньопартійних процесів. Аналіз статутних документів парламентських партій свідчить, що первинні (низові) осередки лише розглядають та оцінюють запропоновані керівництвом партійні документи та стратегії; делегують своїх представників на загальнопартійні з'їзди; вносять пропозиції щодо кандидатів у народні депутати України. Але списки кандидатів «пакетно» затверджуються з'їздами партій. При цьому процедура формування списків кандидатів у депутати чітко не прописана ані у статутних документах політичних партій, ані на законодавчому рівні. За статутами деяких партій дуже широкі повноваження надаються керівним органам. При цьому тільки у деяких випадках передбачено, що керівні органи партій складаються з урахуванням регіонального представництва.
- Значна залежність партій від фінансової підтримки з боку бізнесструктур і як наслідок поширення лобізму та корупції, олігархізація партійних структур, зрощення політичної еліти з економічною.
- Неадекватне представництво політичними партіями українського суспільства в представницьких органах влади, відірваність виборців та політичної еліти від своїх виборців та їх потреб.
- Слабка ідеологічна визначеність, в цілому формальний підхід до розробки та реалізації партійно-політичних програм, часте розходження заявлених цінностей з реальною діяльністю партій.
- Широке використання популізму, маніпулятивних політичних технологій як засобу розширення власної електоральної бази.
- Зниження довіри виборців до політичних партій як інституцій та представницької демократії загалом.

9.5. Ідеологічна ідентифікація політичних партій України

Значну роль у формуванні і функціонуванні базових цінностей суспільства відіграє **політична ідеологія**. Динамічно розвивається те суспільство, що має ідеологічний стрижень, зрозумілий кожному його громадянину. Виступаючи одним з базових політичних інститутів, ідеологія в умовах стабільно діючої соціальної системи є основою суспільної інтеграції і консенсусу, а в умовах суспільства, що трансформується, – однією з визначальних детермінант напрямку і характеру транзиту. При цьому, якщо в стабільних суспільствах демократичної орієнтації вплив ідеології на суспільну свідомість слабшає, то в державах, які переживають процес модернізації або

вибору шляхів подальшого розвитку, ці засоби духовної мобілізації відіграють зростаючу роль. Подібна ситуація властива, зокрема, і сучасній Україні.

Сьогодні загальноновизнано, що однією з причин суспільно-політичної кризи, що переживає Україна, є відсутність чіткої *інтегративної ідеології*, яка б визначала основоположні принципи, довгострокові цілі та перспективи суспільних перетворень. Політичні сили, що здійснюють владні функції, відмовилися від утопічних нежиттєздатних комуністичних догм, але ще не змогли виробити чіткої, зрозумілої своїм громадянам, близької їх прагненням і бажанням системи суспільних орієнтирів. Відчувається брак соціальної консолідації та довіри. Як стверджував Г. Алмонд, значення соціальної довіри та співробітництва є основним резервуаром, з якого демократичний устрій дістає свою здатність ефективно функціонувати.

Сучасна ідеологічна ситуація в Україні характеризується багатоаспектною ідеологічною дезінтеграцією за істотними і неістотними критеріями. Навіть розподіл ідеологій на ліві, центристські і правочентристські, що відбиває реальність, не має чіткого ідеологічного критерію.

Формування чітких ідеологічних позицій політичних партій в Україні ускладнюється як зовнішніми, так і внутрішніми обставинами. Процес усвідомлення класичних ідеологічних схем в українській політиці ще не завершений. Це пояснюється, по-перше, незавершеністю економічних реформ, спрямованих на роздержавлення, приватизацію, демонополізацію власності та виробництва. Як засвідчують експерти з питань політичного процесу, ряд реформ - адміністративна (адміністративно-територіальна) (62,5%), реформа місцевого самоврядування (58%), системи державної влади (54%), конституційна (75%), реформа соціальної політики (55%) не здійснюються через відсутність єдності поглядів груп еліт на зміст цих реформ; ряд інших реформ – судово-правової системи (66,6%), виборчої системи (62,5%), управління публічними фінансами (75%), детінізації економіки (54%), вибудовування антикорупційної політики (62,5%), реформи аграрного сектора включно з запровадженням законодавчо забезпеченого ринку землі (45,8%) - через небажання груп еліт їх проводити, адже наслідки реформ будуть суперечити нинішньому статусу груп еліт.

По-друге, тривалою невідповідністю виборчого законодавства ролі і місцю партій у політичному процесі.

Розв'язання першої із зазначених проблем дозволить сформувати економічне підґрунтя для розвитку партійних ідеологій як квінтесенцій інтересів стабільних соціальних груп, а другої – визначити такі політичні правила гри, завдяки яким особам, що мають владно-політичні амбіції, вигідніше вступити до певної партії, ніж бути приналежним до якогось фінансового, регіонального чи бюрократичного клану. До того ж для отримання політичної підтримки необхідно наблизити ідеологічні програми політичних партій до суспільнозначущих орієнтирів та уподобань громадян. Так, відомо, що значна більшість сучасних політичних сил досі активно експлуатують такі проблеми, як «вступ до НАТО», «наявність суттєвих регіональних відмінностей громадян України» та подібні стереотипи. В той же

час, об'єктивний аналіз свідчить про наявність помітних зрушень в структурі пріоритетів громадської думки. Наприклад, Всеукраїнське соціологічне дослідження, що було проведене Інститутом Горшеніна у серпні 2009 року продемонструвало наступну послідовність актуальних соціально-політичних проблем громадян України. Політична нестабільність в суспільстві хвилює 42,5% респондентів, відносини з Росією - 21,8%, корупція - 19,9%. Далі з істотним відставанням ідуть: забезпечення енергоресурсами (10,5%), освіта (10%) та злочинність (9,7%). Менш ніж 5% громадян країни переймаються такими проблемами, як розкол країни на Захід та Схід, членство в НАТО, відносини з ЄС, конституційна реформа щодо зміни владних повноважень Президента, Верховної Ради та Кабінету Міністрів, кримське питання. Лише 1% українців визначили серед важливих питань стан демократії та свободи слова, реабілітацію воїнів ОУН-УПА, визнання світовим співтовариством Голодомору в Україні 1932-1933 років геноцидом. Таким чином, політичні гасла, що використовуються певними політичними силами, як основні програмні цілі, мають, насправді, мізерне значення для громадян. Лише після вирішення цих завдань партії зможуть отримати змістовні, впливові ідеології, на базі яких дійсно стане можливим об'єднання і конструктивна взаємодія партійної структури та громадян суспільства.

Економічні, соціальні та політичні завдання, що стоять перед українським суспільством, актуалізують проблему вивчення та адаптації центристських ліберально-демократичних ідей. Сьогодні, як відзначають науковці, в західному суспільстві лібералізм вже зробив свою роботу: створена функціональна економічна та політико-правова система. Зовсім інша ситуація в сучасній Україні – тут ще досі не побудовані соціальний порядок та стабільно діюча економіка. Тому зарано говорити про непридатність класичних ідеологій на українському ґрунті. З іншого боку, як стверджує В. Лісовий, сучасні «політичні ідеології мають бути менш догматичними, відкритішими для діалогу, для інкорпорації нових ідей та ініціатив. Аби бути здатними мобілізувати енергію людей заради здійснення певних позитивних програм, вони мусять відмовитись від претензій надмірної регламентації поведінки». Таким чином, роль конструктивної ідеології повинна відіграти система ідей, які б сприяли налагодженню способів саморегуляції та самооновлення суспільства.

Зберігання тенденції до хронічного конфлікту в сучасному політичному житті українського суспільства виявляється в тому, що політичні партії в сфері ідеології базуються на трьох основних парадигмах: демократія, антикомунізм, українська державність і ніяк не можуть досягти згоди та плідної співпраці. Досі переважає конфронтація та безкінечна диференціація. Пересічний громадянин дуже часто не розуміє, у чому полягає різниця між лібералами та консерваторами, соціал-демократами та народними демократами.... Професійні ж політики основну різницю зводять до персоналій. Про розвиток такої тенденції свідчить поширена в нашій країні практика формування політичної партії не для відстоювання суттєвих інтересів будь-якої соціальної групи, а так би мовити, «під лідера». Але ж давно відомо, що боротьба між політичними лідерами творчо безплідна, бо веде до ствердження

вужькоєгоїстичних інтересів. Національна ідея не стає в нашому суспільстві об'єднавчою силою не з причини її відсутності, несформульованості або слабкості, а з причини її декларативності, бо насправді домінує бажання не здійснити ідею, а утвердити себе.

В той же час, як наголошує Ю. Шайгородський, «міркуючи про нерозвиненість ідеологічних засад в Україні, не слід вдаватися до надмірних узагальнень: теоретичний дискурс різних напрямів політичного спектра відрізняється рівнем повноти та інтенсивності. У цьому плані «ліві» видаються краще «теоретично підкованими», ніж «центристи» або «праві». Також чітко окресленим є націоналістичний дискурс. Попри відмінності у формах втілення (революційний чи реформаторський шлях), національна ідея як теоретичний (ідеологічний) конструкт наповнюється реальним змістом і, ймовірно, з часом набуде ознак загальнонаціональної доктрини».

Досвід останніх електоральних циклів (2006 та 2007 років) свідчить про прагнення провідних політичних партій та блоків перетворитися на популярні в загальнонаціональному масштабі сили, здійснювати самостійну політичну діяльність, виборювати можливість брати участь або навіть самостійно формувати парламентську коаліцію та уряд. Загострення політичної конкуренції вимагає від партій та блоків формування оригінального, «помітного» політичного образу, який суттєво відрізняється від конкурентів. До того ж, якщо раніше – зміна образу була пов'язана, передусім, із зміною лідера, то під час гострої політичної конкуренції та проведення позачергових парламентських виборів 2007 р. партії та блоки відзначилися саме ідеологічними пошуками та створенням більш ґрунтовних передвиборчих програм.

Ідеологічна ідентифікація політичних партій України формується під впливом таких чинників, як характер політичного лідерства, взаємодія з групами промислових та фінансових інтересів, регіональна та історико-культурна орієнтація. Більшість вітчизняних науковців та експертів відзначають таку негативну рису, як використання політичними партіями «інерції розколу», намагання домогтися найбільшої електоральної підтримки шляхом роз'єднання України на ворожі табори. Зрозуміло, що така позиція є стратегічно безплідною, і об'єктивно приводить до зменшення політичної підтримки в контексті офіційно проголошеного більшістю політичних партій курсу на консолідацію України та отримання загальнонаціонального статусу.

Наявність такого протиріччя пояснюється тим, що самі ж політичні партії досить довго не розглядали ідеологічні програмні положення як головні орієнтири в практичній парламентській діяльності. Громадяни також під час виборів більше звертали увагу на слогани, на обличчя лідерів, ніж на програми. Як стверджував С. Телешун: «У нас в Україні на сьогодні програми політичних партій є лише супроводжувальною юридичною складовою, оскільки вони необхідні для реєстрації у Центральній виборчій комісії та Міністерстві юстиції. Із тих представників політичних сил, які засідають у сьогоднішній, або ж будуть працювати у наступній Верховній Раді, навряд чи, багато читали повністю програми тих партій, членами яких вони є».

Невелике значення ідеологій в діяльності політичних партій підтверджується практикою створення правлячої коаліції в парламентах України після виборів 2006 та 2007 років. Як відомо, ідеологічно близькі партії так і не змогли порозумітися, а начеб то ідеологічно далекі, або навіть полярні (КПУ, Партія регіонів та СПУ), - цілком комфортно почувалися в коаліційному об'єднанні.

Показово, що до Верховної Ради України VI скликання потрапила тільки одна класична «ідеологічна» політична сила – Комуністична партія України. Усі інші основні учасники парламентсько-політичного процесу офіційно не відносять себе до жодного традиційного для демократичних країн ідеологічного спрямування. Блок Юлії Тимошенко, який своєю офіційною ідеологією проголосив солідаризм, майже спростував чіткість ідеологічної ідентифікації політичною практикою. Про це свідчать спроби БЮТ налагодити зв'язок спочатку з Соцінтерном, а пізніше – з Європейською народною партією.

Дещо нові тенденції розвитку ідеологічного впливу проявилися під час підготовки та проведення парламентських виборів 2006 року. Соціологічні дослідження показали, що більш ніж 45% дорослих громадян України не орієнтуються в політичних течіях або не бачать серед них таких, щоб відповідали їх переконанням. В той же час, на відміну від попередніх етапів у 2006 році сформувалося два наочних лідери: національно-демократична ідеологія та ідейно-політичний напрямок, що містить ідеї єдності України та Росії. В першу п'ятірку з помітним відривом від лідерів ввійшли також комуністичний, соціал-демократичний та соціалістичний напрямки. Можна відмітити деяке зменшення «деідеологізованої» частки населення: якщо у 2001 році більше половини (54%) не змогли визначити власну ідеологічну орієнтацію, то у 2006 – лише 45%.

Результати парламентських виборів 2006 року певним чином підтвердили наведений рейтинг ідеологічного впливу: виграли саме політичні сили, що були найбільш яскравими носіями націонал-демократичної та спрямованої на союз Росії і України ідеологій, і, відповідно, зі значно меншою кількістю голосів до парламенту пройшли соціалісти та комуністи.

Загальний аналіз політичних програм українських партій напередодні парламентських виборів 2006 та 2007 років за критерієм провідних політичних цінностей дозволяє зробити такий висновок. Чим консолідованіша та стабільніша політична сила, тим меншу кількість цінностей вона проголошує, водночас пропонуючи більше шляхів до їхньої реалізації, при цьому цінності тримаються в рамках певної ідеології. Слабші партії тяжіють до еkleктичного викладу різноманітних цінностей.

Як стверджують фахівці Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, цілісні ідеології політичних партій ще не стали визначальним чинником виборчої поведінки громадян, а передвиборні програми часто відрізняються від власне партійних. Тому процес ідеологічної самоідентифікації українських політичних партій ще далекий від свого завершення. Аналіз змісту програм, заяв лідерів та особливості урядування трьох основних політичних сил (БЮТ, НСНУ та ПР) в Україні протягом

останніх 3-х років (відповідно – уряди Ю. В. Тимошенко, Ю. В. Єханурова та В. Ф. Януковича) дозволяють визначити лише окремі ознаки ідеологічного тяжіння:

- **Народний Союз Наша Україна – до лібералізму** із акцентуванням уваги на необхідності забезпечення вільної конкуренції, мінімізації втручання держави в бізнес та економіку, відкритості влади і суспільства. Особливий наголос при цьому робиться на орієнтації влади на моральні якості громадян, їх гуманітарний розвиток та утвердження принципів справедливості.

- **Партія регіонів – до консерватизму**, з орієнтацією на забезпечення стабільного розвитку індустріальних відносин; протидією кардинальному реформуванню та перебудові суспільства революційними методами, оскільки вважають їх неприродними і такими, що дестабілізують ситуацію. Зокрема свобода поєднується з підкоренням існуючому законодавству, повагою до владних інститутів. Зазвичай консерватори захищають привілейоване становище еліт.

- **Блок Юлії Тимошенко – до соціал-демократії**, будівництва соціально справедливого суспільства шляхом реформування та покращення капіталізму; створення соціально орієнтованої економіки (як протиположної ідеї абсолютизованого вільного ринку лібералів); створення потужного державного сектора в економіці, націоналізацію стратегічно важливих підприємств (особливо у нафтопереробній промисловості та енергетиці), скорочення розриву між бідними та багатими через підтримку малозабезпечених та будівництво ефективної системи соціального забезпечення.

Якщо більш детально зупинитися на ідеологічно-ціннісному забарвленні провідних учасників виборчих перегонів, то можна з'ясувати таке. Блок «Наша Україна» особливий наголос робив на своїй демократичності, прагненні побудувати правову державу, європейських цінностях, які утверджуються в Україні після «помаранчевої революції». Народовладдя та відповідальність перед людьми – це основний стрижень ціннісних вподобань «нашоукраїнців», а також справедливість для всіх і кожного. Такі цінності, як чесність, заможність, професіоналізм та національний інтерес представники «Нашої України» трактують у професійному контексті, а саме: «чесність – суддям, армії – професіоналізм, селу – заможність, зовнішній політиці – «національний інтерес». Напевно, автори передвиборчої програми хотіли наголосити на тому, що саме в цих сферах не вистачає зазначених цінностей. «Наша Україна» застосовує таку оригінальну ціннісну характеристику, як «народність», розуміючи її як «чесну владу, що звітує перед народом», тобто відповідальність влади перед народом.

Дещо іншим за своїми ціннісними уподобаннями є Народний блок Литвина. Тут на чільних місцях – народність, справедливість, законність. Ці поняття не пояснені, а мають вигляд вищої мети, яка має бути постійно присутньою у всіх словах та вчинках лідерів НБЛ. Серед цінностей, про які прямо згадує програма Блоку: мораль, справедливість та консолідація нації. Показовим є лозунг блоку: «Ми з народу, з народом, для народу», – який підсумовує, але не прояснює позицію цієї політичної сили.

Виборчий Блок Юлії Тимошенко прихильний до справедливості, вищої моралі, особистої свободи; він говорить про безпеку та достаток. Ці цінності є загальними і як такі «не потребують пояснення». Також увага БЮТу акцентована на солідаризмі, духовності, справедливій владі, у що вкладається особливий зміст. Теза про справедливість на сьогодні досить добре розрекламована і знайома: «Справедливість є, і за неї варто боротись». Отже, справедлива влада, на думку Тимошенко та її прихильників, – це «влада відокремлена від капіталу, контрольована парламентською опозицією». Солідаризм представлений як висока гуманістична цінність, зміст якої розкривається через необхідність взаємодії людини та суспільства. Духовність є скоріше інструментом в передвиборчій програмі БЮТу, а не цінністю «в собі», вона подається як протидія алкоголізму, наркоманії, проституції. Поняття «свободи» в програмному документі зображене від протилежного – боротьби з насильством, корумпованістю тощо.

Соціалістична партія України декларує соціальну справедливість, добробут кожної сім'ї, демократичність, суверенність держави, прихильність європейським стандартам. Як саме партія розуміє ці цінності, окремо не зазначається. Прихильність до них можна простежити у завданнях, які соціалісти ставлять перед собою. Показовою є теза, що «народ є інвестором держави і єдиним надійним джерелом її розвитку», тобто проголошується народовладдя. Підкреслюється, що «лише чесна влада може забезпечити краще життя кожному». Чесність влади розуміється як необхідна передумова для всезагального добробуту.

В основі платформи Комуністичної партії України – народовладдя представлене в різних сферах народного життя. Усі цінності подані опосередковано через різноманітні завдання у формі лозунгів. Наприклад, «Ми - єдина родина! Ми зупинимо розкол нації!», «Повернемо власність народу, зробимо його заможним!», «Від політреформи – до народовладдя» та інші.

Найпотужнішого представника претендентів на владу, Партію регіонів, цікавлять, по-перше, добробут, свобода та безпека громадян України (їх захист партія ставить собі за мету), по-друге, відповідальність влади, захист сімейних цінностей, духовної, культурної спадщини. Майже всі цінності партія пояснює через низку конкретних заходів. Так, захист сімейних цінностей – це гарантії медичної допомоги, освіта для дітей, можливість довгострокового житлового кредитування. Проголошено як пріоритет підтримку національної економіки, що має бути основою добробуту громадян; захист демократії і свободи ПР розуміє в тому сенсі, що права людини в Україні будуть понад усе, а опозиція матиме всі права і можливості для діяльності.

Отже, можна зробити висновок, що, незважаючи на передвиборчі радикальні позиції з тих чи інших питань суспільного розвитку, сутнісних розбіжностей між провідними політичними силами не так вже й багато. Аналіз програмних документів партій та блоків учасників парламентських виборів 2006 та 2007 років, а також найбільш показових виступів лідерів цих партій та блоків свідчить, що за наявності кількох принципових розходжень з деяких питань (зовнішньої політики України, форми державного устрою та мовної

політики) з переважної більшості інших проблем політичного, економічного та соціального життя країни фактично всі політичні сили посідають слабо сформульовану позицію і могли, швидше, заявити «проти чого», ніж визначити, «за що» вони виступають.

Чинником формування ідеологій політичних партій в Україні є також загальносвітові тенденції заміни політичних ідеологій на споживацьку культуру, яка діє на глибокому рівні усвідомлення та змушує громадян до конформізму з ситуацією. Сутність цієї нової споживацької ідеології, як стверджує Ю. Габермас, полягає в хибній свідомості. Тобто на відміну від політичної ідеології XIX сторіччя сучасна ідеологія створюється не у самоузгоджуваному контексті уявлень, а у контексті видів поведінки; її практична складова – це система керованих іншими споживацьких звичок. Те що і надалі вважається свідомістю, є псевдореалістичне відображення реальних обставин на її поверхні. Ця тенденція приводить до того, що партії та їхні допоміжні організації змушені впливати на рішення виборців за аналогією з рекламним тиском на рішення покупців. Класичні партійні агітатори і пропагандисти відрізняються від нейтральних до партійної політики політехнологів тим, що останні прагнуть продавати політику аполітично. Таким чином, відбувається інтеграція споживацького та політичного простору на рівні соціально-психологічних уявлень громадян.

Про це ж свідчить абсолютна перевага політичних технологій над реальною політикою, відсутність у політичних партій визначеної ідеології. Замість неї існує комплекс заходів для «обробки» виборців підчас перегонів. Майже повне ігнорування партійної ідеології виявляється в тому, що політики говорять що завгодно, аби сподобатись електорату, дають будь-які обіцянки, часто використовують протилежні ідеї та гасла в різних цільових аудиторіях. Всі останні політичні вибори проходили під знаком роздачі заздалегідь нездійснених обіцянок про набуття російською мовою статусу державної, надшвидкий вступ до Євросоюзу або НАТО, викорінення корупції та бюрократизації суспільства...

Водночас широке використання популізму учасниками виборчих кампаній 2006 р. та 2007 р. не є, як зазначають експерти, ознакою деідеологізації українських політичних партій та блоків. Популізм – це не ідеологія, чи її заміник, а лише засіб досягнення мети, метод маніпуляції свідомістю широких мас населення через апеляцію до їх емоційних станів. Тому технології популізму через свою ефективність й надалі активно використовуватимуться різноманітними політичними силами.

Таким чином, можна зробити висновок, що після 2006 року спостерігаються деякі позитивні тенденції в ідеологічній ідентифікації політичних партій України. Так, підвищується значущість передвиборчих програм, про що свідчить вихід провідних акторів на політичний ринок з власними проектами проведення соціально-економічних та політичних реформ та використання цих проектів як центральної складової передвиборчої агітації.

В той же час, аналіз практичної діяльності впливових політичних партій по забезпеченню формування сталих стратегій розвитку Української держави та

суспільства засвідчує їх переважно декларативний характер. Заходи з реалізації пропонувані стратегії у вигляді конкретних завдань та заходів практично не представлені у партійних програмах. Нинішній рівень та якість стратегічного планування характеризується як досить низький, оскільки діючі у великій кількості програмні документи погано узгоджені між собою та не містять інструментарію забезпечення їх практичної реалізації.

Для адаптації всіх цих внутрішніх та зовнішніх факторів Україні необхідна нова конструктивна ідеологія, за допомогою якої громадяни могли б усвідомити себе українським народом, визначити своє місце та роль в історії людства. Таке завдання може виконати *лише інтегративна ідеологія, що стала б кодексом згоди представників різних частин суспільства у стратегічних питаннях розвитку держави*. Формування стратегічного контексту ідеологічної ідентифікації політичних партій потребує:

- організації та проведення публічних і відкритих консультацій в середовищі політичної еліти, вищого керівництва держави; лідерів впливових політичних сил; науковців та освітян; лідерів громадських об'єднань з метою досягнення консенсусу в питаннях, вирішальних для подальшого демократичного поступу України;

- вдосконалення співпраці партійних організацій з інститутами громадянського суспільства шляхом оприлюднення політичних пріоритетів діяльності політичних партій та впровадження механізмів урахування громадської думки при прийнятті значущих для суспільства рішень;

- забезпечення необхідного рівня інформування та роз'яснення громадянам сутності та спрямованості програмних положень, реалістичного обґрунтування очікуваних результатів діяльності політичних партій;

- формування та розвиток громадянської «компетентності», культури досягнення консенсусу, толерантності, підвищення рівня довіри в суспільстві.

Література основна

1. Конституція України. — К. : Український центр правничих студій, 2006. — 104 с. — (Офіційне видання).

2. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 08.12.2004 № 2222-IV [Електронний ресурс] : сторінка офіційного веб-сайту Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

3. Закон України «Про політичні партії в Україні» : за станом на 24 березня 2006 р. — К. : Парламентське вид-во, 2006. — 24 с. — (Бібліотека офіційних видань).

4. Закон України «Про статус народного депутата» від 17.11.1992 р. № 2790-XII [Електронний ресурс] : сторінка офіційного веб-сайту Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

5. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер ; [пер. с нем. сост., общ. ред. и предисл. Ю. Н. Давыдова]. — М. : Прогресс, 1990. — С. 644–707. — (Избранные произведения).

6. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості:

дослідження категорії громадянське суспільство / Юрген Габермас. – Львів : Вид-во «Літопис», 2000. – 319 с.

7. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже ; [пер. с франц. А. Зиминной]. — М. : Парадигма, 2005. — 544 с. — (Серия «Концепции»). — (Научное издание).

8. Исаев Б. А. Теория партий и партийных систем : [для студ. вузов] / Б. А. Исаев. — М. : Аспект Пресс, 2008. — 367 с. — (Серия «Учебное пособие»).

9. Кафарський В. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : [монографія] / В. Кафарський. — К. : Логос, 2008. — 560 с. — (Наукове видання).

10. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика / В. Лісовий. – К. : Генеза, 1997. – 346 с.

11. Лук'янов Д. Політичні партії в системі взаємодії громадянського суспільства та держави (роль та правове регулювання) : [монографія] / Д. Лук'янов. — Х. : Право, 2007. — 320 с.

12. Мейтус В. Политические партии: стратегия и управление / В. Мейтус. — К. : НИКА-ЦЕНТР, 2004. — 400 с.

13. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии / М. Я. Острогорский. — М. : РОССПЭН, 1997. — 639 с. Обушний М. І. Партологія : навч. посібник / М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа ; [за ред. М. І. Обушного]. — К. : Арістей, 2006. — 432 с.

15. Основы теории политических партий : [учебное пособие] / [под ред. Заславского С. Е.]. — М. : Европа, 2007. — 264 с.

16. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : навч. посібник / [Ю. С. Ганжуров, В. В. Лісничий, О. В. Радченко] ; ред. кол. : Є. А. Афонін. — К. : Парламентське вид-во, 2008. — 416 с. — (Навчальне видання).

17. Політичні партії України : в 3 т. / [уклад. Ю. Шайгородський]. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2005 —

Т. 1. — 2005. — 876 с.;

Т. 2. — 2005. — 900 с.;

Т. 3. — 2005. — 872 с.

18. Примуш М. В. Політичні партії: історія та теорія / Микола Васильович Примуш. — К. : Професіонал, 2008. — 416 с.

19. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. — Львів : «Астролябія», 2005. — 348 с.

20. Рудич Ф. М. Політологія : підручник / Ф. М. Рудич. — К. : Либідь, 2006. — 480 с. — (Навчальне видання).

21. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Джованні Сарторі ; [пер. з 2-го англ. вид.]. — К. : АртЕк, 2001. — 211 с.

22. Соловьев А. Политология : Политическая теория, политические технологии / Александр Соловьев. — М. : Наука, 2000. — 546 с.

23. Тезінг Й., Гофмайстер В. Політичні партії в демократичному суспільстві / Й. Тезінг, В. Гофмайстер. — К. : Вид-во фонду Конрада Аденауера, 2001. — 128 с. — (Громадсько-політичне видання).

24. Теория политики : учебное пособие / [под ред. Б. А. Исаева]. — СПб. : Питер, 2008. — 464 с.

25. Технология создания партии : [учеб. пособие] / [под ред. А. Чадаева, В. Быковой]. — М. : Европа, 2007. — 144 с.

26. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій та партійних систем : навч. посібник / Ю. Р. Шведа. — Львів : Тріада плюс, 2004. — 528 с.

Література додаткова

1. Волинец С. Б. Вне партий «хватай всех»: подходы к изучению партий и партийных организаций в современных демократиях (реферат) // Политические партии и партийные системы в современном мире / С. Б. Волинец. — М. : РАН, — 2006. — Вып. 1. — С. 61–71. — (Политическая наука).

2. Ворона В. Місцеве самоврядування і політичні партії в Україні: [монографія] / В. Ворона. — Х. : Магістр, 2008. — 184 с.

3. Каплан Ю. Стан розвитку партійної системи України : оцінки населення / Ю. Каплан // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2 (11). — С. 71–75.

4. Колодій А. Партійна структуризація в Україні в контексті розвитку громадянського суспільства і поза ним / Антоніна Колодій // Громадянське суспільство як здійснення свободи. Збірник наукових праць (третій випуск) / [за ред. А. Карася]. — Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. — С. 83–105.

5. Лещенко В. Особливості становлення української багатопартійності в умовах суспільної трансформації / Віктор Лещенко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 1 (10). — С. 22–28.

6. Новакова О. В. Ідеологічна ідентифікація політичних партій України / О. В. Новакова // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. праць / [гол. ред. Вашкевич В. М]. — К., 2009. — Вип. 27. — С. 343–351.

7. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні : [монографія] / Олена Вікторівна Новакова. — Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2006. — 216 с. — (Наукове видання).

8. Статистичні дані [Електронний ресурс] : сайт Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. — Режим доступу : <http://www.razom.org.ua>.

9. Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / Нац. ін-т стратегічних досліджень; [за заг. ред. Ю. Г. Рубана]. — К. : НІСД, 2009. — 655 с. — (Наукове видання).

10. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / [за заг. ред. Ю. Г. Рубана]. — К. : НІСД, 2008. — 744 с.

11. Хімченко О. Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства : навч. посібник / О. Г. Хімченко. — К. : Професіонал, 2006. — 208 с.

12. Холодковский К. Г. Партии: кризис или закат / К. Г. Холодковский // Политические институты на рубеже тысячелетий. — [2-е изд. стереотип.]. — Дубна : Феникс+, 2005. — С. 61–81.

13. Шайгородський Ю. Багатопартійність і проблеми ідеологічної ідентифікації / Юрій Шайгородський, Катерина Меркотан // Політичний менеджмент. — 2006. — № 1 (16). — С. 176–182.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Визначіть поняття «політична партія».
2. Назвіть основні ознаки політичних партій.
3. Коли починають виникати політичні партії? Чим зумовлене їхнє виникнення?
4. Назвіть основні етапи формування політичних партій.
5. Проаналізуйте причини виникнення та функціонування політичних партій.
6. Які функції виконує політична партія?
7. Які Вам відомі підстави для типологізації політичних партій?
8. Розкрийте поняття «партійна система».
9. Назвіть фактори, які впливають на формування партійних систем.
10. Розкрийте сутність демократичних й антидемократичних партійних систем.
11. Висвітліть тенденції формування партійної системи в сучасній Україні.
12. Проаналізуйте особливості ідеологічної ідентифікації політичних партій в Україні.

Контрольні тести

1. Масові політичні партії з'явилися:
  - а) в античні часи;
  - б) у середині XIX ст.;
  - в) в епоху Відродження;
  - г) у XX ст.
2. Багатопартійна система є ознакою:
  - а) тоталітарного політичного режиму;
  - б) авторитарного політичного режиму;
  - в) демократичного політичного режиму.
3. Нечисленна елітарна партія, що складається з професійних політиків і парламентаріїв – це:

- а) масова партія;
- б) централізована партія;
- в) кадрова партія;
- г) консервативна партія.

4. Партія, орієнтована на залучення до своїх лав великої кількості членів, що характеризується високим ступенем ідеологізації, орієнтована на постійну роботу, – це:

- а) консервативна партія;
- б) реформістська партія;
- в) масова партія;
- г) кадрова партія.

5. Чим відрізняються політичні партії від інших політичних інститутів?

- а) масовістю;
- б) організованістю;
- в) боротьбою за владу;
- г) членськими внесками.

6. Назвіть основні ознаки політичної партії:

- а) наявність програми;
- б) соціальна база;
- в) основна мета – здобуття та реалізація політичної влади;
- г) принцип демократичного централізму;
- д) наявність місцевих осередків.

7. Наприкінці XIX – початку XX століття основними факторами формування сучасних партій були:

- а) введення загального виборчого права;
- б) розвиток інститутів громадянського суспільства;
- в) пробудження національної свідомості народів;
- г) всі перераховані.

8. За місцем в системі державної влади партії підрозділяються на:

- а) кадрові та масові;
- б) ліберальні та консервативні;
- в) правлячі та опозиційні;
- г) ліві та праві.

9. Назвіть окрему політологічну дисципліну, тематика дослідження якої – суспільно-політичні організації:

- а) теологія;
- б) партологія;
- в) кратологія;
- г) іміджологія.

10. Автором «залізного закону олігархії» є:

- а) М. Дюверже;
- б) Д. Істон;
- в) М. Острогорський;
- г) Р. Міхельс.

11. Класифікація політичних партій на кадрові, масові та строго централізовані, що базується на розгляді умов придбання партійного членства, була розроблена:

- а) американським політологом Ч. Мерріамом у 40-х рр. ХХ ст.;
- б) італійським соціологом В. Парето наприкінці ХІХ ст.;
- в) французьким політологом М. Дюверже на початку 60-х рр. ХХ ст.;
- г) німецьким соціологом М. Вебером на початку ХХ ст.

12. Політична партія – це:

а) об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів;

б) добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод;

в) громадська організація, яка об'єднує громадян, пов'язаних загальними інтересами за родом їхньої професійної діяльності;

г) добровільне об'єднання людей на ідеологічному та організаційному ґрунті з метою завоювання, утримання та використання державної влади для реалізації інтересів певних соціальних груп.

АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Теми доповідей, рефератів

1. Етапи історичного розвитку політичних партій.
2. Джерела та напрями трансформації політичних партій.
3. Особливості головних типів партійних систем.
4. Роль ідеології у формуванні та функціонуванні політичної партії.
5. Політичні партії в системі громадсько-політичних об'єднань.
6. Розвиток української теорії політичних партій.
7. М. Дюверже про роль організації в діяльності політичних партій.
8. А. де Токвіль про американські політичні партії.
9. Тенденції розвитку партійної системи України.
10. Опозиція та її роль у політичній системі суспільства.

Логічні завдання

1. Яку роль виконують політичні партії у сучасному політичному процесі?

2. Порівняйте кадрові та масові політичні партії за такими ознаками:

- а) структура партії;
- б) принципи діяльності;
- в) характер членства;
- г) функції партій.

3. Сформулюйте переваги та недоліки однопартійної, двопартійної та багатопартійної систем.

4. Який тип партійної системи є, на Ваш погляд, найбільш ефективним?
5. Охарактеризуйте діяльність найбільш впливових політичних партій в Україні.

Дискусія (ділова гра)

1. Створити політичну партію для участі у парламентських виборах – розробити партійну програму, партійну символіку, політичну рекламу, підготувати виступ політичному лідеру. Семінар проходить у вигляді дебатів з презентацією створених політичних партій.
2. Написати передвиборчу програму політичної партії для участі у місцевих виборах.
3. Розробити план політичної кампанії для участі політичної партії у виборах регіонального рівня.

ТЕМА 10. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Громадянське суспільство є своєрідним молекулярним суспільним зв'язком, що внутрішньо скріплює окремі елементи у вільне та пластичне гнучке ціле
С. Л. Франк

Мета: Громадянське суспільство є однією з ключових категорій сучасної політичної науки. Процеси, що протікають у ньому, значною мірою визначають зміст політики й напрямки її реалізації. Шлях до громадянського суспільства, розробка його концепції, власне формування та розвиток є складними і довгостроковими. Ми зупинимося на питаннях, які допоможуть розібратися в сутності, структурі, особливостях та проблемах розвитку громадянського суспільства в сучасних демократіях.

Ключові слова: громадянське суспільство, соціально-політична сфера громадянського суспільства, духовна сфера громадянського суспільства, політична партія, соціальна, правова держава.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

Вузлові питання теми

1. Розвиток концепції громадянського суспільства в класичній суспільно-політичній теорії.
2. Сутність та структура громадянського суспільства.
3. Проблеми розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні.

10.1. Розвиток концепції громадянського суспільства в класичній суспільно-політичній теорії

Категорія «громадянське суспільство» є історичним феноменом, що виник на конкретному етапі розвитку людського суспільства в західній цивілізації. Говорити про громадянське суспільство можна лише з моменту появи громадянина як самостійного індивіда, що усвідомлює себе повноправним членом суспільства, наділеним правами і свободами і водночас моральною та іншою відповідальністю за свої дії.

Громадянське суспільство відрізняється від взагалі людського певними якісними відмінностями. Для суспільства є властивою спільна життєдіяльність людей, тоді як для громадянського суспільства визначальною є така система зв'язків і інтересів, яка забезпечує вільну реалізацію кожною людиною її природних прав: на життя та гідне існування, на родину, на свободу будь-якої діяльності, яка не заважає іншим, на власність, рівність перед законом тощо.

Тобто громадянське суспільство означає стан упорядкування суспільства в інтересах кожної людини. Звідси випливає і саме поняття «громадянин» – не просто людина або індивід, особистість, а суб'єкт власних прав, своїх законних повноважень, які встановлюються всім суспільством.

Генезис ідеї громадянського суспільства коріниться в об'єктивно існуючій потребі індивідуальної свободи, самоцінності кожної окремої особи. Поняття «громадянське суспільство» сягає своїм корінням в ідеї поліса Арістотеля (громадянське суспільство), *societas civilis* Цицерона та ідеї природного права. Вперше термін «громадянське суспільство» було використано в XVI ст. у коментарі до «Політики» Арістотеля. Громадянське суспільство і держава представляли собою по суті взаємозамінні терміни. Дослідники політичних теорій Стародавньої Греції визнавали, що у цих мислителів політичне (або *politike*) обіймало всі важливі сфери життя суспільства: сім'ю, релігію, освіту, художню культуру, мистецтво тощо. *Politike* означало бути громадянином і передбачало жити і діяти за законами та не завдавати шкоди іншим громадянам.

Мислителі Давнього Риму зробили свій внесок щодо розробки сутності прав і обов'язків громадянина. Ним вважали вільну людину, яка мала бути підданам Римської імперії та неодмінно мешканцем Італійського півострова. Його обов'язки були досить широкими: служба в армії, участь у народних зборах, політична діяльність. Окрім певних прав, громадянин Риму мав привілеї, які полягали в тому, що його не могли розіп'яти на хресті.

Актуальними, глибокими і самобутніми до наших днів залишаються погляди на зазначену низку проблем видатного італійського філософа і політичного мислителя Ніколло Макіавеллі (1469-1527). Його кредо: щоб збагнути сутність народу, треба бути державцем, а щоб зрозуміти природу державців, треба належати до народу, – дало змогу авторові у числі перших запропонувати людству ідеї щодо сутності політики як сфери діяльності («Державець»). Він розумів державу як найвище втілення людського духу, а щастя вбачав у служінні їй. Розробляючи різновиди держав і способи їхньої діяльності, надавав великого значення способам політичної діяльності державців. Саме тому спостерігаємо опис елементів народжуваного громадянського суспільства. «Він (державець) зобов'язаний спонукати громадян спокійно віддаватися торгівлі, хліборобству та ремеслам, аби одні упорядковували свої володіння та не боялися, що ці володіння у них відберуть, а інші – розпочинали торгівлю та не боялися, що їх знищать податками». Таким чином, Макіавеллі вбачав різницю між державою і громадянським суспільством, яке живе за своїми законами і не підпорядковане їй, оскільки вона постійно намагається піднятися над суспільством. Отже, такі феномени неполітичного, приватного життя, як сім'я, праця, любов, ініціатива, задоволення особистих потреб тощо властиві людству здавна.

Певний історичний час майже не було зафіксовано нових концепцій громадянського суспільства. Згодом видатний англійський теоретик Томас Гоббс (1588-1679), якого помилково вважають апологетом одноосібної влади, заклав основу сучасних демократичних теорій, що вимагають захисту

громадянських прав силою закону. У своїх творах «Філософські елементи вчення про громадянина» (1642) та «Левіафан» (1651) він виклав нову концепцію громадянського суспільства. Гоббс відстоює права особи і наголошує на безпеці кожного громадянина і його рівності перед законом. Громадянське суспільство, на його думку, виникає внаслідок переходу від натурального стану первісних, некерованих пристрастей, загальної ворожнечі та страху смерті до впорядкованого культурного суспільства, громадяни якого завдяки державній владі, спокою і порядку, що супроводять її, керуються певною дисципліною. Головне, що за цих умов докорінним чином змінюється сама людина, вона перетворюється на громадянина вже не за ознакою підпорядкованості, а як розвинена, цілісна й активна особистість. Водночас із громадянином вдосконалюється і саме суспільство. Громадянське суспільство – «союз індивідуальностей», колектив, у якому окремі люди набувають високих якостей.

Аналіз генезису ідеї громадянського суспільства і держави є неповним без звернення до поглядів представників англійської школи епохи Просвітництва Френсіса Бекона (1561-1626) та Джона Локка (1632-1704). Справедливо зазначають сучасні дослідники, що «представники Просвітництва прагнули передусім обмежити віру на користь розуму, релігію на користь науки і наукового споглядання, звільнити мораль від абсолютного впливу релігії, проголосити «природний промінь розуму» головним незалежним від релігії засобом удосконалення суспільства». З цього природно випливали їхні ідеї, що цілком ще не звільнилися від теологізму. Зокрема, Ф. Бекон виклав свої політичні переконання в «Новій Атлантиді» (1617), зображуючи квітуче ідеальне суспільство, в якому життя упорядковане завдяки раціональним основам науки і техніки, але зі збереженням пануючих і підвладних класів. Тобто йшлося про зародження громадянського суспільства.

Дж. Локк – послідовник просвітницьких ідей Ф. Бекона. Особливістю його вчення є обґрунтування ідеї прав і свобод людини, які існували в додержавному стані. Він широко трактував природний стан: повна свобода, рівність щодо влади і права, власність (вона стає нерівною, коли з'являються гроші), тобто стан доброзичливості й миру. Саме закон природи передбачає мир і безпеку. Однак будь-який закон вимагає гарантій того, що коли хтось його порушить, то буде неодмінно покараний. На його думку, це й є одна з найважливіших гарантій закону. З цієї ідеї Локка випливає сучасна ідея верховенства права як найважливіша запорука державності. Аби захистити свої природні права і закони, люди укладають суспільну угоду, виходячи з якої держава стає гарантом цих прав і свобод. Вона має бути упорядкована таким чином, щоб ніяк не зашкодити цим гарантіям і нормальному розвитку суспільства. Тобто громадянське суспільство однаково застосовує всі закони для своїх громадян.

Таким чином, Дж. Локк зробив вагомий теоретичний внесок щодо ідей розвитку громадянського суспільства і правової держави. Обґрунтування природних прав, дослідження гарантій щодо їхнього додержання та захисту від

свавілля влади, її розподілу, зрештою, обмеження втручання держави в справи громадянського суспільства започаткували ідею правової держави.

Подальша розробка теорії, громадянського суспільства і держави пов'язана з ім'ям видатного голандського мислителя і філософа Бенедикта Спінози (1632-1677). Працюючи над своїм головним твором «Етика» (1675), він домагався грандіозної мети – збагнути «загальний природний порядок, частиною якого є людина». Суспільство не може впасти в тиранію, бо мир і свобода громадян мусять бути непорушними. Найбільш могутньою і міцною державою він вважав демократичну республіку. В ній закони приймаються великими зборами людей, отже, забезпечується їхня розумність. За таких умов взаємно приборкуються суперечливі пристрасті. Загальна рівність і свобода забезпечуються домовленістю щодо визнання сили того рішення, яке отримало більшість голосів. Демократична держава найбільше відповідає природі людини, її потребам й інтересам. У ній усі рівні саме в природному стані. «Всі без винятку підпорядковані одним лише вітчизняним законам і, окрім того, своєправні (*sui iuris*) і живуть бездоганно, мають право голосу у верховній раді та право ставати на державну службу».

Раціоналістичне трактування держави, суспільства, політики в цілому піднесло праці французьких просвітителів на новий щабель теоретичного удосконалення досліджуваних проблем. Серед них відзначимо, принаймні, Шарля Монтеск'є (1689-1755) і Жан-Жака Руссо (1712-1778).

Ш. Монтеск'є здобув широку відомість і визнання завдяки своїм працям «Перські листи» (1721), «Роздуми щодо причин величі і занепаду римлян» (1734) та визначній роботі «Про дух законів» (1748), над якою він працював двадцять років. Вчений не лише описував ті чи інші інститути і процеси, але й виявляв їхню природу, причини, що приводили до тих чи інших змін у законодавстві тощо, закони й закономірності певних історичних політичних явищ. На прикладі Римської імперії автор намагався довести, що суспільство може успішно розвиватися лише там, де панують республіканські звичаї. Тому він закликав до парламентаризму, законності; розвивав теорію розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову.

У праці «Про дух законів» Монтеск'є сформулював основи якнайдосконалішого, на його думку, політичного устрою. У справжній державі «шануватимуть людей не за їхні зовнішні таланти та властивості, а за їхні справжні якості. А оскільки там жоден громадянин не боїться жодного іншого громадянина, то це буде гордий народ». Політично організоване суспільство виникає внаслідок історичного процесу, для якого характерним є складна взаємодія об'єктивних і суб'єктивних причин. Свободу суспільства він пов'язував з існуванням певних форм держави, а саме: республіки (демократії та аристократії), монархії та деспотії. Спираючись на традиції античної політико-правової думки, Монтеск'є вважав, що республіка можлива в невеликих державах, монархія – в державах середніх за розмірами, а деспотія – у великих імперіях. Щодо такої теорії, то Монтеск'є зробив своє власне уточнення, яке полягає в тому, що республіка може бути встановлена й на більшій території за умов федеративного устрою цієї держави. Але суспільство

ще і тоді не матиме свободи, воно здобуде її лише згодом, коли відбудеться розподіл влади, і кожна з її гілок стримуватиме одна одну в разі потреби. Концепція розподілу влади набула у вченні Монтеस्क'є довершеності й цілісності. На практиці ж його ідеї свободи, громадянських прав і розподілу влади стали основою конституційних актів Франції, Конституції США та деяких інших держав.

Ж.-Ж. Руссо вбачав основу політичного життя суспільства в суверенності волі народу і її неподільності, він протиставляв теорії розподілу влади свою систему постійно діючого в державі плебісциту в розв'язанні тих чи інших суспільно-політичних проблем. Для нього «громадянське суспільство» і «держава» – синоніми. Сутність громадянського суспільства-держави він вбачав в участі кожного громадянина в державних справах, у безумовному повновладді народу, а тому відкидав принцип представництва, що позбавляв кожного громадянина активної політичної участі. Політичні концепції Руссо справили великий вплив на суспільну свідомість, до його ідей зверталися представники різних течій і поглядів, бо започатковані ним ідеали рівності й демократії стали на багато століть неперевершеним явищем.

Радикальними поглядами щодо проблем держави і громадянського суспільства відрізнявся від своїх попередників представник американської демократичної думки Томас Пейн (1737-1809). Він був переконаний, що громадянське суспільство і держава – це різні речі: стосовно громадянського суспільства держава є вимушеним злом, бо саме вона регулює відносини в ньому, запобігає зловживанням однієї особи проти іншої. Зріле громадянське суспільство краще виконує свої обов'язки перед громадянами, а тому має невелику потребу в уряді.

За всіх без винятку часів державам передують вільні й рівні індивіди, наділені правами. Легітимність же держави отримують шляхом повної згоди членів суспільства та конституційного закріплення. Тому уряди в таких державах не можуть довільно змінювати або розширювати свої конституції, бо це призведе до непередбачуваних наслідків.

Пізніше в теорії закріпилася ідея розподілу між державою і громадянським суспільством, що засвідчувало наявність дійсно демократичної і соціальної політичної системи. Але протилежні погляди теж зберігалися, і дехто з учених вважав надмірну свободу громадянського суспільства помилкою, що обов'язково призведе до соціальної напруженості. Аби відкинути такі помилки, Володимир Соловйов писав: «Доки держава була всім, суспільство було нічого не варте. Але як тільки мета життя була поставлена вище держави, то живі сили суспільства звільняються, перестають бути рабами держави».

Початки формування української державності знаходимо в давні часи. На території сучасної України в VII-V ст. до н.е. існували рабовласницькі міста-держави: Ольвія, Херсонес, Боспор, Феодосія та ін. Форми правління поділялися на монархії, аристократичні та демократичні республіки. В Ольвії, наприклад, влада належала народним зборам, вільні громадяни мали громадянські права. В IX ст., коли східнослов'янська державність

сформувалася у вигляді Київської Русі, її державна система базувалася на інститутах народного віча, князя і князівської ради. Компетенція віча охоплювала всі функції державної влади, зокрема вибори князя, укладання з ним договору, ради з важливих справ. Це зумовило високий розвиток громадянина.

За умов феодалізму селянські господарства об'єднувалися в сільські общини, в них обиралися отамани, старшини, інші представники громадськості. Общинами обиралися суди. Пізніше в Запорізькому козацтві, теж мали місце демократичні традиції. Про це, зокрема, свідчать дослідники «Пактів і Конституцій законів та вольностей Війська Запорозького» (1710) Пилипа Орлика. В них зазначається, що конституція заснована на принципах, які характерні для західної традиції (договір між головою держави, гетьманом, з одного боку, і народом – з іншого), які суперечили східній ідеї самодержавства. Принципи ці були чи не найдемократичніші в тогочасній Європі і проголошували, власне, республіканську форму правління. В конституції окреслилася ідея розподілу законодавчої, виконавчої та судової влад. Діяла вона на Правобережній Україні до 1714 року. В містах міщани боролися за власне самоуправління. Виявленням тенденції до громадянського розкріпачення в Україні було розповсюдження власності на землю. Найвищим органом влади була рада, яку обирали громадяни.

Ідея української державності неодноразово поставала перед суспільством, вона не була штучно сконструйованою. За свідченнями Дмитра Донцова: «Державні змагання українського народу проявлялися в різних формах: спершу в таких державних утвореннях, як князівство Київське, королівство Галичини й Володимирії, українська республіка – Гетьманщина (1654-1734), далі – у формі автономної провінції чужої держави, то знову в кривавих, періодично повторюваних війнах проти кожної держави, якими українці насильно були підбиті (боротьба з Литвою, Польщею й Росією)».

В Європі соціально-політичний термін «громадянин» набув широкого вжитку після Французької революції XVII століття, яка ліквідувала становість і проголосила Декларацію прав людини і громадянина. Подальше його вживання пов'язане з розвитком класової боротьби і прагненням трудящих до соціальної рівності. «Громадянин» став політичним викликом тим, хто перебував при владі. Завдяки цьому поняттю намагалися з'ясувати взаємини між особистістю та суспільством і державою.

Тенденція щодо становлення громадянськості й громадянина важко торувала собі шлях і в слов'янському суспільстві. Найширші громадські сили йшли на бій із самодержавством. До реформ 60-х років XIX століття вільними були лише обрані, а також «дозволені» організації буржуазно-купецьких верств, лише їм надавалося право обговорювати питання суспільного устрою. Таким чином, вироблялися традиції підпорядкування державі, байдужості до юридичних форм.

Теологічні концепції Нового часу щодо суспільства, громадянина і держави згодом змінюються. Суспільство вже уявляють не продуктом природи, а людини й історії, згодом навіть політики. Держава, власне, утворює

громадянське суспільство, закладає його основи, робить цивілізованими його громадян. Ідея створення нового суспільства владою, засобами політики стала характерною для подальших суспільно-політичних течій, зокрема і соціалістичних. Хоча й серед політологів Нового часу були такі, хто наголошував на обопільному зв'язку між ними: суспільство, щоб стати цивілізованим, має укласти з державою договір; тоді держава цивілізується і передає суспільству частину своїх прав.

Свого часу український просвітитель, філософ і поет Григорій Сковорода (1722-1794) висунув ідею суспільної, позастанової цінності людей, праці, рівності й однакової моральної значущості всіх видів трудової діяльності. На наш погляд, ці думки близькі до ідей західних філософів щодо проблем становлення громадянського суспільства.

Тож можна стверджувати, що саме за новітніх часів відроджується антична ідея про те, що політика водночас і насамперед є сферою здійснення загальних справ, способом управління ними, засобом захисту спільних інтересів.

Класичний приклад – німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831). Він вважав, що держава виражає узагальнені інтереси, всезагальну волю, забезпечує їхню єдність і реалізацію. Ця думка з кінця ХІХ ст. стала провідною в політиці багатьох держав Європи і Північної Америки, де спостерігаємо поступовий спад революційної напруженості, перехід до політики консенсусу, злагоди і суспільного порядку.

У «Філософії права» Г. Гегель підбиває підсумки щодо свого дослідження про особистість, громадянське суспільство і державу. Ці проблеми були предметом постійної його уваги. Вивчаючи сім'ю, громадянське суспільство і державу в одному діалектичному ряді моральності, він надає великого значення кожній із цих категорій, робить спробу «збагнути і зобразити державу як щось розумне в собі», «сконструювати державу такою, якою вона має бути».

На відміну від поняття «природний стан», Г. Гегель запроваджує категорію «громадянське суспільство», а також чітко відрізняє громадянське суспільство і державу. Власне, під громадянським суспільством він розуміє економічну структуру буржуазних відносин. «Громадянське суспільство, – зазначає Г. Гегель, – є диференція, яка виступає поміж сім'єю та державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше за розвиток держави». Розглядаючи громадянське суспільство як наслідок добровільного або насильницького об'єднання багатьох сімей у націю, а також як наслідок розширення сімей до нації, Г. Гегель наголошував, що історично громадянське суспільство виникає значно пізніше, аніж держава. Природно, що громадянське суспільство виникає пізніше взагалі суспільства. Термін «громадянське» вживається не лише як прикметник до терміна «суспільство». «Громадянське» можливе лише за умов активного виявлення творчих здібностей особистості в усіх сферах соціальних зв'язків. Між цими поняттями не можна ставити знак рівності. Поняття «громадянське» вужче, аніж поняття «суспільство», воно й виникло значно пізніше.

Щодо питань взаємодії громадянського суспільства (і його елементів між собою) і правової держави, то Г. Гегель вважав, що розвиток одних елементів громадянського суспільства може призвести до придушення інших елементів. Лише верховна публічна влада в особі конституційної держави може ефективно справитися з несправедливістю і синтезувати конкретні інтереси в універсальну політичну спільність. Виходячи з цього, Гегель піддавав критиці сучасну йому теорію природного права за те, що вона зміщує громадянське суспільство і державу.

Зацікавленість гегелівським політичним вченням, яке існує і сьогодні, свідчить про кардинальність щодо методології та ідейно-політичного звучання таких його концепцій, як особа і держава, суспільство і держава, розподіл влад, громадянське суспільство і держава тощо. Г. Гегель дослідив діалектику руху громадянського суспільства, починаючи з сім'ї, коли суспільні взаємини трансформувалися на нову їхню якість. Звичайно ж, вчений помітив, що соціальне життя громадянського суспільства докорінно відрізняється від етичного життя звичайної родини, публічної сфери держави. «Поряд із сім'єю корпорація є другим існуючим у громадянському суспільстві моральним коренем держави». Піклуючись у громадянському суспільстві про себе, індивід діє також на користь інших. Гегель був упевнений, що громадянське суспільство мусить захищати громадянина, відстоювати його права; в свою чергу індивід зобов'язаний дотримуватися прав громадянського суспільства. Таким чином, забезпечується життєздатність суспільства, реалізуються громадянські права.

Ідеї видатного німецького вченого цілком співзвучні з теоретичними надбаннями сьогодення. Визнано, що в демократичному соціумі громадянське суспільство може існувати лише за умов наявності якнайширшої соціальної бази, підтримки всіма прошарками населення. «Сама роль громадянського суспільства як регулятора різноманітних інтересів різних соціальних груп, як інституту, створеного з метою пом'якшення соціального напруження та забезпечення консенсусу в суспільстві, безперечно, передбачає активну участь у його функціонуванні більшості громадян».

Німецький державознавець та історик Лоренц фон Штейн (1815-1890) також розрізняв державу і громадянське суспільство. Воно, на його думку, засноване завдяки поділу праці, яка в свою чергу залежить від форми власності. Л. Штейн вважав, що суспільство поділяється на класи, тому держава мусить мати надкласовий характер.

Певною мірою проблема громадянського суспільства розглядалася класиками марксизму. Зокрема, К. Маркс уявляв реальне суспільство як взаємодію політичного і громадянського суспільства. Ці інститути є результатом історичного розвитку. Тому він вважав громадянське суспільство історичним феноменом і зазначав, що гарантоване державою громадянське суспільство не пристосовується до одвічних законів природи.

Таким чином, у розвитку ідеї громадянського суспільства виділяють три періоди:

1. Природно-правовий період (від античності – до кінця XVIII ст.).

2. Період легітимації (кінець XVIII ст. – перша чверть XX ст.).

3. Раціоналістичний період (кінець XIX ст. – початок XX ст.).

Отже, аналіз генезису ідеї громадянського суспільства засвідчує, що як теоретична конструкція, і як практична даність, громадянське суспільство є складним і багаторівневим явищем людської життєдіяльності. Воно виникло в результаті тривалого історичного розвитку і почало формуватися разом із розподілом суспільства на державні й недержавні сфери.

В окремих країнах світу формування громадянського суспільства пов'язують з буржуазними революціями. Зокрема, у країнах Європи цей процес розпочався в XVI-XVII ст. Не менше двох століть тривало його становлення в Австрії, Англії, Голландії, Канаді, Норвегії, США, Франції, Швеції та ін. Це дало можливість констатувати, що в XX ст. у розвинених індустріальних країнах сформувався певний тип громадянського суспільства, якому властиві пріоритет приватної власності, наявність значного «середнього класу», високий рівень життя, велика кількість різноманітних громадсько-політичних організацій, які відстоюють інтереси різних соціальних груп, своєрідний соціально-психологічний і політичний менталітет тощо.

10.2. Сутність та структура громадянського суспільства

Громадянське суспільство – це суспільство громадян із високим рівнем економічної, соціальної, політичної, культурної і моральної властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Громадянське суспільство є базисом держави, ініціює в ній необхідні зміни. Держава в свою чергу захищає принципи самоврядування всіх недержавних організацій, які формують громадянське суспільство. Але якщо державі властиві різні форми правління (демократична, диктаторська, монархічна), то громадянське суспільство існує виключно за умов демократії. Високий рівень розвитку громадянського суспільства забезпечує демократичність держави. Нерозвиненість громадянського суспільства є однією з умов існування тоталітарного й авторитарного режимів.

Сутність громадянського суспільства полягає в забезпеченні законних прав людини, коли особистість має гарантію вільного вибору тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, можливість вільно висловлювати і відстоювати свої погляди та інтереси.

Структура громадянського суспільства: сім'я, недержавні підприємства, акціонерні товариства, арендні колективи, кооперативи, асоціації, корпорації; громадські організації та рухи, органи самоврядування, недержавні засоби масової інформації; політичні партії, профспілки.

Умови функціонування громадянського суспільства:

1. Наявність у суспільстві розвиненої соціальної структури, що відбиває різні інтереси соціальної спільноти.

2. Фактичне володіння власністю кожним громадянином, особисте чи колективне право розпоряджатися нею на власний розсуд.

3. Достатньо високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку членів суспільства, здатності до повної самодіяльності.

Економічну основу громадянського суспільства мають становити відносини ринкового характеру. Його формуванню передують становлення різноманітних форм власності з перевагою приватного капіталу. Регульована ринкова інфраструктура спричиняє ділову активність, заповзятливість людей, створює передумови плідної роботи. Наявність власності ж стає умовою свободи особистості в громадянському суспільстві. Але слід мати на увазі, що свобода без правових меж здатна зруйнувати саме громадянське суспільство.

У політичній сфері громадянське суспільство має забезпечувати усім своїм громадянам вільну участь у державних і громадських справах. Держава і громадяни, за наявності закону і рівності перед ним, мають певний загальний інтерес і реалізують його. Тобто створюється демократична правова держава, в якій ці інтереси реалізуються на основі міжнародно визнаних норм. У такій державі виключається дискримінація за національно-етнічними, політичними, релігійними, статевіковими ознаками. Забезпечується надійний законодавчий захист особистості й гідності громадянина, тобто: недоторканість його житла і майна, вільний вибір професії, визначення місця проживання, пересування по країні та за її межами, таємниця листування, телефонних розмов та інших видів сучасного спілкування, свобода слова, друку та інформації. Реалізується вільне самовизначення людини в її світоглядних і духовних інтересах, а також всебічний захист громадянських прав з боку судових органів і громадських організацій.

Щодо соціальної та духовної сфер, то в них громадянське суспільство спирається на якнайширшу соціальну структуру, яка постійно змінюється й удосконалюється. У ній встановлюються відносини, пов'язані з індивідуальним вибором, політичними та культурними ціннісними орієнтаціями. Завдяки реалізації різнопланових інтересів забезпечується культурно-політичний плюралізм, важливий для нормального функціонування громадянського суспільства.

Громадянське суспільство набуває вигляду сукупності суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних, духовних), формальних, а також неформальних структур, які задовольняють спектр потреб і реалізують інтереси індивідів або їхніх груп, адекватних досягнутому рівню суспільного розвитку.

Чим вищою є організація громадянського суспільства, тим повніше виявляється його єдність, інтегративність, соборність, що упорядковує, підсилює різноманітні індивідуальні, групові, організаційні центри. Не кожному сукупність людей на певній території можна назвати громадянським суспільством, а лише таку, члени якої об'єднані спільними інтересами і між собою, і з деяким цілим, що може бути спільною метою або джерелом життєдіяльності цієї спільноти. Потенційна самоорганізація індивіда народжується в єдності, яка онтологічно передують автономії в соціальному бутті. Як підкреслював С. Л. Франк, «Громадянське суспільство є своєрідним

молекулярним суспільним зв'язком, що внутрішньо скріплює окремі елементи у вільне та пластичне гнучке ціле».

Отже, громадянському суспільству властиве органічне співіснування різноманітних соціальних сил, інститутів, організацій, зацікавлених груп, об'єднаних загальним потягом до спільного життя. Визнання самоцінності особи, її прав та свобод обумовлює і відповідальність особи перед суспільством.

Чим вищим є рівень розвиненості громадянського суспільства, тим більшою є міра свободи індивідуальності. Тільки за умови існування громадянського суспільства як органічної системи, що забезпечує творче самовираження людини, соціум стає більш відкритим, має змогу до конструктивного саморозвитку. Громадянське суспільство – це своєрідний соціальний простір, в якому відкритість індивідів опосередкована їхньою взаємодією, умовами для самореалізації.

У процесі саморозвитку соціуму громадянське суспільство відіграє ще й своєрідну стабілізуючу роль. За визначенням І. Канта, «Людина прагне гармонії, але природа краще знає, що добре для роду людського: вона хоче дисгармонії». Це значною мірою вірно й для суспільства. Засобом розвитку соціальних сил природа обирає протистояння їх у суспільстві. І саме громадянські структури покликані визначити норми, що здатні блокувати руйнівні потенції боротьби різноманітних сил та направити її в позитивне, творче русло. Хаос у виді нескінченних протиріч ніколи не зміг би еволюціонувати у порядок, таким чином, забезпечуючи саморозвиток системи, якщо б ці протиріччя мали безвихідний та непримиримий характер. Суспільство, що має громадянську організацію, має самостійно, незалежно від держави, власними засобами примушувати окремого індивіда виконувати загальноприйняті норми.

10.3. Проблеми розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні

Формування громадянського суспільства потребує розвитку механізму самоорганізації як кожної особистості, так і соціуму в цілому. Цю точку зору поділяють і сучасні українські науковці. В незалежній Україні формування громадянського суспільства є пріоритетним завданням. Воно продеклароване (за змістом, хоча самого цього терміна в ній не було вжито) в Декларації про державний суверенітет України. Створення громадянського суспільства передбачається в програмних документах ряду політичних партій. Ця позиція мала місце у проектах Конституції України, які подавалися до Конституційної комісії в перші роки після проголошення незалежності.

Проте надалі інтерес до цієї проблеми почав згасати, оскільки розпочалася запекла боротьба протилежних політичних сил за владу. Питання формування громадянського суспільства не дістали адекватного відображення у прийнятій в 1996 р. Конституції України.

Формування громадянського суспільства – наріжна проблема розвитку модернізаційних процесів. Вона завжди була і залишається провідною у світовій політичній думці від античних часів і до наших днів. У сучасній науковій літературі зазначається, що громадянське суспільство є базисом прогресивного розвитку держави, ініціатором у ній раціональних змін. Держава в свою чергу захищає принципи самоврядування всіх недержавних організацій, які формують громадянське суспільство. Нерозвиненість громадянського суспільства є однією з причин існування тоталітарних й авторитарних режимів. На противагу цьому, високий рівень розвитку громадянського суспільства забезпечує демократичність держави.

Розвиток громадянського суспільства є свого роду індикатором практичного вирішення ряду соціально-політичних проблем, у тому числі реального забезпечення законних прав та інтересів людини. Зафіксовані в Конституції України права і свободи людини та громадянина цілком відповідають міжнародно-правовим стандартам. Але на практиці не всі декларовані права забезпечуються. І це значною мірою зумовлено нерозвиненістю відповідних інститутів громадянського суспільства. В країні до цього часу немає дієвої й ефективної судової системи. В результаті багато справ, які стосуються захисту особистих прав і гідності громадян, вирішуються некваліфіковано, а розгляд деяких настільки затягується, що їхній захист втрачає будь-який сенс. Вирішальною гарантією прав громадян виступає достатній розвиток матеріального і духовного виробництва, засобів культури, преси, громадських організацій. На жаль, на конституційно-правовому рівні ці питання до цього часу належним чином не врегульовані, в їх вирішенні виявилася явна диспропорція. У той час, як державні інститути мають певну матеріальну і політичну підтримку, основні інститути громадянського суспільства, в тому числі осередки виробництва, науки, культури, освіти, зазнають нелегкі часи.

Не являють інтересу до розбудови громадянського суспільства політичні партії, хоч їхнє призначення – бути посередниками між громадянським суспільством і державою, трансформувати в державну політику інтереси громадянського суспільства.

Реформи, які почалися в Радянському Союзі та в Україні з 1985 року, мали за мету формування передумов громадянського суспільства як об'єктивного чинника демократизації. Приватизація державної власності теоретично повинна була сприяти створенню середнього класу. Але в дійсності власність зосталася в руках нової бюрократії, яка перемістила центри прийняття рішень у президентські структури і захистила себе від суспільного контролю.

Стосунки між державою та громадянами розвиваються на ґрунті удаваного демократизму, який є наслідком несформованості стійких груп інтересів громадян, з одного боку, а з іншого – нездатністю або небажанням правлячої еліти створити нові «правила гри» в якості обов'язкових для усіх груп, включаючи і себе.

У сфері економічної політики реалізація ідеї індивідуальної свободи, необхідної для формування громадянських відносин, виявила антисоціальні, навіть кримінальні форми. Більшість населення не змогла включитися в активну економічну діяльність, втратила грошові вклади – все це не сприяло становленню зрілого громадянина з невід’ємними правами та обов’язками.

На шляху формування громадянського суспільства в Україні існують й інші перепони. Перш за все, стійкі стереотипи, система цінностей, сформована тоталітарним режимом, яка є несумісною з основами громадянського суспільства. В першу чергу психологічний дискомфорт визивають такі цінності, як приватна власність, нерівність доходів, конкуренція, ринок. Ствердження цих універсальних цінностей дуже ускладнюється помилками реформаторів, що призвели до різкого зuboжіння народу.

Проблеми формування громадянського суспільства в Україні визначаються ще й слабкістю політичної позиції окремих індивідів. В українському суспільстві політичні позиції громадян залишаються нечіткими, обумовленими насамперед первинними (сімейними, родинними) зв’язками. Сторонні люди часто сприймаються як потенційні вороги. На такій психологічній основі не можна створити сучасного суспільства, яке потребує певного рівня довіри поміж громадянами. Можливість існування сучасних економічних, соціальних, і політичних організацій значною мірою залежить від надійності соціальних зв’язків між людьми. Дж. Коулмен називав цей феномен «соціальним капіталом», тобто потенціалом взаємної довіри та взаємопідтримки, що формується в міжособовому просторі. За роки тоталітарного минулого, коли держава заохочувала шпигування людей одне за одним, у громадян України сформувалася чітка установка на підозріле ставлення до інших людей. Після падіння комуністичного режиму, на жаль, влада тільки закріпила це почуття, можна сказати, перетворила його на стійке переконання.

Процес створення автономної особистості ускладнюється ще й тим, що формування нових економічних відносин співпало з процесами національного самовизначення. Як стверджує відмий український науковець Ю.І Римаренко, «слід позбутися нездатності демократичних сил жити в умовах ідейного і політичного плюралізму». Пристрасть до розривів, до недовіри, підозрілості – давня хвороба, яка вже не раз знищувала українську державу. Звідси впливає надзвичайна актуальність проблеми консолідації, об’єднання зусиль законодавчої та виконавчої влади, партій і рухів, усіх громадян незалежної України.

Процес об’єднання громадян починається з формування консолідуючої ідеї. Це завдання, саме по собі дуже непросте, ускладнюється тим, що класична українська національна ідея, на думку, наприклад, Ю.А. Левенця, – це «комплекс гетерогенних суспільно-історичних і політичних уявлень і понять, цілісність її ґрунтується на приматі цінностей органічної системи, якими виступають етнос або нація». Домінування таких уявлень вело до недооцінки ролі і ваги людського чинника як самоцінної сутності. Тому надзвичайно важливо розвивати сучасну українську національну ідею на пріоритетах прав і

свобод людини як необхідних атрибутів демократичного становлення і розвитку в Україні цивілізованого суспільства і правового державотворення.

Консолідуючою ідеєю має стати ідея України як батьківщини всіх громадян, які пов'язали свою долю з українською землею, причетні до створення тут суспільства, що відповідальне за продовження глибокої історичної традиції і зв'язок її із стратегією світового розвитку.

Але попри всі ці труднощі є й позитивні фактори. Особиста свобода завжди була найдорожчою для українців. Історики свідчать: невдовзі після відомої Переяславської ради 1654 р. українські суспільні верстви, що стикнулися з московськими порядками, зробили для себе вельми неприємне відкриття: у них панує дух покори, страху та фанатизму, і навіть бояри називають себе «холопами государя». Українцям такі відносини не були притаманні. Лібералізм у співвідношенні з моральністю, чітким відокремленням добра та зла – це саме українська ідея, яка здатна сьогодні позитивно вплинути на процес досягнення громадянської злагоди.

З іншого боку, явним перебільшенням виглядають твердження, що українці взагалі не мають традицій громадянського спілкування, і як наслідок – раціонального політичного розвитку. В історії України були серйозні спроби політико-демократичної самореалізації громадян. Це релігійно-культурні міщанські братства, політико-правовий устрій Запорозької Січі, демократичність Гетьманщини тощо. Отже, традиції самоврядування були притаманні українському етносу, відбиваючи політичні цілі національних рухів та передових мислителів. Але чи достатньо цих традицій для сучасного політичного розвитку?

Щодо особливостей правового світогляду українців, то досить ознайомитися із давніми місцевими законами, що діяли у Чернігівській та Полтавській губерніях, досить прочитати дані, наведені дослідниками українського побуту, щоб побачити, що і в сімейному укладі, і в питаннях наслідування, земельного права український народ має великі традиції та досить розвинену правову базу.

Історичний досвід українського державотворення є важливою засадою громадянського суспільства. Він дає змогу в сучасних умовах використати демократичний зміст попередніх законодавчих актів. ХХ століття стало провісником відродження української незалежної соборної держави. Протягом тривалого часу народ пройшов шлях усвідомлення необхідності відродження держави – через проголошення її у формі Української Народної Республіки (IV Універсал Центральної Ради), утворення формально незалежної УРСР, самостійної Карпатської України (1938 р.) до проголошення Акту державної незалежності України (24 серпня 1991 р.).

Громадянське суспільство може нормально розвиватися лише за умови збігу чи злагоди між розумовою та управлінською елітами. В. Липинський зазначав, що українській еліті притаманна одна хвороба – нахил до романтизму. Він вважав, що вона позбавлена почуття дійсності, не вміє відрізнити бажане від можливого. «Тому живуть вони найбільше фантастичними утопіями якихось «Україна без влади і підвладних», якихось соціалістичних або

націоналістичних ельдорадо». Здійснитися ці ельдорадо мають самі й автоматично мають «зайняти місце тієї живої і реальної, дійсної України...». Зрештою українська інтелігенція і досі не спромоглася виробити політично цінної консолідуючої ідеології, яку б сприймали всі верстви населення.

Владна еліта має ставити та реалізувати такі політичні цілі, які насамперед, не зашкодили б суспільству. Натомість сучасні політики діють за іншим принципом: «вербальний стимул – очікувана реакція населення». Це призводить до явища набутої безпорадності в особистій сфері, з одного боку, і стану структурного розпаду в сфері суспільного життя – з іншого. Для суспільства це означає суттєву загрозу, тому вирішення усього комплексу проблем, пов'язаних із становленням механізму саморозвитку соціуму, має стати першочерговим завданням українських науковців – теоретиків та практиків.

Література основна

1. Політологія : підручник для вузів / ред. О. В. Бабкіна. — 3-тє вид., перероб., доп. — К. : Академія, 2006. — 568 с. — (Навчальне видання).
2. Політологічний енциклопедичний словник : [навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів] / за ред. Ю. С. Шемшученка. — К. : Генеза, 2004. — 736 с. — (Навчальне видання).
3. Політологія : [навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів] / Г. П. Щедрова, Ф. В. Барановський, О. Г. Михайловська та інш. ; СНУ ім. В. Даля ; за ред. Г. П. Щедрової. — Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2005. — 200 с.
4. Політологія. Навчально-методичний комплекс : підручник / [Ф. М. Кирилюк, А. Є. Конверський, В. Ф. Білик та ін.] ; за ред. Ф. М. Кирилюка. — К. : Центр навчальної літератури, 2004. — 704 с. — (Навчальне видання).
5. Рудич Ф. М. Політологія : [підручник]. — 3-тє вид., перероб., доп. — К. : Либідь, 2009. — 480 с. — (Навчальне видання).
6. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : [підручник]. — К. : Либідь, 2002. — 576 с. — (Навчальне видання).

Література додаткова

1. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. — Львів. : Махаон, 2003. — 125 с.
2. Конституція України. — К. : Парламентське видавництво, 2006. — 159 с. — (Бібліотека офіційних видань).
3. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве / Николло Макиавелли. — М. : Мысль, 1996. — 639 с.
4. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : [монографія] / [за заг. ред. А. І. Кучеренка]. — К. : НІСД, 2007. — 396 с. — (Наукове видання).

5. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні : навч. посібник / [Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін.] — К. : Либідь, 2008. — 440 с. — (Навчальне видання).

6. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти. Монографія / Галина Петрівна Щедрова. — Луганськ : Вид-во «Елтон-2», 2009. — 308 с. — (Наукове видання).

7. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень: підручник / Ф. П. Шульженко. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — 464 с.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Назвіть історичні періоди в розвитку ідеї громадянського суспільства.
2. Хто з філософів вперше використав термін «громадянське суспільство»?
3. Який зміст вкладав Г. Гегель у поняття «громадянське суспільство»?
4. Розкрийте сутність громадянського суспільства.
5. Дайте визначення поняттю «громадянське суспільство».
6. Яку структуру має громадянське суспільство?
7. Назвіть ознаки сучасного громадянського суспільства в економічній, соціальній та духовній сферах.
8. Перелічіть умови функціонування громадянського суспільства.
9. Чому без розвиненого громадянського суспільства неможливе створення демократичної правової держави?
10. З якими проблемами стикається процес становлення громадянського суспільства в Україні?

Контрольні тести

1. Яке з визначень найбільш точно відтворює поняття «громадянське суспільство»:
  - а) громадянське суспільство – таке суспільство, в якому всі його члени добровільно вступили в союз і так само добровільно домовилися про правила взаємодії;
  - б) громадянське суспільство – спільна життєдіяльність людей на принципах рівності всіх перед законом;
  - в) громадянське суспільство – це суспільство громадян із високим рівнем економічної, соціальної, політичної, культурної і моральної властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.
2. Який учений уперше використав термін «громадянське суспільство»:
  - а) Арістотель;
  - б) Дж. Локк;

- в) І. Кант;
  - г) Ж.-Ж. Руссо.
3. Визначте риси громадянського суспільства:
- а) спільна життєдіяльність людей;
  - б) вільна реалізація кожною людиною її природних прав;
  - в) наявність конституції;
  - г) рівність усіх перед законом.
4. Кому з представників французького Просвітництва належить ідея «загальної волі», необмеженого суверенітету народу?
- а) Дж. Локку;
  - б) Ш. Монтеск'є;
  - в) Ж.-Ж. Руссо;
  - г) Т. Гоббсу.
5. Громадянське суспільство почало формуватися в:
- а) Античні часи;
  - б) Новий час;
  - в) Середньовіччя.
6. Діяльність яких інститутів лежить в основі громадянського суспільства:
- а) неполітичні інститути;
  - б) влада;
  - в) політична еліта.
7. Назвіть умови функціонування громадянського суспільства:
- а) наявність у суспільстві розвиненої соціальної структури, що відбиває різні інтереси соціальної спільноти.;
  - б) фактичне володіння власністю кожним громадянином, особисте чи колективне право розпоряджатися нею на власний розсуд;
  - в) достатньо високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку членів суспільства, здатності до повної самодіяльності;
  - г) єднання населення навколо єдиної у країні партії;
  - д) відсутність протиріч у суспільстві з питань політики.
8. До структури громадянського суспільства входять:
- а) недержавні підприємства;
  - б) професійні об'єднання;
  - в) політичні партії;
  - г) парламентські фракції;
  - д) депутатські об'єднання.
9. Яка з характеристик відрізняє громадянське суспільство від держави:
- а) колективізм;
  - б) асоціативність;
  - в) примус;
  - г) ієрархія.
10. До інститутів громадянського суспільства належать:
- а) громадські організації;
  - б) законодавчі органи влади;

- в) політичні інститути;
- г) суди.

11. Укажіть термін, який не пов'язаний з «громадянським суспільством» та не розкриває його змісту:

- а) родина;
- б) політична партія;
- в) акціонерне товариство;
- г) органи державної влади.

12. Визначте передумови функціонування громадянського суспільства в політичній сфері:

- а) повне забезпечення прав та свобод громадян;
- б) політичний плюралізм;
- в) приватна власність;
- г) наявність парламенту.

АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Теми доповідей та рефератів

1. Концепція громадянського суспільства: підходи в політичній науці.
2. Специфіка формування громадянського суспільства в сучасній Україні.
3. Взаємодія сучасних інститутів громадянського суспільства та політичної системи в Україні.
4. Проблема громадянського суспільства в класичній суспільно-політичній теорії та його роль у становленні й розвитку політичної системи.

Логічні завдання та проблемні запитання

1. Порівняйте декілька визначень громадянського суспільства. Яке з них, на вашу думку, ближче до істини:
  - а) громадянське суспільство – суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке, будучи незалежним від держави, спільно з нею формує розвинені правові відносини, взаємодіє заради спільного блага;
  - б) громадянське суспільство – сукупність незалежних асоціацій громадян, які налагоджують відносини між індивідами і державою та в разі потреби захищають свободу індивідів від зазіхань влади;
  - в) громадянське суспільство – неполітична сфера соціуму, що протистоїть державі та включає такі інститути та організації як підприємництво, торгівлю, сім'ю, родинні об'єднання, різні громадські спілки й асоціації, що функціонують в правовому полі і сприяють сталому розвитку.
2. Охарактеризуйте еволюцію взаємовідносин держави та громадянського суспільства в історико-політичному аспекті.
3. Яких передумов (економічних, політичних, культурних, правових), на вашу думку, не вистачає для формування громадянського суспільства в Україні?

4. Чи має держава втручатися в приватне життя людини, в життя громадянського суспільства?
5. Який режим взаємовідносин держави і громадянського суспільства є найбільш ефективним в сучасному світі.
6. Визначте ті показники, за якими можна охарактеризувати ступінь розвиненості громадянського суспільства.
7. Проаналізуйте проблеми створення громадянського суспільства в сучасній Україні.
8. Наведіть конкретні приклади об'єднань та організацій громадянського суспільства в Україні та зарубіжних країнах.
9. Яка роль власності і підприємництва в формуванні громадянського суспільства?
10. Чи існує зв'язок між концепціями громадянського суспільства і прав людини?

Дискусія «Механізм взаємодії держави та громадянського суспільства в Україні»

Дискусія, що приводиться нижче, відображає той спектр думок, який склався щодо стану і перспектив взаємодії держави та громадянського суспільства в Україні. Ознайомтеся з наведеними точками зору.

Вам потрібно обрати та аргументувати чітко визначену позицію із зазначеної проблеми, що обговорюється. Формулюйте та висловлюйте свою думку з дискусійного питання аргументовано, чітко, лаконічно. Для цього поясніть, в чому полягає Ваша точка зору, визначте на чому ґрунтуються докази на підтримку Вашої позиції, наведіть факти, які демонструють Ваші докази та посилять Вашу позицію, узагальніть власну думку, зробіть висновок про те, що необхідно робити.

Перший учасник. Кожна демократична держава має бути зацікавлена у формуванні громадянського суспільства, яке прагне до задоволення потреб громадян, до адаптації в загальнолюдському цивілізованому процесі. Для держави стає життєво необхідним розвиток усіх елементів громадянського суспільства. Міра задоволення інтересів і потреб, громадянський мир свідчать про рівень розвитку держави.

Другий учасник. У взаємодії держави та громадянського суспільства сучасної України, в силу недостатньої сформованості останнього, переважну роль має відігравати держава. Це пояснюється насамперед тим, що наразі держава має в своїх руках переважне право застосування примусу, різного роду санкцій та виступає власником матеріальних благ. Таким чином, вона може спрямовувати свої зусилля на покращення соціально-економічного становища людини, задовольняти інтереси та потреби певних соціальних груп (працівники бюджетних організацій, базових галузей промисловості, студенти, пенсіонери і т.п.).

Третій учасник. На жаль, українська держава не завжди готова взяти на себе таке завдання. Має спрацювати механізм взаємодії громадянського

суспільства і держави, який знаходить свій прояв у взаємодії через партії, вибори, представницькі органи влади. Саме громадські організації та об'єднання мають виконувати первинну роль щодо задоволення соціально-економічних та духовних потреб людини. При цьому саме громадянське суспільство спрямовує діяльність держави, яка, по суті, стає правовою.

ТЕМА 11. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

*Політична культура... задає порядок і надає
значення політичному процесу
Дональд Грант Дев'яйн*

*Кожна політична система вмонтована
в певний зразок орієнтації на політичні дії
Габріель Алмонд*

Мета лекції: дати загальні уявлення щодо сутності, структури, типів та функцій поняття «політична культура».

Ключові слова: політична культура, структура політичної культури, функції політичної культури, тип політичної культури, політична субкультура, політична свідомість тощо.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

Вузлові питання теми

1. Поняття, структура та функції політичної культури.
2. Політична свідомість як елемент політичної культури.
3. Політична культура нації, суспільної групи, особи.
4. Моделі та типи політичних культур.

11.1. Поняття, структура та функції політичної культури

Політична культура є надзвичайно важливим чинником і необхідною умовою функціонування політичної сфери суспільства. Разом з категоріями “політична система”, “демократія”, “держава”, “влада”, “партія” поняття „політична культура” постає провідним поняттям політичної теорії і належить до цілісних характеристик явища політики.

У сучасних політичних теоріях існують різні підходи до інтерпретації і дослідження феномена політичної культури. Значні розходження в поглядах на одне й те ж явище пояснюються його складністю і недостатнім вивченням. Але незважаючи на це, більшість підходів можна звести до трьох великих груп, головна відмінність між якими полягає у розумінні того, яке коло явищ охоплює політична культура у сфері політичного життя суспільства, соціальних груп, особи.

Традиційний підхід, пов'язаний з першими дослідженнями політичної культури, обмежує об'єкт дослідження виключно суб'єктивними компонентами – сукупністю політичних установок у відношенні до певної політичної системи. Другий підхід – комплексний – включає до політичної культури поряд з політичною свідомістю і особливості політичної поведінки людей. Третій підхід, у якому політична культура розглядається як суб'єктивно-об'єктивний феномен, додає до політичної свідомості і політичної поведінки ще й характер і

способи функціонування та розвитку політичних інститутів і системи в цілому, тим самим виводячи політичну культуру у сферу об'єктивних феноменів політичного життя. Розглянемо ці відмінності детальніше.

Уперше термін «політична культура» ужив у XVIII столітті німецький просвітитель І. Гердер. Природно, він не припускав, що концепція політичної культури так вплине на політичну науку і практику. Пояснювальні можливості політичної культури визначаються багатозначністю її вимірів.

Політична культура являє собою сукупність цінностей, установок, переконань, орієнтацій і відповідних їм символів, що є загальноприйнятими і слугують упорядкуванню політичного типу і регулюванню політичної поведінки всіх членів суспільства. Вона містить у собі не тільки політичні ідеали, цінності й установки, але і діючі норми політичного життя.

Політична культура – це якісний бік системи політичних уявлень і політичної поведінки: рівень політичних знань, міра включеності в політичний процес, компетентність і професіоналізм.

Активна розробка ідеї політичної культури в західній політології почалася в 50-х роках XX століття. Автори цієї ідеї сподівалися на те, що вона стане тією універсалиєю, що пояснить природу стрімких політичних змін у світі і допоможе запобігти їхнім негативним наслідкам. Глобальним фактором світового розвитку того часу було масове залучення широких верств раніше пасивного населення до активної політичної діяльності. Однак політична участь мас наштовхувалась на низький рівень політичної культури, що породжувало політичну напруженість майже в усіх країнах.

Інститути парламентської демократії не завжди встигали ефективно реагувати на процеси диференціації інтересів і потреб, що породжувало недовіру у населення до інститутів влади. Нарешті, невдалі спроби перенесення західних політичних інститутів у нові незалежні держави Азії, Африки, Латинської Америки, що перебували в ситуації вибору форм правління, помітно активізували увагу до культурної складової політичного розвитку.

Схильність одних суспільств до ідей демократії і несприйнятливість до них інших, особливо до принципів толерантності, політичної конкуренції і плюралізму, пояснюється пануючими в суспільствах ідеалами, установками, переконаннями, що вказують населенню орієнтацію на визначені зразки політичної поведінки. Використання методології компаративних (порівняльних) досліджень взаємодій влади й індивіда, а також практики функціонування політичних інститутів різних країн сприяло швидкому становленню концепції політичної культури. Однак прагнення представити політичну культуру як універсальний пояснювальний принцип усіх процесів політичного життя призвело до того, що сам зміст поняття розмивався і виявлявся невловимим. Про це свідчить наявність у західній політології близько 50 визначень терміна «політична культура».

Політична культура розглядається як складова частина загальної культури: і як психологічний феномен (тобто сукупність орієнтацій на політичні об'єкти), і як елемент політичного життя (тобто як сукупність норм і стандартів політичної поведінки), і як властивість соціальної групи, класу і т.п.

Очевидно, що в кожному з підходів на перший план усякий раз виходять різні її сторони і характеристики.

У цілому політична культура є якісною характеристикою політичної сфери, критерієм її зрілості. Уведення терміна «політична культура» у свій час було викликано потребою визначення спрямованості політичної діяльності (конструктивна чи негативна, творча чи руйнівна).

Найбільші суперечки в процесі становлення концепції політичної культури викликала проблема її змісту. У дискусії були висловлені дві точки зору. Відповідно до першої з них політична культура є сукупністю політичних позицій.

Прихильники іншої точки зору розглядали політичну культуру через поведінку, тобто розглядали політичну культуру як єдність політичної свідомості і політичної поведінки. Але обидві точки зору страждають деякою однобічністю. Справді, чи може та чи інша політична позиція виявлятися поза її практичним проявом? Не менш важливу проблему представляє і питання про те, чи завжди конкретна поведінка людини є відображенням її політичних переконань, а не просто наслідком обставин, у яких вона опинилася. З'ясування природи політичної культури через аналіз позицій чи поведінки зберігає свою актуальність для політичної науки і сьогодні. Якщо політичну культуру розглядати як ціннісно обумовлений тип відносин (позицій) суб'єктів політики до політичних об'єктів (політичного режиму, політичних сил, суспільства тощо), то неважко помітити, що це ставлення може реалізуватися у формі пізнавальної, емоційної, оцінюючої практичної діяльності.

Третій – суб'єктивно-об'єктивний підхід, що включає до політичної культури поряд з політичною свідомістю і поведінкою ще й способи функціонування політичних інститутів, був розроблений вченими колишнього Радянського Союзу, які вважали, що політична культура поширюється на всі сфери політичного життя суспільства і включає в себе культуру політичної свідомості, культуру політичної поведінки (індивідів, груп, класів, мас і націй), культуру функціонування політичних інститутів.

Разом з тим треба зазначити, що політична культура включає в себе не всю політичну свідомість і політичну поведінку, а лише те усталене, типове, що є характерним для політичного життя суспільства, для політичної свідомості і поведінки основної маси населення.

Пріоритет у розробці ідеї політичної культури належить американському політологу Г. Алмонду, що створив досить оригінальну концепцію. Г. Алмонд в аналізі політичної культури використовував функціональний підхід, з позицій якого політична культура переважно розглядалась як психологічний феномен.

Найбільш повне визначення політичної культури запропонував С. Верба: політична культура суспільства складається із системи емпіричних переконань, експресивних символів і цінностей, що визначають ситуацію, у якій відбувається політична дія. Вона формує суб'єктивну орієнтацію на політику. Визнаючи наявність у суспільстві безлічі конкуруючих політичних орієнтацій, автори концепції визначили, що типи політичних культур відрізняються один від одного деякими основними політичними позиціями. Політична позиція

обумовлює схильність до певних типів поведінки у межах існуючої політичної системи.

Політичні орієнтації (політичні позиції) індивіда згідно з Г. Алмондом і Дж. Пауеллом включають три компоненти: *когнітивний компонент*, тобто знання, отримані індивідом про політиків, політичні інститути, партії; *афективний компонент*, тобто почуття, що обумовлюють реакцію індивіда: почуття симпатії й антипатії, прихильності й відрази чи захоплення та презирства; *ціннісний компонент*, що включає цінності, вірування, ідеали, ідеологію. У залежності від домінування одного з трьох компонентів вчені виділяли більш-менш секуляризовані культури у відповідності до того, якою мірою політична поведінка індивіда ґрунтується на раціональних знаннях і віруваннях.

Виходячи з аналізу різних визначень, можна зазначити, що *політична культура є сукупністю стійких форм політичної свідомості і поведінки, а також характеру і способів функціонування політичних інститутів у межах певної політичної системи.*

У наведеному визначенні політичної культури закладено уявлення про її структуру, тобто:

1. **Культура політичної свідомості** (політичні установки, політичні уявлення і переконання, політичні традиції, звичаї, норми).

2. **Культура політичної поведінки** (культура політичної участі, культура політичної діяльності).

3. **Культура функціонування політичних інститутів** (культура прийняття і реалізації політичних рішень, культура електорального процесу, культура сприйняття і регулювання соціально-політичних конфліктів).

Функції політичної культури обумовлюються її сутністю і показують її дію і вплив на політичну систему суспільства. Найважливішими з них є:

Пізнавальна, котра полягає в озброєнні суб'єктів знаннями, необхідними для політичної діяльності, забезпеченні історичної наступності, нагромадженні і передачі досвіду від покоління до покоління.

Регулююча, що забезпечує за допомогою ідеалів, правових і політичних норм певні взаємини між соціальними спільностями, громадянами і державою.

Виховна функція, сприяє інтелектуальному розвитку особистості, засвоєнню нею політичних норм, цінностей, формуванню інтересу до політичного життя, виробленню певних установок на суспільно-політичну діяльність.

Інформаційна, спрямована на задоволення потреб особистості, політичних зведень, що висвітлюють явища, які відбуваються у світі подій, процеси.

Прогностична функція, полягає в тому, що знання ціннісних орієнтацій дозволяє передбачати можливі варіанти розвитку подій.

У різних історичних умовах – частіше при нестабільних політичних процесах – деякі функції політичної культури можуть згасати і навіть припиняти свою дію. Але незважаючи на це, перераховані функції показують, що політична культура пронизує всю сукупність відносин, які складаються між

учасниками політичного процесу. Вона здатна впливати на форми організації політичної влади, будову її інститутів, характер міждержавних відносин.

Таким чином, стає зрозуміло, що політична культура є важливою складовою політичної системи, яка перебуває в тісних зв'язках з іншими елементами системи. Специфіка політичної культури полягає в тому, що вона інтегрована в усі компоненти політичної системи. Стабільність і життєздатність будь-якої політичної системи залежить від ступеня відповідності її цінностей цінностям політичної культури.

11.2. Політична свідомість як елемент політичної культури

Свідомість – це вища, властива лише людині форма відображення об'єктивної дійсності. Таке відображення відбувається у формі поглядів, ідей, уявлень, переконань, вірувань тощо, які відображають об'єктивне становище індивіда, соціальних спільностей, суспільства в цілому. Політична свідомість є однією з найважливіших форм суспільної свідомості.

Вона відображає політичне буття людей і може бути визначена як сукупність знань, ідей, поглядів, орієнтацій та установок індивідів і соціальних спільностей стосовно політичної системи та їхнього місця в ній.

У політичній свідомості розрізняють й теоретична також два рівні – буденну й теоретичну політична свідомість свідомість

Буденна політична свідомість – це несистематизовані масові уявлення про політику.

Вона виникає стихійно, безпосередньо з повсякденної практики й відображає політичні явища і процеси поверхово, не проникаючи у їх суть. Але й на цьому рівні свідомість має пізнавальну цінність, є одним із джерел теоретичної свідомості. Більшість людей сприймає політику саме на рівні буденної свідомості.

Буденна політична свідомість тісно пов'язана з політичною психологією. Вона має такі яскраво виражені соціально-психологічні риси, як почуття, настрої, емоції тощо.

Безпосередній зв'язок з практикою і соціально-психологічною формленість надають політичній свідомості особливої гнучкості й динамізму. Саме на рівні буденної свідомості відбувається швидка реакція людей на політичні події, а їхнє ставлення до політичної влади формується насамперед через факти повсякденного життя.

Оскільки головним джерелом формування буденної політичної свідомості є повсякденна практична діяльність, то нерідко її називають ще емпіричною політичною свідомістю. Проте буденна свідомість не зводиться до емпіричної, бо, крім набутих у практичній діяльності знань, до її складу входять також елементи знань ідеологічних і теоретичних.

Теоретична політична свідомість – це сукупність ідей, поглядів, учень, які виникають на основі наукового дослідження політичних явищ і процесів.

Теоретична політична свідомість має багато спільного з політичною ідеологією, проте вони не є тотожними. Систематизовані, теоретичні знання

становлять основний зміст ідеології, але крім цих знань, ідеологія містить ще й ціннісний аспект, пов'язаний з вираженням нею класових інтересів. Якщо теоретичне знання ґрунтується передусім на фактах, то ідеологія – на цінностях, що відбивають інтереси того чи іншого класу.

Цінності як один із найважливіших елементів політичної культури – це такі політичні знання та уявлення, щорозглядаються суб'єктами політики як невід'ємні від їхнього існування, орієнтують їхні політичні дії. Цінності є мотиваційним базисом політичної культури, вони зумовлюють відповідні політичні орієнтації і поведінку, а їхня втрата означає руйнування самої політичної культури.

Вираження ідеологією інтересів суспільних класів, її ціннісний аспект породжують критичне ставлення до неї як до неістинного, спотвореного знання. В ідеології вбачають опозицію раціональному, науковому досягненню соціальної дійсності. Ще К. Маркс називав її «спотвореною свідомістю». Подібні оцінки ідеології пізніше давав італійський соціолог В. Парето («кристалізація хибної свідомості»), німецький філософ К. Манхейм («добровільна містифікація»), американський соціолог Д. Белл («секуляризована релігія»), французький філософ Б.-А. Леві («невпізнана брехня») та ін.

Проте наявність в ідеології ціннісного аспекту не при-нижує, а, навпаки, підвищує її роль у житті суспільства. Саме цей аспект робить ідеологію не лише прийнятною, а й необхідною для того чи іншого суспільного класу. Ідея «кінця ідеології», що стала основою впливової в 60-ті роки ХХ ст. концепції деідеологізації, себе не виправдала. Ідеологія виявилась необхідною. Зрештою, в будь-якому політичному документі є терміни ідеологічного по-рядку, які не є власне науковими поняттями, наприклад «свобода», «рівність», «справедливість», «братерство», «рівність можливостей», «загальний добробут» тощо.

Кожна з різних форм політичної ідеології претендує на істинне і найповніше відображення дійсності, хоча набли-жені вони до істинного, наукового знання неоднаковою мірою. З-поміж інших систематизованих поглядів та ідей – релігійних, філософських, естетичних тощо – політична ідеологія найбільшою мірою орієнтована на практику.

Основні відмінності між буденною і теоретичною свідо-містю полягають у їхніх пізнавальних можливостях. Засприйняття політики на науковому рівні розширюється сфера достовірних політичних знань, науковий аналіз дає можливість з'ясувати глибинні причини політичних явищ і процесів, закономірностей їхнього розвитку. Буденна ж свідомість сприймає політику поверхово, набуті нею знання мають кон'юнктурне, особистісне забарвлення. Багато з орієнтацій, які складають політичну культуру, закладені в людях підсвідомо і часто виявляються в них мимоволі, без попередніх роздумів. Зберігаючись у підсвідомості, ці орієнтації істотно впливають на поведінку людей і зміст політичної діяльності. Поряд з неусвідомленими реакціями орієнтаційного порядку політична поведінка містить і суто імпульсивні дії.

Політична поведінка більшості громадян будь-якої країни визначається не стільки теоретичною, скільки буденною політичною свідомістю, а то й

підсвідомими мотивами, щонегативно відбивається як на політиці, так і на долі самих громадян і робить особливо важливими політичну освіту мас, формування високого рівня їхньої політичної культури.

Залежно від суб'єкта політичної свідомості виокремлюються індивідуальна, групова, масова політична свідомість.

Індивідуальна політична свідомість – це свідомість кожного окремого індивіда як учасника політичного процесу.

Групова політична свідомість – це свідомість різних соціальних спільностей людей (соціально-класових, етнічних, демографічних, професійних, територіальних).

Соціальну базу масової політичної свідомості становить маса як сукупність індивідів, котрі належать до різних соціальних спільностей і беруть участь у конкретних політичних процесах. За своїм змістом масова політична свідомість є сукупністю ідей, поглядів, уявлень, почуттів, настроїв, що відображають доступні їй відомі масам політичні явища і процеси. Масова політична свідомість формується під впливом не лише соціально-економічних і політичних чинників, а й за допомогою ідеологічних засобів. Однією з істотних рис масової політичної свідомості є її динамізм – здатність до швидких змін залежно від дії різноманітних чинників, особливо агітації і пропаганди. Ця особливість є підставою для маніпулювання масовою політичною свідомістю, яке досить поширене в політиці.

Масова свідомість проявляється у громадській думці. Основними каналами з'ясування і вияву громадської думки є опитування населення, референдуми, збори, маніфестації, всенародні обговорення важливих суспільно-політичних проблем, звернення населення з листами, скаргами і пропозиціями до органів державної влади, громадських організацій, засобів масової інформації тощо.

Політична свідомість є найважливішою складовою політичної культури. Однак не всі її вияви належать до політичної культури. Політична свідомість відображає всюбагатоманітність політичних відносин, до складу політичної культури входять лише домінуючі в суспільстві або найбільш характерні для тієї чи іншої соціальної спільності типи, укорінені ідеї, погляди, уявлення тощо про різні аспекти політичного життя. Насамперед це стосується ціннісних орієнтацій, які є визначальними щодо світоглядних позицій і політичної поведінки.

11.3. Політична культура нації, суспільної групи, особи

Політична культура, як і культура взагалі, має національну форму буття. Це означає, що реально існує не політична культура взагалі, а лише культура Франції, США, Росії, Китаю, України та інших держав. В їхній основі національна ідея, національні потреби та інтереси, цінності та цілі, умови їхньої реалізації. Тобто основними чинниками своєрідності національних політичних культур, на думку багатьох науковців, можна вважати: національний характер і

менталітет, національну культуру в цілому, історичну долю народу, релігійно-конфесійний вплив, політичний статус народу, геополітичні фактори.

Так, наприклад, особливостями політичної культури Німеччини (її основні політичні традиції за К.Зонтхаймером) є: Етатиська традиція – підтримка ідеї сильної державної влади, сувора дисципліна, бездоганне виконання патріотичного обов'язку, законопослушність. Традиція аполітичності – вважається, що політика – справа професіоналів, а приватні справи – важливіші за державні. Традиція «німецького ідеалізму» – інтелектуали дистанціюються від влади, скептично оцінюють реальну політику. Традиція безконфліктності – наявність конфліктів, розбіжностей у позиціях вважається ознакою слабкості народу і держави. Традиція формалізму – політичні проблеми натагаються звести до правових, розв'язати їх юридичними методами.

Окрім того, можна зазначити, що існує як політична культура нації, так і політична культура особистості.

Політична культура нації поширюється на всі її суспільні групи: класи, демографічні й професійні структури, етнічні меншини. Але політична культура окремої суспільної групи, крім загальних рис, має й специфічні. Для позначення цього явища в політології використовується поняття субкультури (підкультури). Наприклад, є сенс говорити про політичну культуру молоді – молодіжну субкультуру. Її основними рисами є загострена критичність в оцінці стану суспільства, схильність до радикальних заходів у реформуванні суспільних відносин, рішуче впровадження нових форм політичного життя, динамічність у ціннісних орієнтаціях, особлива відданість високим ідеалам свободи, соціальної справедливості та гуманізму.

Політична культура особи формується під впливом політичної культури суспільства і тієї спільноти, в яку вона входить. При цьому загальні культурні цінності специфічно трансформуються соціальним статусом особи, її індивідуальним досвідом, рівнем знань і психологічним станом. Політична культура кожної особи проявляється: а) в змісті та рівні політичних знань, у тому числі знань традицій, принципів, норм і способів політичної діяльності; б) в індивідуальному політичному досвіді; в) в сформованих на їхній основі політичних переконаннях, оцінках, мотивах, почуттях; г) в соціальній активності.

Проста констатація факту існування того чи іншого комплексу елементів, які можна було б об'єднати в категорію політичної культури, сама по собі не знімає питання про те, як ці елементи реалізуються в конкретному політичному процесі, поведінці різних груп і верств населення. Річ у тому, що одні і ті ж політичні установки, ціннісно-нормативні орієнтації і ідейно-політичні принципи у різних людей і соціальних груп в конкретній політичній поведінці проявляються по-різному. Тому в кожній політичній культурі можна виділити сукупність тих чи інших рис і характеристик, які надають їй певний колорит, деяку специфіку. Це у свою чергу дозволяє виділити у рамках єдиної політичної культури окрему субкультуру, в якій в тій чи іншій концентрації можуть переважати конфесійні, етнічні, регіональні або інші начала.

Сказане особливо важливо враховувати при оцінці і характеристиці політичної культури різних країн і народів. Необхідно виходити з факту існування багатьох регіональних і національних варіацій політичної культури. Скажімо, не можна говорити про єдину модель політичної культури для Європи і Близького Сходу, західної півкулі і далекосхідного регіону і тому подібне.

1.4. Моделі та типи політичної культури

Кожній політичній системі відповідає особлива, власна базисна модель (чи моделі) політичної культури, яка в кожній конкретній країні проявляється в національно специфічних формах. Як правило, найважливіші елементи кожної базової моделі характеризуються універсальністю і визначаються загальносвітоглядними установками і орієнтаціями людей незалежно від їх національно-державної приналежності. У цій якості в узагальненій, абстрагованій формі вони складають системоутворюючі компоненти політичної культури і розділяються більшістю населення відповідних країн.

У той же час універсалістські компоненти в кожній окремій країні проявляються в специфічно національних формах. Це природно, оскільки у формуванні національної самосвідомості, самої національної ідентичності беруть участь як універсалістські, так і суто національно-культурні елементи. Так, суспільно-історичні, національно-культурні, географічні, релігійні та інші особливості формування і еволюції кожної нації і національної самосвідомості наклали свій глибокий відбиток на зміст і форму її політичної культури.

Усе це припускає необхідність виділення відповідних моделей політичної культури: тоталітарно-авторитарна і ліберально-демократична.

Тоталітарно-авторитарна модель політичної культури характеризується пріоритетністю колективістських якостей громадянина над його індивідуальними якостями. Цій моделі властиві такі характерні риси:

- політична свідомість і цінності суспільства формуються централізовано, державою. Відповідно до них державні інтереси важливіші, ніж інтереси окремих людей, соціальних груп. До основних цінностей належать: *порядок, лояльність, політична довіра, підтримка державної політики, єдина ідеологія, політична єдність*;

- політичне інформування суспільства дозоване й одноканальне, монополює владу. Активно практикується політична цензура;

- політична мова стандартизована й убога, їй властива категоричність, а нерідко й обмеженість, шаблонність. Відповідна символіка маловаріантна, одноманітна і рідко оновлювана;

- політична культура суспільства формується “зверху” на безальтернативній основі;

- рівень політичної культури більшої частини суспільства невисокий. Політико-культурний прогрес малодинамічний.

Тоталітарно-авторитарна модель політичної культури відрізняється “самоізолюваністю” від зовнішнього світу, “замкнутістю” політико-

культурного простору. У межах цього простору домінує насильство, у тому числі і пряме.

У випадку контактування із зовнішнім середовищем ця модель політичної культури характеризується низьким рівнем сприйняття і толерантності (терпимості), а також жорстокістю з елементами агресивності.

Але в той же час усередині цієї моделі тоталітарні й авторитарні сфери не бувають пропорційними. Переважають або тоталітарні тенденції, або авторитарні. У першому випадку наведені вище характеристики присутні цілком. В другому випадку у політичній культурі відповідного суспільства можуть бути присутні окремі ліберально-демократичні елементи.

Ліберально-демократична модель політичної культури характеризується орієнтацією на забезпечення політичних прав і свобод громадянина, регламентацією життєдіяльності суспільства винятково через правове регулювання.

Цій моделі притаманні такі характерні риси:

- політична свідомість і цінності суспільства формуються децентралізовано (багатоканально), з різноманітних джерел. Відповідно до них рівень пріоритетності державних інтересів залежить від ступеня їхнього збігу з інтересами суспільства, його соціальних груп, громадян.

Основні цінності: права людини, воля, плюралізм (тобто різноманіття) в ідеології, політиці, економіці, демократія, правопорядок, недоторканність приватного життя і приватної власності, пріоритетність суспільної думки, цивільне суспільство, екологія тощо;

- політичне інформування суспільства багатоканальне й альтернативне. Пряма політична цензура мінімальна, застосовується в основному до інформації радикальної, екстремістської спрямованості;

- існує свобода слова і друку, однак рівень цієї волі різний. Він залежить від фінансових можливостей джерел політичної інформації, їхнього доступу до засобів масової комунікації (насамперед до телебачення), а також від розміру аудиторії і тиражу видань;

- політична мова різноманітна і нестандартна, безупинно удосконалюється і збагачується. Політична символіка багатоваріантна, розвивається в режимі модернізації;

- політична поведінка різноманітна;

- політична культура суспільства перебуває на досить високому рівні, їй притаманний політико-культурний прогрес, що підкріплюється техніко-технологічним прогресом.

Названі обставини в сукупності забезпечують високодинамічне й активне політичне життя суспільства. Політична стабільність при цьому підтримується оперативним політичним реформуванням, політичним корегуванням.

Ліберально-демократична модель політичної культури відрізняється “відкритістю” перед зовнішнім політико-культурним простором. Ця модель має здатність до розширення сфери свого впливу. У її межах домінує непряме політичне насильство.

У ряді ситуаційних випадків (зовнішня загроза, політична або соціально-економічна криза і т.п.) у межах ліберально-демократичної моделі політичної культури можуть виникати прецеденти авторитаризму у вигляді розширення державного втручання в життєдіяльність суспільства, обмеження політичних прав і свобод громадян, жорсткості політичної цензури і т.п.

Поряд з рівнями і моделями в політичній культурі виділяються і типи. Вони розрізняються за особливостями взаємодії із зовнішнім політико-культурним середовищем, за специфікою контактування з іншими політико-культурними утвореннями, а також за своїм внутрішнім змістом.

Охарактеризуємо основні типи політичної культури:

1. “Закритий” тип. Відрізняється політичною замкнутістю. Зорієнтований на власні політичні цінності і норми. Розвивається в режимі політико-культурної автономії. Чітко прихильний до власних етнічних, релігійних (або ідеологічних) історичних, традицій. Несприйнятливий до інших систем політичних норм і орієнтації.

Даному типу властиві обмеження і регулювання політичних пристрастей громадян, схильність до ідеологічного (політико-релігійного) радикалізму і прямого насильства. Цей тип тяжіє до тоталітарної-авторитарної моделі політичної культури.

2. “Відкритий” тип. Сприйнятливий до інокультурного досвіду. Має багаті політичні традиції, які корегуються відповідно до реалій, що змінюються. Розвивається в режимі постійного самореформування. Відрізняється високодинамічним політичним життям, різноманіттям політичного процесу і високим рівнем соціально-політичної мобільності.

Політично прагматичний і раціональний. Тяжіє до ліберально-демократичної моделі політичної культури.

3. Патріархальна політична культура. Даний тип притаманний нерозвиненій культурі, що існує в суспільстві, у якому йде процес становлення політичної системи.

У людей-носіїв цього культурного типу відсутня політична активність і розбірливість. Поширена політична наївність. Політичні погляди людей “розчинені” у релігійних і соціальних стереотипах і традиціях.

Носії цього типу аполітичні, не виявляють інтересу до політичних цінностей, норм та інститутів.

4. Підданська політична культура. Носії цього типу віддають перевагу підкоренню владі. Не намагаються впливати на владу політичними методами, що є в їхньому розпорядженні.

Представникам даного типу властиві відсутність активної цивільної позиції, прагнення до самовідсторонення від яких-небудь механізмів політичної системи. Вони не готові до активної участі в політичному житті. Для таких людей характерні також надії, що їхні проблеми вирішить хто-небудь інший.

5. Активістська політична культура. Відмінною рисою цього типу є виражена орієнтація громадянина на діючу особисту роль у політичному житті суспільства, на знаходження достатнього особистого статусу в політичній системі.

Третій, четвертий і п'ятий типи політичної культури належать до категорії “чистих”, тобто досить яскраво виражених. Поряд з ними існують і “змішані” типи політичної культури:

6. Патріархально-підданська політична культура.

7. Піддансько-активістська політична культура.

8. Патріархально-активістська політична культура. Справа в тому, що в реальному політичному житті різні політико-культурні типи взаємодіють між собою і взаємно впливають один на одного. У результаті цього й утворюються “змішані” типи політичної культури.

9. “Культура громадянина” (належить до числа “змішаних” типів). Даний тип найбільш характерний для буржуазно-демократичних політичних систем. Він найбільш ефективно поєднує елементи інших типів політичної стабільності, сприяє конструктивному функціонуванню відповідних політичних режимів.

10. Фрагментарна політична культура. Найбільш чітко цей тип спостерігається в суспільстві, що ввійшло в смугу нестабільності і переживає перехідний період.

У даному політико-культурному типі відбиваються розкол суспільства, сильна поляризація його соціальних груп, маргіналізація суспільства.

Фрагментарна політична культура може відрізнитися радикалізмом, політичною агресивністю і нетерпимістю. Їй властива і харизматичність – тобто орієнтація не на політичні об'єднання і їхні програми, а на конкретних політиків, що володіють в очах суспільства (соціальних груп, окремих громадян) винятковими талантами, достоїнствами і “доблестями”.

Даний тип може характеризуватися також політичним нігілізмом і розгубленістю. Він може підсилювати в суспільстві почуття ізольованості, розбіжності між соціальними групами, відсутності політичної рівноваги і цивільної згоди.

11. Інтегрований тип політичної культури. Відрізняється наявністю порівняно високого ступеня суспільно-політичної згоди за основними питаннями політичного устрою, перевагою цивільних процедур в улагоджуванні спорів і конфліктів, низьким рівнем політичного насильства і високим ступенем різноманіття політичного життя.

Поряд з типами політичної культури в загальнолюдському політико-культурному просторі спостерігаються і **політичні субкультури.**

Політичні субкультури характерні для конкретних суб'єктів політики. Вони відрізняються своєрідними поглядами, перевагами і поведінкою відповідних груп людей у сфері політики.

До числа найбільш важливих і яскраво виражених з них належать такі:

а) політична субкультура Заходу. Орієнтована на ліберально-демократичні цінності і норми. Відрізняється широким діапазоном політичного вибору і політичних пристрастей.

Статус громадянина як суб'єкта політики в її межах відносно високий. Політичне життя регулюється детальною правовою регламентацією, відрізняється різноманіттям.

Ця політична субкультура є базовою основою ліберально-демократичної моделі політичної культури;

б) політична субкультура Сходу. Орієнтована на історико-релігійні традиції. Функціонує в умовах обмеженого політичного вибору. Харизматична.

В її межах багато прошарків суспільства, велика частина жінок і молоді ізольовані від політичного життя. Ця субкультура відрізняється виразною політичною субординацією. Характеризується перевагою адміністративної влади над представницькою і судовою.

Поширено передачу влади в спадщину та її елітарність;

в) регіональні політичні субкультури. Виділяються за регіонально-державними ознаками.

За цими ознаками спостерігаються розходження в стилях політичного мислення і поведінки, наприклад, громадян США і Росії, близькосхідних (за винятком Ізраїлю) і західноєвропейських держав, африканських і латиноамериканських країн тощо.

Так, політичній культурі громадян США властиві: індивідуалізм; висока цивільна самосвідомість; схильність до політичного змагання; відносна толерантність (терпимість) до інших політичних позицій, прихильність до легітимних (законних) форм політичної поведінки; орієнтація на суспільну думку; вимогливість електорату (виборців) до політиків і влади.

Політичній же культурі росіян притаманні: орієнтація на норми колективістської моралі; ідеологізованість; схильність до політичного радикалізму, політичних крайнощів; обмеженість особистих домагань на владу, політична лояльність і підданське ставлення до держави; правовий нігілізм; схильність до політичного конформізму (тобто пристосування до конкретного політичного режиму); політична наївність, довірливість й ін.

Відзначимо також, що різноманіття регіональних політичних субкультур спостерігається й у межах окремих держав.

З урахуванням регіонального фактора можливо також розрізнити міську і сільську політичні субкультури;

г) релігійно-політичні субкультури. Відрізняються тісним переплетінням релігійної і політичної сфер громадського життя, істотним впливом релігійних установок на політичні орієнтації і поведінку суб'єктів політики.

Носіями релігійно-політичних субкультур можуть виступати вікові категорії громадян;

д) етнополітичні субкультури. Характерні для держав, що мають неоднорідний національний склад.

У цьому плані найбільш поширені політичні субкультури національних меншин. Носіями таких субкультур є, наприклад, греки в Туреччині, алжирці у Франції, баски в Іспанії, індіанці і почасти негри в США, корінні народи Півночі, Сибіру і Далекого Сходу в Росії і багато хто інший.

Політичні субкультури національних меншин мають яскраво виражений характер у тих випадках, коли будь-яка етнічна меншість дискримінується;

е) молодіжна політична субкультура. Її основними носіями є молодь, що навчається (і в першу чергу студентська).

Даній субкультурі притаманні: емоційне сприйняття політичного життя суспільства, суперечливе різноманіття політичних інтересів і поведінки.

Через відсутність достатнього життєвого досвіду носіїв цієї субкультури властива також політична нерозбірливість, високий рівень “сугестивності”, еkleктичність, тобто механічне з'єднання різнорідних політичних поглядів, теорій, ідейних напрямків.

Але саме в надрах молодіжної політичної субкультури нерідко визрівають багато майбутніх політичних нововведень, що згодом затверджуються в суспільстві.

Саме молодіжна субкультура виступає як принципова опозиція будь-якої влади. Саме молодь потенційно є однією з найбільш ініціативних і активних суспільно-політичних сил.

Важливо і те, що первинна політична соціалізація практично всіх професійних політиків і суспільних діячів відбувається саме в рамках молодіжної політичної субкультури.

Виникає питання: а чи існує загальнолюдська політична культура?

Адже людство являє собою надзвичайно строкату соціально-політичну спільність. У наш час більш ніж 6 мільярдів землян розділені приблизно на 1 тисячу народів, що говорять на більш ніж 5 тисячах мов і проживають у державах, загальна кількість яких наближається до 200. Відповідно “середовище життя” людей “розрізане” багатьма тисячами кілометрів державних кордонів. На шляху до політико-культурної єдності людства існують ще й інші серйозні перешкоди: 1) політичні режими; 2) військово-політичні й економічні міжнародні блоки; 3) расові, релігійні і територіальні протиріччя тощо.

Непереборене і, головне, найбільш серйозне протиріччя сучасності – розрив в рівнях життя і техніко-економічного розвитку між “елітними” державами планети (північноамериканськими, західноєвропейськими, Японією і деякими іншими) й “іншим світом”. У першій половині 1990-х років на 20% найбільш багатій частини населення планети припадало 83% світового доходу, а на інших 80% землян – 17%), причому на частку 20% найбіднішої частини населення світу – всього 1,4%. При цьому розрив між 20% найбільш бідних на нашій планеті росте: у 1960 р. він складав 30:1, а в 1990 р. – уже 60:1.

І все-таки загальнолюдська політична культура повільно, але неухильно стає реальністю.

Цю культуру видно через цілу групу політичних універсалій (у буквальному перекладі з латинського “універсаліс” означає “загальний”).

Під політичними універсаліями варто розуміти ряд рис, характерних для значної більшості держав планети і відомих політичних субкультур.

До числа найбільш виразних загальнолюдських політико-культурних універсалій належать такі:

1. Загальнолюдські політичні цінності і принципи. Вони визнаються як мінімум декларативно в масштабах усього міжнародного співтовариства. До них належать, наприклад, світ, воля, правопорядок, демократія, суверенітет, права людини, рівноправність у міжнародних

відносинах і багато чого іншого.

2. Міжнародна політична мова. У ній відображені загальнолюдські політичні цінності та їхній зміст, а також найбільш значущі для всього людства напрямки глобального політичного процесу.

Ключовими словами міжнародної політичної мови є, наприклад, асоціація, парламент, паритет, гарантія, гуманізм, партія, екологія, референдум, конверсія, конституція, бюрократія, тоталітаризм й ін.

3. Міжнародна політична символіка. Вона тісно пов'язана з політичною мовою. Але ця універсалія має настільки відчутний емоційно-психологічний вплив, що є всі підстави для її виділення.

У міжнародному політичному житті така символіка представлена, наприклад, емблемами, зміст яких одноставно сприймається всіма людьми.

Так, зображення земної кулі символізує єдність людства й унікальність, крихкість світу, в якому ми живемо.

Зображення голуба символізує миролюбство, життя без війн і насильства.

Визначеною символікою у світі політики володіють і деякі кольори. Блакитний колір – символ миротворства, захисту. Білий колір – символ допомоги, чистоти помислів і дій. Зелений колір – символ життя, екології, спільності людини і природи.

4. Існування і функціонування міжнародних політичних організацій. Їхня діяльність багато в чому сприяє затвердженню загальнолюдської політичної культури, координації глобального політичного життя.

5. Міжнародне право. Воно багато в чому регулює відносини між державами й іншими об'єктами міжнародних відносин, “облагороджує” їх, спираючись на досягнення політичної культури й історичний досвід політичних взаємин.

6. Глобальна політична інтеграція (об'єднання). Вона поки має форму тенденції. Викликана загостренням глобальних проблем сучасності, рішення яких можливе лише за умови об'єднаних зусиль усього людства.

7. Глобальна поширеність держави як політичного інституту. Цей інститут являє собою політико-організаційний “фундамент” людської цивілізації.

8. Політичний абсентеїзм (негативна універсалія) – тобто політична пасивність, аполітичність, політична байдужість.

У сучасному політичному житті активно бере участь лише 35-50 % дорослого населення планети.

9. Політичний регіоналізм (негативна універсалія). Він існує немовби “паралельно” глобальній політичній інтеграції. Справа в тім, що сучасний світ дуже суперечливий. Він складається з безлічі держав. А їхня зовнішня політика будується з першочерговим урахуванням інтересів своїх громадян (“національних”, “життєвих”). Розбіжність інтересів маси сучасних держав спонукує їх шукати і поєднуватися з потенційними союзниками.

Тому у світі, як і раніше, створюються і діють безліч регіональних політичних (Європейський Парламент, Організація Американських держав,

Ліга Арабських держав, Організація Африканської Єдності й ін.) і військово-політичних (НАТО й ін.) організацій і блоків.

10. Політичне насильство (негативна універсалія). Воно присутнє в життєдіяльності людства протягом усієї його історії. Його живильним середовищем було зіткнення політичних й інших інтересів, прагнення або утримати владу, або домогтися її. Непряме політичне насильство у вигляді психологічного, економічного, дипломатичного тиску, інформаційної цензури, нав'язування певної ідеології, погрози застосування сили до опозиції, політично-корисної законотворчості тощо.

Таким чином, навіть представлені універсалії (а їх набагато більше), дозволяють констатувати реальність загальнолюдської політичної культури, її розвитку за визначеними параметрами, у визначеному руслі.

Література основна

1. Конституція України. – К.: Парлам. вид-во, 1996. – 63 с.
2. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти. Монографія / Галина Петрівна Щедрова. – Луганськ, «Елтон-2», 2010. – 308 с.
3. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии. – М.: Прогресс, 1999.
4. Бакланова Н. М. Політична культура – складова частина загальнонаціональної культури // Виховання й культура. – 2002. – № 1.

Література додаткова

1. Антоненко А. Г. Політична культура: молодіжний аспект / У Зб. наук. пр. Укр. Академ. Держ. Упр. при Президентові України. – 2001. – Вип. 2.
2. Антоненко А. Г. Політична культура: молодіжний аспект / У Зб. наук. пр. Укр. Академ. Держ. Упр. при Президентові України. – 2001. – Вип. 2.
3. Бебик В., Головатий М. Політична культура сучасної молоді. – К.: Вира, 1998.
4. Бурдяк В. І. Ротар Н. Ю. Політична культура, ідеологія, психологія: Навч. посібник. – Чернівці: Рута, 2000.
5. Галактіонова І. В. Фактори впливу на формування політичної культури молоді України 90-х років ХХ ст. // Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво – Могилянської Академії». – 2001.
6. Галактіонова І. В. Фактори впливу на формування політичної культури молоді України 90-х років ХХ ст. // Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво – Могилянської Академії». – 2001.
7. Градинар Й. В. Политическая культура: мировоззренческое измерение. – М.: Наука, 1999.
8. Житнев А. С. Политическая культура: опыт формирования и проблемы. – М.: Инфра, 2000.

9. Кравченко П. А. Національна культура і нова державність // Грані. – 2002.–№ 1.
10. Лісовий В. С. Політична культура українців. – К.: 1997.
11. Макеев С. Сучасна Україна: громадянська свідомість і політична участь населення // Політична думка. – 2000. – № 2.
12. Многообразие политического дискурса / Под ред. О. Ф. Русаковой. Екатеринбург, 2004.
13. Никифорова Б. Религиозный плюрализм: локальное измерение глобального процесса // Философские науки. 2006. №6. С. 45-60.
14. Проскуріна О. О. Формування політичної культури українського суспільства: проблеми і перспективи розвитку. – К.: Вира – Р, 2001.
15. Щегорцев Н. И. Политическая культура: модели и реальность. - М.: Книга, 2001.

РЕСУРСИ

Офіційне Інтернет-представництво Президента України	http://www.president.gov.ua/
Офіційний веб-сайт Верховної Ради України	http://zakon.rada.gov.ua/
Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України	http://www.kmu.gov.ua/control
Офіційний веб-сайт Конституційного суду України	http://www.ccu.gov.ua/uk/index
Офіційний веб-сервер Центральної виборчої комісії України	http://www.cvk.gov.ua/
Офіційний сайт Юлії Тимошенко	http://www.tymoshenko.ua/
Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України	http://www.ukrstat.gov.ua/
Офіційний сайт Ради національної безпеки і оборони України	http://www.rainbow.gov.ua/
Національний інститут стратегічних досліджень	http://www.niss.gov.ua/
Офіційний сайт Ради Європи	http://www.coe.int/
Офіційний сайт Європейського суду з прав людини	http://www.echr.coe.int/echr
Офіційний сайт Венеціанської комісії Ради Європи	http://www.venice.coe.int/
Офіційний сайт Європейського Союзу	http://europa.eu/
Офіційний сайт ОБСЄ	http://www.osce.org/
Офіційний сайт Вищої Атестаційної Комісії України	http://www.vak.org.ua/
Сайт Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського	http://www.nbu.gov.ua/
Сайт Національної Парламентської бібліотеки України	http://www.nplu.kiev.ua/
Сайт Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України	http://www.ipiend.gov.ua/?mid=1
Сайт Українського незалежного центру політичних досліджень	http://www.ucipr.kiev.ua/
Сайт Українського центру політичного менеджмент	http://www.politik.org.ua/
Сайт журналу «Політологічний вісник»	http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Pv/index.html
Сайт журналу «Віче»	http://www.viche.info/
Сайт альманаху «Грані»	http://www.grani.org.ua/
Сайт наукового вісника «Гілея»	http://www.gileya.org.ua/

Сайт журналу «Нова парадигма»	http://www.novaparadigma.org.ua/
Сайт щоденної української газети «День»	http://www.day.kiev.ua/
Сайт щотижневика «2000»	http://2000.net.ua/
Сайт газети «Дзеркало тижня»	http://www.zn.ua/
Сайт журналу «ПОЛИС»	http://www.polistudies.ru/
Сайт журналу «Общественные науки и современность»	http://www.ons2000.chat.ru/index.htm
Сайт журналу «Полития»	http://www.nasledie.ru/global/17_4/article.php?art=13
Сайт журналу «Мировая экономика и международные отношения»	http://www.imemo.ru/ru/period/meim/o/
Сайт журналу «Политическая экспертиза»	http://www.politex.info/content/view/35/1
Електронна бібліотека ГУМЕР.	http://www.gumer.info/
Портал політичних наук	http://www.politzone.in.ua/

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Що таке політична культура, яка її структура і роль в політичній системі суспільства?
2. Що слід розуміти під політичною культурою?
3. Які концепції політичної культури ви знаєте?
4. Назвіть елементи політичної культури.
5. Які функції в суспільстві виконує політична культура?
6. Охарактеризуйте рівні політичної культури.
7. Назвіть основні моделі політичної культури.
8. Які політичні культури виділяються в політичній науці?
9. Які чинники визначають політичну культуру сучасного українського суспільства?
10. Яку роль відіграє політична культура в житті особистості?
11. За якими критеріями типологізують політичну культуру?
12. До якого типу належить політична культура сучасної України?
Обґрунтуйте відповідь.
13. Які чинники визначають політичну культуру сучасного українського суспільства? Обґрунтуйте взаємозалежність політичної культури і політичної свідомості.
14. Сформулюйте тип політичної культури для розвинутого демократичного суспільства.
15. Поміркуйте, якими рисами повинна володіти особа з високим рівнем політичної культури. Перелічте ці риси за критерієм їх важливості.
16. У чому полягають особливості феномена політичної культури?
17. Назвіть складові політичної свідомості соціального суб'єкта.
18. У чому сутність поведінського аспекта політичної культури? Яка його значущість і роль у розвитку та розумінні політичної культури?
19. Розкрийте зміст функцій та типів політичної культури.

20. Визначте основні напрямки і засоби формування політичної культури, соціального суб'єкта (у т. ч. в Україні).

КОНТРОЛЬНИЙ ТЕСТ

1. Яке з визначень поняття «політична культура» є вірним:

а) конкретні політичні феномени, які самі формують механізми політичного життя та характеризують якісний бік системи політичних уявлень і політичної поведінки індивідів;

б) не якість і не стан політики, а конкретні політичні феномени, які самі формують механізми політичного життя;

в) якісний бік системи політичних уявлень і політичної поведінки;

г) інше.

2. Хто вперше з філософів вжив термін «політична культура»:

а) І. Г. Гердер;

б) Г. Алмонд;

в) Л. Пай;

г) М. Вебер.

3. Патріархальна політична культура характеризується:

а) відсутністю у людей інтересу до політики, політичної влади, політичних інститутів;

б) певним інтересом соціальних суб'єктів до функціонування політичної системи;

в) значним інтересом громадян до політичної системи;

г) інше.

4. За ставленням до демократії і держави політична культура України залишається:

а) авторитарною, етатистською, патерналістською;

б) етатистською, патріархальною, активісткою;

в) патерналістською, авторитарною, активісткою;

г) традиційною, масовою, патріархальною.

5. Хто вперше увів до наукового вжитку термін «політична культура»:

а) І. Гердер;

б) М. Вебер;

в) Дж. Лок.

г) Г. Алмонд.

6. Основним елементом структури політичної культури є:

а) політична поведінка;

б) політична соціалізація;

в) політична організація;

г) політичні інтереси.

7. Повна відсутність у підлеглих інтересу до політичної системи – це:

а) патріархальна політична культура;

- б) традиційна політична культура;
- в) авторитарна політична культура;
- г) активіська політична культура.

8. Сукупність норм, традицій, ідеалів, що склалися у сфері політичного життя, – це:

- а) політична культура;
- б) політична участь;
- в) політична діяльність;
- г) політична активність.

9. Виберіть комунікативну функцію політичної культури:

- а) формування норм поведінки та взаємовідносин у сфері політики;
- б) усвідомлення норм політичної культури;
- в) закріплення особливих цінностей;
- г) інше.

10. Автор найбільш поширеної типології моделей політичної культури:

- а) Г. Алмонд;
- б) М. Вебер;
- в) Д. Істон;
- г) А. Токвіль.

11. Назва книги американських вчених Г. Алмонда та С. Верби, у якій розкривається поняття «політична культура»:

- а) «Громадянська культура»;
- б) «Культура участі»;
- в) «Культура громадян»;
- г) «Громадська культура».

12. Назвіть країну із закритою політичною культурою:

- а) Японія;
- б) США;
- в) Росія.
- г) Україна.

13. Назвіть рису властиву українській політичній культурі:

- а) традиціоналізм;
- б) релігійність;
- в) індивідуалізм;
- г) інше.

14. Про яку важливу рису української політичної культури говорять такі вислови: “як Бог дасть”, “на все Божя воля”:

- а) пасивне очікування;
- б) активна участь;
- в) індивідуалізм;
- г) сенсорна риса.

15. В Україні за роки радянського режиму сформувався особливий тип політичної культури:

- а) тоталітарний;

- б) демократичний;
- в) ліберальний;
- г) авторитарний.

16. Інститути, які беруть участь у формуванні сучасної політичної культури в Україні:

- а) держава, засоби масової інформації;
- б) сім'я, засоби масової інформації;
- в) Кабінет Міністрів України, засоби масової інформації;
- г) Кабінет Міністрів України, школа.

17. Культура, яка ігнорує закон і право, орієнтована на партію-державу, є:

- а) тоталітарною;
- б) демократичною;
- в) авторитарною;
- г) ліберальною.

18. Партії відіграють роль у:

- а) формуванні у громадян певного типу політичної культури, що відповідає політичній ідеології;
- б) появі основи знань про політику;
- в) породженні ідеї, установки, зразків поведінки;
- г) інше.

19. З латинської мови термін “culture” означає:

- а) виховання;
- б) поведінка;
- в) норма;
- г) традиція.

20. Яку соціальну функцію виконують елементи політичної культури:

- а) втілюють досвід попередніх поколінь і забезпечують відтворення політичного життя на основі наступності;
- б) відображають інтереси опозиційних груп;
- в) є основою політичної ідеології;
- г) формують громадську думку.

21. Яка із названих рис властива українській політичній культурі:

- а) демократизм;
- б) нетолерантне ставлення до інших поглядів і традицій;
- в) традиція аполітичності, коли вважається, що політика – справа професіоналів;
- г) глибока повага до політичних лідерів.

22. Яка із названих рис властива українській політичній культурі:

- а) втілюють досвід попередніх поколінь і забезпечують відтворення політичного життя на основі наступності;
- б) відображають інтереси опозиційних груп;
- в) є основою політичної ідеології;
- г) формують громадську думку.

23. Виберіть з наведених нижче характеристик ту, котра відповідає активістській політичній культурі:

- а) орієнтація на місцеві традиції та цінності;
- б) орієнтація на активне включення індивідів у політичне життя прагнення впливати на політичну систему з метою реалізації особистих і групових інтересів;
- в) орієнтація на активне протистояння політичній системі і протидію владі;
- г) орієнтація на політичні авторитети.

24. Проявом політичного відчуження є:

- а) членство в політичному об'єднанні;
- б) нонконформізм;
- в) політична деморалізація;
- г) толерантність;
- д) абсентеїзм;
- є) політична соціалізація.

25. Яка із зазначених характеристик відповідає патріархальній політичній культурі:

- а) шанобливе ставлення до старших, авторитетних людей;
- б) орієнтація на місцеві цінності – громаду, рід, клан, плем'я і т.ін.;
- в) пряма передача політичного досвіду від старшого покоління молодшому;
- г) наполегливе бажання змінити існуючу систему.

26. Що характеризує підданську політичну культуру:

- а) орієнтація на політичні авторитети;
- б) прагнення впливати на політичну систему;
- в) пасивне ставлення громадян до політичної системи;
- г) орієнтація на місцеві традиції та цінності.

АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Теми доповідей та рефератів

1. Політична культура – культура політичного мислення і поведінки.
2. Типи політичної культури.
3. Політична культура в пострадянській Україні.
4. Політична культура української молоді на сучасному етапі.
5. Концепція політичної культури Г. Алмонда.
6. Особливості політичних культур США та Росії (порівняльний аналіз).
7. Ментальність та політична культура української нації.
8. Особливості молодіжної політичної субкультури.
9. Порівняльний аналіз політичних культур Заходу і Сходу.
10. Постмодернізм у культурі і політиці.

Логічні завдання

1. Американський політолог Д.Белл у книзі “Кінець ідеології” робить висновок про те, що настав кінець ери ідеології. Інший американський дослідник У.Ростоу вважає, що рушійною силою розвитку суспільства завжди виступає світогляд і ідеї правлять світом. Наведіть аргументи “за” і “проти”.

2. Визначте основні джерела і засади становлення української національної політичної культури, з’ясуйте і вкажіть основні суперечності та перешкоди на шляху формування сучасної політичної культури українського суспільства.

3. Відомий англійський політолог Р.Роуз дав таку характеристику політичній культурі еліти англійського суспільства: «Зміна заради зміни не приваблює англійських політиків: вони віддають перевагу пристосуванню до своїх старих політичних інститутів замість того, щоб їх відкидати». Якщо скористатися класифікацією Г.А. Алмонда, то до якого типу культури можна віднести дану політичну культуру? Аргументуйте свою відповідь.

4. Розробіть схему політичних потреб, політичних інтересів, політичних цінностей, політичних норм, суб’єктів політики українського суспільства.

5. Чим можна пояснити перевагу в західній політичній культурі цінностей злагоди і толерантності?

6. Як Ви вважаєте, чи існує взаємозв’язок між рівнем матеріального становища і типом політичної культури? Американський політолог С.Липсет обстоює тезу про природну схильність незаможних прошарків населення до політичного екстремізму, схильності до вирішення соціальних проблем насильницькими засобами. Ліберальні цінності, на його думку, недоступні неосвіченому робітнику через їхню складність. Аргументуйте свою відповідь.

7. Який тип політичної культури виражено у формулі китайського філософа Конфуція «Урядовець повинен бути урядовцем, підданий - підданим, батько – батьком, син – сином»? Які цінності лежать в основі даного типу політичної культури?

8. Який тип політичної культури українського суспільства впливає на вибір кандидатури президента? Які риси характеру, якості повинні бути притаманні йому, щоб відповідати типу політичної культури суспільства?

Дискусія «Альтернативи розвитку української політичної культури»

Розвиток вітчизняної політичної культури протікає в результаті взаємодії традиційних цінностей української культури і ліберально-західних. Цей процес взаємодії носить складний і неоднозначний характер. Від його розвитку залежить майбутнє політичної культури України, а значить, і її майбутнє. В цілому можливі декілька варіантів розвитку політичної культури в Україні. Розгляньте ці варіанти. Який з них здається вам найоптимальнішим, а який — найвірогіднішим? Можливо, ви зможете запропонувати свою версію перспектив розвитку вітчизняної політичної культури.

Варіант 1. Ліберальні цінності проникають в політичну свідомість російського суспільства. Відбувається поступове «розмивання» традиційних цінностей і асиміляція західних політико-культурних орієнтацій. Лібералізм значно впливає на характер цілеполягання і політичної участі (експансіоністська модель взаємодії політичних культур).

Варіант 2. Розповсюдження ліберальних цінностей носить, перш за все, сегментарний характер. Найбільше їхнє засвоєння спостерігається серед молоді, а також соціальних груп, виграючих реформ, що в результаті проводяться (обмежена експансія).

Варіант 3. Ліберальні цінності найбільш поширені серед елітних груп. В маргіналізованому суспільстві посилюється ностальгічний синдром, що виявляється в активізації архаїчних цінностей (модель нерозуміння і неприйняття іншої культури).

Варіант 4. В українському суспільстві відбувається некритичне освоєння ліберальних ідей, здатних викликати масову відмову від останніх в ситуації соціальної фрустрації, що посилюється (модель псевдорозуміння).

Варіант 5. Взаємодія цінностей носить характер конфлікту (модель конфліктної взаємодії).

Варіант 6. «Відкриття» ліберальних цінностей створило ситуацію виклику російській політичній культурі. Відповіддю на цей виклик може бути отримання політико-національної ідентичності на основі розуміння як інших форм політичної культури, так і унікальності власної (модель відкритої інтеркультурної взаємодії).

ТЕМА 12. ОСОБИСТІСТЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ. ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

*Людина сама по собі глибока власним життям.
Вона іноді навіть не здогадується про свою глибину
і не користується її змістом. Скребе
що називається, по верху, не заглядаючи всередину.
Прикро, що нерідко, не заглянувши, так і йде з
життя, себе не пізнавши, не пізнавши своїх можливостей.
Валентин Распутін*

*Який був твій посів, така буде і твоя жнива
Марк Тулій Цицерон*

Мета лекції: розглянути основні характеристики процесу політичної соціалізації.

Ключові слова: політична соціалізація, типи політичної соціалізації, функції політичної соціалізації, агенти політичної соціалізації, ресоціалізація тощо.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

Вузлові питання теми

1. Взаємозв'язок політичних потреб, інтересів та політичної поведінки особи.
2. Сутність та функції процесу політичної соціалізації.
3. Основні типи процесу політичної соціалізації.
4. Політична участь як наслідок політичної соціалізації.

12.1. Взаємозв'язок політичних потреб, інтересів та політичної поведінки особи

Участь особистості в політиці обумовлена її політичними потребами й інтересами, що, однак, усвідомлюються далеко не всіма індивідами. Політичні потреби й інтереси породжують відповідні політичні установки – активне, діюче ставлення індивіда до держави, політичних партій, політичних проблем, явищ, державних та громадських політичних діячів тощо. Політичні установки породжують відповідну поведінку особистості у сфері політики. Особливості політичної поведінки особистості становлять зміст її політичної позиції.

Політична позиція особи включає:

- 1) *емоційне ставлення до політичних процесів і явищ;*
- 2) *переконання стосовно політичних норм і цінностей;*
- 3) *схильність до політичної діяльності відповідного напрямку.*

Політична позиція – це індивідуальне явище, яке дозволяє зрозуміти мотиви індивідуальної політичної поведінки. Вона не піддається

безпосередньому спостереженню. Спостерігати можна лише її зовнішні прояви, зокрема, політичну поведінку та політичну діяльність особистості. Носіями політичної діяльності є перш за все політичні організації, об'єднання, а також особи, які отримали владні повноваження від населення в результаті обрання. Участь рядових громадян у політиці зводиться, як правило, до регулярної підтримки повноважень представницьких органів.

Реалізація політичних інтересів і позицій особистості відбувається шляхом її участі в різноманітних політичних процесах, які можуть носити інституціональний (упорядкований) або стихійний характер. До інституціональних можливостей реалізації політичної позиції особистості належить її участь у виборах представницьких демократичних органів, референдумах, інших організаційних формах вираження суспільної політичної думки. Однак цей тип включення особистості в політику носить епізодичний характер. Більш систематично реалізація політичної позиції особистості відбувається в процесі її участі в роботі політичних партій і суспільно-політичних рухів. У цьому плані багатопартійність відповідає розмаїттю політичних інтересів людей, дозволяє більш повно врахувати їхні інтереси, переборюючи в такий спосіб казармену одноманітність політичного життя і забезпечивши політичне самовизначення кожної особистості. Включення індивідів у політику в неінституціональних формах відбувається насамперед через мітинги, стихійні маніфестації та інші недовговічні політичні утворення, що функціонують за своїми власними законами.

На характер політичної поведінки особи впливають такі первинні фактори, як сімейний уклад, соціальне оточення, а також соціально-психологічні, ідеологічні та соціально-культурні умови політичного життя. Серед таких умов слід перш за все назвати суспільну політичну свідомість. Вона виступає як невід'ємний елемент політичного життя суспільства і являє собою відображення політичного буття. Формування політичної свідомості особи – це процес усвідомлення нею реального політичного життя через призму притаманних їй політичних інтересів і цінностей.

Політична свідомість людей характеризується різним рівнем стереотипізації. Являючи собою системи зв'язків, які складаються в політичній свідомості людини у відповідних політичних умовах, політичні стереотипи є невід'ємними елементами політичної свідомості особистості і сприйняття нею політичної дійсності. У масовій свідомості вони існують перш за все як зразки і характеризуються глибокою поляризацією та емоційним забарвленням. Найбільш уживаним у стереотипізованій свідомості є протиставлення “добре – погано”.

Політичні стереотипи – один із найважливіших каналів, якими засоби масової інформації впливають на суспільну думку. Наприклад, вони можуть сформувати привабливий або відразливий образ тієї чи іншої політичної партії, того чи іншого політичного діяча і таким чином вплинути на результати виборів.

В політичній свідомості людей існує два стереотипи особистості: зразок-максимум і зразок-мінімум. *Зразок-максимум* – це людина політично активна,

глибоко свідомо, добре підготовлена ідеологічно, яка присвячує політичній діяльності значну частку свого часу і своєї енергії. *Зразок-мінімум* – це громадянин, який якщо й не дуже цікавиться політикою, то добре орієнтується в основних питаннях політики, здатний підтримати її і мобілізувати всі свої сили, якщо політичні обставини вимагають цього. У політичній практиці існують різні варіанти стереотипів людей, соціальних груп, партій тощо. Але політична свідомість не полягає у простому наборі стереотипів. Насправді політична свідомість безперервно змінюється і розвивається. Та все ж змінюється вона перш за все шляхом зміни стереотипів: помилкових – істинними, неясних – ясними.

Величезний вплив на зміст та інтенсивність політичної поведінки людей і суспільства в цілому справляє політична культура, яка являє собою сукупність політичних позицій, цінностей та зразків поведінки, що стосуються взаємовідносин органів влади та громадян. Формуючись у процесі історичного розвитку, політична культура створює своєрідні нашарування в суспільній свідомості, з яких за певних умов складаються базові суспільні, у тому числі політичні, орієнтації, що відзначаються високою стійкістю й утворюють основу, на якій виникає конкретна політична поведінка.

12.2 Сутність та функції процесу політичної соціалізації

Людина, особистість – первісний суб'єкт політики, наділений здатністю брати участь у політичному житті, впливати на владу. Ставлення людини до політики може набувати різноманітних форм політичної поведінки – від свідомого схвалення до стихійного заперечення. Політична активність людини, міра її участі в політичному житті, суспільна зрілість значною мірою залежать від якості політичної соціалізації, розвитку й вдосконалення політичної культури суспільства. Засвоюючи знання про політику, набуваючи досвіду політичної діяльності, людина стає громадянином – свідомим учасником політичного процесу.

Особистість – продукт суспільства, тієї чи іншої суспільної системи, її внутрішніх та зовнішніх зв'язків. Процес формування особистості в суспільстві отримав назву соціалізації. Важливою стороною цього процесу є соціалізація політична, обумовлена впливом на людину політичної сфери суспільного життя та її реакцією на цей вплив, тобто взаємодією особи і політичної сфери в процесі індивідуального розвитку та соціалізації особи.

Під соціалізацією (від лат. *socialis* – соціалізація, суспільний) розуміють «процес засвоєння людським індивідом певної системи знань, норм і цінностей, які надають йому можливість функціонувати як повноправному членові суспільства».

Політична соціалізація – це своєрідне введення людини в політичне середовище, залучення її до системи сформованих у суспільстві політичних орієнтацій, традицій, навичок, передача їй та засвоєння нею існуючих політичних відносин, процесів, явищ, включення її в систему політичних зв'язків шляхом розвитку її політичної активності та наділення її

якостями, що необхідні для нормального функціонування суспільства. Спрямована вона, перш за все, на відтворення політичних структур існуючого суспільства, притаманних йому політичних відносин, а також специфічних якостей носіїв цих відносин – особистостей, які підтримують та реалізують ці відносини в процесі своєї життєдіяльності. Політична соціалізація здійснює також ідеологічний зв'язок минулого з майбутнім та є засобом забезпечення історичного минулого в політичній сфері.

Політична соціалізація забезпечує набуття індивідом уміння орієнтуватись у політичному просторі й виконувати в ньому певні владні функції. Через політичну соціалізацію здійснюється формування, відтворення і розвиток політичної культури.

Політична соціалізація є істотним чинником функціонування політичної системи суспільства, її стабільності. Вона може бути використана як інструмент політичного контролю, засіб прищеплення індивіду потрібних тим чи іншим групам політичних норм, цінностей і цілей, причому надає змогу зробити це в ефективних і непомітних для самого індивіда формах. Цим пояснюється прагнення всіх політичних сил узяти під свій вплив і контроль процес політичної соціалізації, умови, механізми й засоби його здійснення.

Політична соціалізація є процесом і результатом взаємодії між об'єктивними умовами життєдіяльності індивіда та його поведінкою.

Політична соціалізація виникає у вигляді жорсткого залучення людини до вже сформованої системи політичних відносин та відповідних їм форм діяльності і сприяє фактичному обмеженню політичного життя людини участю лише в цих готових формах і видах політичної діяльності. Але це лише одна сторона політичної соціалізації – консервативна. Є й інша її сторона, яка забезпечує новаторство й активність особистості в політичному житті суспільства. Вона обумовлена тим, що індивід, який виступає в якості об'єкта політичної соціалізації, є в той же час суб'єктом, творцем політичних відносин. Не тільки суспільство створює для себе відповідну політично активну особистість, але й людина створює відповідне суспільство, саму себе і таке політичне середовище, яке задовольняє її соціальні потреби, розширює її творчі можливості.

Таким чином, політичну соціалізацію слід розглядати як двосторонній процес, який включає, з одного боку, передачу індивіду політичної інформації, політичних знань, його залучення до існуючих політичних цінностей та орієнтирів, засвоєння ним соціально-політичного досвіду, політичних норм, ролей, навичок та умінь за допомогою входження в систему сформованих відносин, а з іншого – творчу діяльність особистості, спрямовану на вдосконалення політичних відносин. Засвоївши характер існуючих політичних відносин, накопичений досвід політичного життя, його особливості, політичні норми, цінності, традиції, зразки та ролі, людина перетворює їх у свої власні орієнтації та настанови, у результаті чого здобуває соціально-політичну зрілість і здатність брати участь в житті відповідних соціальних груп і суспільства у цілому. Засвоєні політичні норми, цінності, сформовані у людини настанови до здійснення певних політичних ролей, вироблені стереотипи та звичні реакції

дозволяють їй виробити власні скореговані моделі можливої поведінки у сфері політики. Закономірним наслідком цього складного творчого процесу є своєрідна віддача людини у виді розвитку існуючих політичних відносин, а разом з тим оновлення та удосконалення суспільства.

Політична соціалізація особи охоплює весь процес становлення людини як суб'єкта політичних відносин і політичної діяльності. Її проміжним і кінцевим результатом є формування в особі певної політичної культури як якісної характеристики політично активної особистості. При цьому процес політичної соціалізації в усіх його проявах здійснює певний вплив на політичну культуру не тільки даної конкретної особи, але й суспільства у цілому.

Процес політичної соціалізації прийнято пов'язувати з віковими рамками розвитку особи. Він охоплює поряд зі стадією дитинства та юності людини, коли відбувається в основному процес нарощування нею політичних знань та переважно емоційного засвоєння основних політичних цінностей і орієнтацій, також подальші періоди розвитку та функціонування особистості, коли вона виступає вже як суб'єкт політичних відносин – громадянин відповідної держави.

Треба відзначити, що політична соціалізація передбачає засвоєння політичного досвіду перш за все в ході політичної діяльності і практичної участі особистості в реформуванні та удосконаленні існуючих політичних відносин і охоплює практично весь період розвитку особи, весь її життєвий шлях. Але, як зазначає автор монографії «Особистість і політика» О. Б. Шестопап, слід розрізняти в процесі політичної соціалізації її активну й стабілізуючо-корегувальну фази. Активна фаза політичної соціалізації триває не все життя, а лише період, необхідний для стійкої інтеріоризації особою комплексу основних для даного соціально-політичного строю норм, цінностей, ролей і вироблення усталеної системи політичних орієнтацій, настанов тощо, тобто на протязі часу, необхідного для становлення індивіда як активного суб'єкта політичних відносин. Стабілізуючо-корегувальна фаза політичної соціалізації настає пізніше і має своїм змістом внесення необхідних корективів у сформовану систему поглядів, уявлень і настанов особистості відповідно до мінливої міжнародної і внутрішньополітичної обстановки та перспектив подальшого розвитку політичних відносин.

На всіх стадіях політичної соціалізації особи суспільство безпосередньо впливає на неї. Цей суспільний вплив здійснюється шляхом передавання особі певної системи норм та цінностей. Інститутами політичної соціалізації можуть бути (в залежності від етапу політичної соціалізації даної особи) сім'я, дошкільні установи, школи, вузи, інші навчальні заклади, державні інститути, формальні та неформальні вікові групи, засоби масової інформації, політичні партії та громадські організації, трудові колективи тощо. Інститути політичної соціалізації діють з різним ступенем інтенсивності на різних етапах розвитку особистості. Кожний із них вирішує свої, цілком визначені завдання, що дозволяє їм досягти спільного бажаного результату – сформувати зрілого, політично грамотного громадянина сучасного суспільства.

Громадянське дозрівання, заохочення людини до політики має стадіальний характер. Воно починається вже у віці 3-4 років, коли через сім'ю, засоби масової інформації найближче оточення дитина набуває перших знань про політику. На етапі первісної соціалізації діти одержують різні уявлення про правильну або неправильну поведінку, вчинки. Під впливом настроїв і поглядів, що панують у сім'ї, часто «закладаються» політичні норми й цінності на все життя, які відзначаються неабиякою стійкістю. Тому масштабні перетворення соціальних і політичних відносин у суспільстві потребують певних змін і в моделі сімейних стосунків.

Політичне виховання і навчання дітей значною мірою відбувається в школі, період перебування в якій становить вторинну політичну соціалізацію. За цей час дитина вивчає основні, загально визнані в суспільстві цінності й погляди, набуває початкового досвіду соціальної практики, особливо через участь у діяльності дитячих організацій.

Наступний етап політичної соціалізації доцільно пов'язувати з періодом життя від 16-18 до 40 років. У 16-річному віці люди одержують паспорт, а з 18 – юридичне право на участь у політичній діяльності. Водночас вони здобувають ґрунтовні знання в суспільній сфері завдяки навчанню й роботі.

Політична соціалізація триває і з досягненням людьми зрілого віку (40—60 років). На їхню політичну поведінку значною мірою впливають життєвий досвід, наявність дорослих дітей, сталість поглядів. Проте і в цей період люди вдосконалюються в політиці, краще й глибше оцінюють суспільно-політичні події, завдяки чому можуть вносити корективи у свої політичні погляди й поведінку.

На процес політичної соціалізації впливають і стихійні чинники – війни, революції, політичні та економічні кризи. Якщо політична система перебуває в стані кризи, відбуваються порушення і серйозні збої в процесі політичної соціалізації. Формуються неправильні уявлення про суспільство, які набувають стійкого характеру. Це можна простежити на прикладі тих країн, які тривалий час існують і розвиваються в умовах конфлікту або переживають серйозну системну кризу. Люди втрачають систему орієнтирів, не мають можливості навчитися стійкої політичної поведінки. У суспільстві виникає ситуація, коли гра йде «без правил», що порушує його інтеграцію і стабільність. У разі неспроможності суспільства вирішити нагальні політичні та інші проблеми в ньому виникають сили опозиційної соціально-політичної та культурної діяльності, які впливають на процес політичної соціалізації.

Отже, розглядаючи проблему політичної соціалізації, необхідно, по-перше, враховувати вік та індивідуальні особливості кожної людини; по-друге, навколишнє соціальне середовище; по-третє, політику, що її здійснюють інститути влади, впливаючи на стан суспільства; по-четверте, суспільно-політичні партії та організації, а також особливості й рівень політичної культури і субкультур.

Політична соціалізація (від лат. *socialis* – суспільний) – це процес засвоєння індивідом упродовж життя політичних знань, норм, цінностей суспільства, в якому він живе. Набувши певної політичної культури, людина

стає **«homo politicus»** - політичною людиною. Політична соціалізація як процес проходить дві фази - адаптацію (приспосовування індивіда до соціально-політичних умов та функцій) та інтеріоризацію (засвоєння політичних цінностей, перехід їх у свідомість, переконання особи). **Первинна соціалізація** відбувається у сім'ї та дошкільних навчальних закладах і розпочинається з 3-4-річного віку. Дитина навчається розпізнавати атрибути держави (прапор, герб, гімн), її назву, національних героїв та лідерів. **Вторинна соціалізація** (шкільний вік) включає ознайомлення учня з історією країни, суспільним і державним ладом, напрямком розвитку суспільства, основними політичними силами тощо. В цей час юнаки і дівчата вступають у дитячі та юнацькі організації, отримують перший досвід політичної участі. З 18 років громадянин держави набуває усієї повноти політичних прав і обов'язків: голосує на виборах та референдумах, вступає у політичні партії, бере участь у масових політичних заходах. Тут важливу роль відіграють не лише політичне навчання і виховання зовнішніми суб'єктами та обставинами, а й такі форми, як політичне самовиховання та політична діяльність особи. Політична соціалізація продовжується в армії, вищих навчальних закладах, зокрема, в процесі освоєння курсу політології та інших суспільних дисциплін

Центральним інститутом ранньої стадії політичної соціалізації є сім'я. Дорослі члени сім'ї завжди належать до певної соціальної групи, виражають її політичні інтереси, потреби, цінності та орієнтації. Природно, що вони впливають на формування в інших членів сім'ї відповідних цінностей, інтересів, орієнтацій. Важливу роль на цій стадії політичної соціалізації відіграють також дитячі дошкільні установи. Саме вони разом із сім'єю формують у дітей первинні соціально-політичні ціннісні орієнтації. Саме тут відбувається усвідомлення дитиною таких понять, як країна, народ, вітчизна. Тут вона отримує елементарні політичні знання, в тому числі знання про ті чи інші політичні інститути й ролі. Що стосується різноманітних навчальних закладів, то вони ведуть цілеспрямовану роботу з політичного розвитку й виховання особи, розширення її політичних знань і світогляду, виробленню в неї стійких політичних орієнтацій, інтересів, потреб. Треба відзначити, що на цій стадії політичної соціалізації особи велике значення одержують засоби масової інформації, а також міжособистісні зв'язки в межах формальних і неформальних груп. Саме в цей період політичного становлення й розвитку людина вирішує для себе питання про сенс життя, своє місце в ньому, примірює на себе прообрази різних соціально-політичних ролей, робить свій політичний вибір, який величезною мірою визначається попереднім вихованням та впливом соціального середовища.

Політична соціалізація особи набуває стійкого і цілісного характеру, як правило, в період активної трудової та творчої суспільно-політичної діяльності й виявляється у високій її соціальній зрілості. При цьому людина реалізує всі ті статусні й функціональні можливості, що були підготовлені на попередніх стадіях політичної соціалізації. Політично зрілу особистість характеризують широка інформованість, глибокі політичні знання, відносна стійкість ціннісних орієнтацій, установок, висока культура політичного мислення.

Підсумок політичної соціалізації особи – формування її політичної культури, яку можна визначити як показник, що відбиває якісну своєрідність та рівень політичної інформованості, компетентності, переконаності та політичної активності громадян і виражається в діяльності, спрямованій на реалізацію політичних відносин у рамках існуючої політичної системи. Політична культура, таким чином, формується багатьма інститутами політичної соціалізації. Проте ключова роль в її формуванні належить державі, яка організовує масове навчання громадян політичним знанням і навичкам управління державою й суспільством, розробляє й удосконалює ідейне ядро політичної культури всього суспільства.

Політична соціалізація виконує інформаційну, ціннісно-орієнтовану, установчо-нормативну, діяльнісну функції:

Інформаційна функція. Процес політичної соціалізації не можливий без інформації, без передавання знань про владу й політику, політичний устрій держави, форми і способи участі в управлінні суспільством, у вирішенні політичних питань; без знань і певного досвіду індивіда про його політичне виправдану поведінку через участь у виборах, референдумах, суспільних акціях, політичних партіях, громадських організаціях та ін.

Ціннісно-орієнтована функція. У процесі її реалізації людина залучається до системи історично сформованих у даному суспільстві політичних відносин, цінностей та орієнтацій, у неї виробляються певний апарат політичного мислення, власна система ціннісних орієнтацій.

Установчо-нормативна функція. Охоплює процес, спрямований на вироблення в особі певних настанов на сприйняття і споживання політичної інформації, певного ставлення до політичних подій і явищ, до дій інших осіб у сфері політики; на вибір свого стилю, поведінки в політичних відносинах.

До основних чинників, які впливають на результати політичної соціалізації, належать: характер і тип державного ладу, політичний режим, політичні інститути, партії, організації, рухи, а також неполітичні фактори: — сім'я, формальні й неформальні групи, навчальні заклади, виробничі колективи, культура, засоби масової інформації, національні традиції, їх називають агентами політичної соціалізації. Визнаючи важливий вплив, що його прямо чи опосередковано справляє соціальне середовище на процес залучення людини до політики, слід пам'ятати про роль у цьому процесі людської індивідуальності, зокрема таких її якостей, як упевненість у собі, компетентність, віра у власні сили. Іншими словами, важливим є не лише імпульс, який надходить до конкретного індивіда, а й відповідь цього індивіда — зворотний імпульс. Отже, процес політичної соціалізації охоплює два діалектичне пов'язані «зустрічні» процеси. Посиленню ролі особи в політиці служить система соціалізації, яка здатна створити умови для того, щоб індивід посів належне місце у сфері політики з урахуванням притаманних йому здібностей і схильностей; здатна гарантувати основні права і свободи особи; максимізувати шанси і використати інноваційний потенціал тих людей, які є найздібнішими й водночас свідомо орієнтованими на служіння суспільству; забезпечити якість публічної інформації про суспільні проблеми, передумови та обставини політичних

рішень, що ухвалюються, а також про соціальні наслідки здійснюваних дій. Результатом високої якості публічної інформації є ефективний вплив суспільної думки на рішення й дії, які здійснює влада. Високий рівень політичної соціалізації індивідів є передумовою високого рівня розвитку суспільних відносин та їхньої стабільності.

12.3. Основні типи процесу політичної соціалізації

У сучасній політології зв'язки між людиною і політикою найповніше розкриває поняття «політична соціалізація». Американський соціолог Ф. Гіддінс і французький соціопсихолог Г. Тард, які запровадили у вжиток це поняття наприкінці XIX ст., тлумачили його як «процес розвитку соціальної природи людини», «формування особистості під впливом соціального середовища». Іншими словами, соціалізація – процес залучення індивідів до соціальних норм і культурних цінностей суспільства. Вказуючи на її важливість, індійський політолог П. Шаран визначив соціалізацію як «процес цивілізації суспільства».

На межі 50-60-х років XX ст. за аналогією з цим поняттям було сформульоване визначення «політичної соціалізації», що його ввели в політичну науку американські соціологи й політологи. У підручнику для американських університетів зазначено, що політична соціалізація — це «процес, завдяки якому індивід засвоює політичну культуру суспільства, основні політичні поняття, свої права та обов'язки відносно уряду та набуває уявлень про структуру й механізм політичної системи». Хибою цього визначення є те, що в ньому особистість виступає пасивним об'єктом виховання і навчання.

Політична соціалізація — процес засвоєння індивідом упродовж життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить.

Оптимальнішим є визначення російського політолога Є. Шестопаля, яка справедливо вважає, що поняття «політична соціалізація» ширше, ніж політичне виховання або просвіта, бо охоплює не тільки цілеспрямований вплив на особистість панівної ідеології та політики, не лише стихійний вплив, а й особисту політичну активність.

Процес політичної соціалізації має на меті:

- прищеплення новим членам суспільства основних елементів політичної культури і свідомості;
- створення сприятливих умов для накопичення членами суспільства політичного досвіду, що його потребує політична діяльність і творчість усіх бажаючих;
- якісне перетворення відповідних елементів політичної культури — необхідної умови суспільних змін.

Для усвідомлення основи політичної соціалізації слід звернути увагу на такі моменти:

1. Процес політичної соціалізації триває неперервно впродовж усього життя індивіда. З накопиченням соціально-політичного досвіду відбувається

постійне видозмінювання або закріплення відповідних позицій у діяльності людини.

2. Політична соціалізація може набувати форми відвертого або прихованого передавання досвіду. Вона відверта, якщо містить безпосереднє передавання інформації, почуттів або цінностей. Наприклад, вивчення суспільних дисциплін. Прихована форма — це передавання неполітичних настанов, які впливають на політичні відносини, на винесення політичних рішень, поведінку.

Процес політичної соціалізації має історичний характер, що визначається специфікою цивілізаційного розвитку, розміщенням соціальних і політичних сил, особливостями політичної системи, а також своєрідністю сприймання всіх цих чинників кожним індивідом. Одночасно слід звернути увагу на те, що політична соціалізація, скерована державними органами і партіями, має певну класову, політичну, моральну, естетичну та етичну спрямованість, покликана формувати «політичну людину» з певними громадянськими якостями.

Різні механізми передачі культурних традицій і норм у певних політичних системах дають змогу вирізнити відповідні типи політичної соціалізації.

Гармонійний тип політичної соціалізації. Відображає психологічно нормальну взаємодію людини та інститутів влади, раціональне й шанобливе ставлення індивіда до правопорядку, держави, усвідомлення ним своїх громадянських обов'язків.

Гегемоністський тип. Відображає негативне ставлення людини до будь-яких соціальних і політичних систем, крім «своїх».

Плюралістичний тип. Свідчить про визнання людиною рівноправності з іншими громадянами, їхніх прав і свобод, про її здатність змінювати свої політичні пристрасті й переходити на нові позиції, до нових ціннісних орієнтацій.

Конфліктний тип. Формується на основі міжгрупової боротьби, протистояння взаємозалежних інтересів і тому вбачає мету політичної участі в збереженні лояльності до своєї групи та підтримці її в боротьбі з політичними супротивниками.

Польський вчений Єжи Вятр розрізняє п'ять принципово відмінних за ставленням до політики типів особистості — активісти, компетентні спостерігачі, компетентні критики, пасивні громадяни, аполітичні й відчужені.

Активісти. Особи, позиція яких стосовно політики і влади як центральної категорії політики є активною. Вони не обов'язково схвалюють чи підтримують існуючу владу в даний момент. Впевнені в тому, що влада є важливою цінністю, благом, а самі активно прагнуть до неї — для себе і для групи, членами якої вони є. Тому активісти цікавляться політичними проблемами та інформовані про них. Ступінь справжньої інформованості може бути різним, залежно від рис індивіда (скажімо, від рівня його загальної освіти) і рис системи (приміром, від ступеня ознайомлення суспільства з важливою політичною інформацією). Однак активісти завжди добре інформовані.

Компетентні спостерігачі. Тип людей, які цікавляться політикою, розуміють її значення, але не бажають брати в ній участі. Здебільшого це спричинено впливом якихось аргументів, що їх вони вважають вагомими (наприклад, вони можуть стати членами політичного керівництва тоді, коли їхня вітчизна в небезпеці, але повернутися до інших занять, яким віддають перевагу, після того, як загроза минула). Такий тип людей часто зустрічається серед учених, письменників.

Компетентні критики. Відрізняються від спостерігачів тим, що їхнє ставлення до здійснення влади чи загалом до політики є категорично негативним; інтерес до політики тісно пов'язаний саме з відразою до політичної діяльності. Вони інформовані про неї саме завдяки своїй негативній позиції.

Пасивні громадяни. До влади ставляться негативно або нейтрально і не цікавляться політичними справами, хоча іноді про них добре інформовані, їхня інформованість може ґрунтуватися на тому, що як громадяни вони вважають своїм обов'язком бути обізнаними щодо політичного життя. По суті, це аполітичні громадяни країни, хоч і не відчужені.

Аполітичні й відчужені. Тип людей, які категорично не беруть участі в політиці, не цікавляться політикою і мало про неї знають. Вони живуть наче за межами політичної системи.

Отже, політична соціалізація – це процес не тільки надбання, а й втрати певних політичних якостей. До основних чинників, які впливають на результати політичної соціалізації, належать: характер і тип державного ладу, політичний режим, політичні інститути, партії, організації, рухи, а також неполітичні фактори: – сім'я, формальні й неформальні групи, навчальні заклади, виробничі колективи, культура, засоби масової інформації, національні традиції. Їх називають агентами політичної соціалізації.

Визнаючи важливий вплив, що його прямо чи опосередковано справляє соціальне середовище на процес залучення людини до політики, слід пам'ятати про роль у цьому процесі людської індивідуальності, зокрема таких її якостей, як упевненість у собі, компетентність, віра у власні сили. Іншими словами, важливим є не лише імпульс, який надходить до конкретного індивіда, а й відповідь цього індивіда — зворотний імпульс. Отже, процес політичної соціалізації охоплює два діалектично пов'язані «зустрічні» процеси.

Посиленню ролі особи в політиці служить система соціалізації, яка здатна створити умови для того, щоб індивід посів належне місце у сфері політики з урахуванням притаманних йому здібностей і схильностей; гарантувати основні права і свободи особи; максимізувати шанси і використати інноваційний потенціал тих людей, які є найздібнішими й водночас свідомо орієнтованими на служіння суспільству; забезпечити якість публічної інформації про суспільні проблеми, передумови та обставини політичних рішень, що ухвалюються, а також про соціальні наслідки здійснюваних дій. Результатом високої якості публічної інформації є ефективний вплив суспільної думки на рішення й дії, які здійснює влада. Високий рівень політичної соціалізації індивідів є передумовою високого рівня розвитку суспільних відносин та їхньої стабільності.

12.4. Політична участь як наслідок політичної соціалізації

Практичним результатом процесу політичної соціалізації особи є участь її в політичному житті, тобто політична участь. Політична участь – це залучення членів певної соціально-політичної спільноти до процесу політико-владних відносин; дії, до яких вдаються пересічні громадяни, намагаючись впливати на формування органів державної влади, вибір державних посадових осіб та прийняття ними політичних рішень.

Політична участь громадян є важливим аспектом функціонування політичних систем, яскравим свідченням її демократичності і легітимності. Вона може бути більш або менш активною і свідомою. Але в обох випадках вона означає втручання пересічних громадян у політичне життя, без чого політична система того чи іншого суспільства не може бути визнана як сучасна.

У сучасній політичній науці існує два основні підходи щодо бажаних масштабів політичної участі. Прихильники розширення політичної участі вважають, що це надійний шлях легітимації політичної влади, усунення насильства у процесі розв'язання політичних проблем та засіб для введення у певні рамки конкурентної боротьби між різними політичними силами. А на думку прихильників демократичного елітаризму, надмірне розширення політичної участі, навпаки, становить загрозу демократичним інститутам. Вони вважають, що політичну участь треба звести до мінімуму, щоб зберегти інструменти прийняття рішень у руках тих, хто краще поінформований і може ефективніше підтримувати демократичні цінності.

Розрізняють політичну участь пряму і опосередковану.

Пряма політична участь передбачає прийняття рішень безпосередньо всіма громадянами держави або всіма членами відповідної громади. До прямих форм політичної участі відносять всенародні вибори представницьких органів різного рівня, основних посадових осіб (президентів, губернаторів, мерів тощо) та референдуми і плебісцити.

Що стосується виборів, то їхня мета – сформувані шляхом голосування представницькі органи державної влади, органи місцевого самоврядування усіх рівнів та обрати перших керівників загальнодержавних та місцевих адміністративних органів. В Україні у такий спосіб обираються Президент країни, міські та сільські голови. Керівники обласних (губернатори) та районних адміністрацій призначаються Президентом України. Таким чином, вплив населення областей та районів України на керівників обласних та районних адміністрацій носить дуже опосередкований і тому незначний характер.

Референдуми – це всенародні голосування з метою виявлення громадської думки для прийняття остаточного рішення щодо державних законів та інших питань загальносуспільного значення; одна з найважливіших і найпоширеніших форм громадянського волевиявлення, що має схожу з виборами процедуру подання голосів громадянами й подібне до виборів

організаційне забезпечення. Завдяки референдумам громадяни беруть безпосередню участь у законотворчому процесі та управлінні державою.

Референдуми бувають загальнонаціональні і місцеві.

На загальнонаціональні референдуми виносять питання, що стосуються перш за все державного ладу, прийняття конституції та поправок до неї, зміни форми державного устрою або форми правління, вступу країни в міжнародні організації, приєднання до міжнародних угод тощо. Місцеві референдуми проводяться в окремому регіоні з питань, що мають велике значення для людей, які проживають в цьому регіоні (наприклад, будівництво автомагістралі, введення додаткових податків).

Порядок проведення референдумів в Україні регламентується Конституцією України та Законом України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми». Відповідно до Конституції всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України.

Плебісити – це опитування населення як одна із форм визначення його волевиявлення з того чи іншого питання шляхом народного голосування. Плебіцит – це фактично дорадчий (консультативний) референдум. Але оскільки наслідки референдумів і плебіцитів, як правило, однакові, то ці поняття часто ототожнюються.

Попри всю демократичність форм прямої політичної участі громадян у політиці вони мають і слабкі сторони. Справа в тому, що громадська думка не завжди компетентна, часто міняється в залежності від політичної позиції найбільш активних політичних суб'єктів і дуже залежить від засобів масової інформації, які інколи сходять з державницьких позицій.

Опосередкована участь мас у політиці здійснюється у формі представництва, яке передбачає зосередження владних функцій в руках представницьких органів, обраних безпосередньо народом. Вибори дають народу відчуття причетності до політики, до процесу прийняття рішень. Проте ця форма політичної участі має суттєві недоліки: вона допускає можливість викривлення волі мас, оскільки представники можуть керуватися не стільки волею виборців, скільки власними інтересами, які не завжди збігаються з інтересами тих, кого вони представляють. Отже, маси можуть втратити контроль над своїми представниками, і ступінь їхньої політичної участі знизиться.

Історично склалися дві концепції взаємин між електоратом та його обранцями. Перша йде від досвіду Великої французької революції і передбачає жорсткі накази виборців депутатам (так званий імперативний мандат). Теоретично вона була втілена в організації Рад СРСР, де депутат був своєрідним передавачем наказів для формування спільної волі. Інакший підхід був запропонований англійським політичним філософом Едмундом Берком в його знаменитому виступі перед виборцями у Брістолі 1776 р. Суть його логіки така. По-перше, політик, якого обирають до парламенту, за своїм інтелектуальним рівнем і компетентністю стоїть вище, ніж пересічний

виборець. А по-друге, неможливо написати накази на всі випадки життя. Електорат може формулювати накази, які стосуються тільки даного регіону, але політик у парламенті повинен виходити з інтересів усієї держави. Отже, представник сам повинен знаходити ту міру поєднання інтересів свого округу та країни, яку він вважає необхідною у даній конкретній ситуації. А тому доцільним є вільний депутатський мандат, що надає йому право бути ініціативним і незалежним політиком.

Політологічні дослідження показують, що більшість виборців погано орієнтується у політиці й віддає свій голос тому чи іншому кандидатові не тому, що це відповідає їхнім власним інтересам або що вони більш-менш глибоко розібралися у позиціях кандидатів і партій, а на підставі емоцій, групової належності, особливостей політичної соціалізації (впливу родини, школи, трудового колективу) тощо.

Вчені дійшли висновку, що пересічний виборець не дуже цікавиться політикою, байдужий до суті політичних проблем, має приблизне уявлення про політичні механізми, а отже, не може судити компетентно про політичні справи та проблеми. Поведінку пересічного виборця зумовлюють такі чинники:

- *структурні фактори* (особливості побудови політичної системи, засоби масової інформації);
- *політична культура*, наявність або відсутність демократичних традицій;
- *ситуативні фактори* (чисельність і вплив партій, політичних лідерів, можливість виборчих коаліцій);
- *кон'юнктурні впливи* (міжнародне становище, економічна ситуація, особливості політичної боротьби).

Багато політично активних громадян, що не задовольняються участю у виборах та політичних партіях, беруть участь у різноманітних видах самоорганізації та самоврядування. Швидко розвиваються та набирають популярності масові демократичні рухи і громадянські ініціативи, виникають асоціації, квартальні комітети, об'єднання громадян, що ставлять за мету розв'язання конкретних назрілих проблем. У багатьох країнах значого впливу набули екологічні партії, партії пенсіонерів, організації споживачів та ін. Розвиток цих форм політичної активності свідчить про недостатність традиційних форм політичної участі для реалізації нових соціальних потреб громадян.

Підсумовуючи сказане, треба відзначити, що результатом процесу політичної соціалізації є готовність особи до участі в різноманітних формах політичної діяльності, її залученість до політичного процесу, зайняття позиції свідомого громадянина. За ступенем залучення до політики можна виділити декілька рівнів політичної суб'єктності індивіда. Полюсами такої суб'єктності є, з одного боку, суб'єктність звичайного громадянина, котрий у кращому випадку старанно виконує свої громадські обов'язки, беручи участь у демократичних акціях і процедурах, а з іншого – суб'єктність політичного лідера, чий вплив на політичну систему і суспільне життя загалом може бути вирішальним.

Отже, первинним учасником політичного процесу є особа. Саме через її безпосередню діяльність формується і здійснюється політика, підтримується стабільність політичної системи і вносяться зміни в неї.

Суспільство зацікавлене в залученні особи до політики у відповідних формах, у формуванні політично розвиненої особистості. Маючи це за мету, воно використовує для політичної соціалізації особи різні суспільні інститути.

Процес політичної соціалізації включає свідомий вплив держави на політичні погляди, політичну поведінку громадян та політичну дію тих соціалізуючих факторів, які суттєво впливають на ставлення людей до політики й участі в ній.

Політична участь є безпосереднім наслідком політичної соціалізації і дії певних внутрішніх мотивів зацікавленості людини в політиці. Види політичної участі особи залежать від політичного режиму, політичних традицій і політичної культури суспільства й особи.

Найвпливовішою дійовою особою політичної сфери суспільного життя є особа політичного лідера. Політичний лідер виконує цілу низку важливих функцій у політичній системі; від його повноважень і практичної політичної діяльності величезною мірою залежить характер і обличчя політичної системи відповідної країни.

Механізм політичного лідерства, зокрема, система правил, згідно з якими відбувається висунення, обрання, переобрання «перших осіб» у структури влади та здійснення ними своїх повноважень, є одним із критеріїв демократичності політичного режиму країни.

Література основна

1. Конституція України. - К.: Парлам. вид-во, 1996. – 63 с.
2. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии. – М.: Прогресс, 1999.
3. Бакланова Н. М. Політична культура – складова частина загальнонаціональної культури // Виховання й культура. – 2002. – № 1.
4. Барабаш В. Інституціоналізація молодіжного руху України // Політичний менеджмент. - 2004.- №3.- С. 98-112.
5. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: аналітично-інформаційні матеріали. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – С. 83-135.
6. Клочко М., Ордешук П. Временные предпочтения: отбор или социализация (исследование украинских студентов) // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. - № 1. – С. 136-154.
7. Навчальний посібник / Бабкіна О. В., Горбатенко В. П. - К.: ВЦ, 2006.- 568 с.
8. Політологія: наука і навчальна дисципліна Бебик В.М. Підручник 496 10 (с) 2009

9. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти. Монографія / Галина Петрівна Щедрова. – Луганськ, «Елтон-2», 2010. – 308 с.

Література додаткова

1. Антоненко А. Г. Політична культура: молодіжний аспект / У Зб. Наук. пр. Укр. Академ. Держ. Упр. при Президентові України. – 2001. – Вип. 2.
2. Антоненко А. Г. Політична культура: молодіжний аспект / У Зб. Наук. пр. Укр. Академ. Держ. Упр. при Президентові України. – 2001. – Вип. 2.
3. Бебик В., Головатий М. Політична культура сучасної молоді. – К.: Вира, 1998.
4. Бурдяк В. І. Ротар Н. Ю. Політична культура, ідеологія, психологія: Навч. посібник. – Чернівці: Рута, 2000.
5. Галактіонова І. В. Фактори впливу на формування політичної культури молоді України 90-х років ХХ ст. // Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво – Могилянської Академії». – 2001.
6. Галактіонова І. В. Фактори впливу на формування політичної культури молоді України 90-х років ХХ ст. // Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво – Могилянської Академії». – 2001.
7. Градинар Й. В. Политическая культура: мировоззренческое измерение. – М.: Наука, 1999.
8. Житнев А. С. Политическая культура: опыт формирования и проблемы. – М.: Инфра, 2000.
9. Кравченко П. А. Національна культура і нова державність // Грані. – 2002.-№ 1.
10. Лісовий В. С. Політична культура українців. – К.: 1997.
11. Макеев С. Сучасна Україна: громадянська свідомість і політична участь населення // Політична думка. – 2000. – № 2.
12. Многообразие политического дискурса / Под ред. О. Ф. Русаковой. Екатеринбург, 2004.
13. Никифорова Б. Религиозный плюрализм: локальное измерение глобального процесса // Философские науки. 2006. –№6.– С. 45-60.
14. Проскуріна О. О. Формування політичної культури українського суспільства: проблеми і перспективи розвитку. – К.: Вира – Р, 2001.
15. Щегорцев Н. И. Политическая культура: модели и реальность. - М.: Книга, 2001.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Політичні права і свободи людини.
2. Система захисту прав і свобод людини в Україні.
3. Чим обумовлені політичні потреби особистості?

4. Проаналізуйте зв'язок між політичними потребами та інтересами людини.
5. Чим відрізняється політична участь від політичної соціалізації?
6. У чому, на вашу думку, полягають особливості політичної соціалізації за різних типів політичного режиму?
7. Як співвідносяться політична соціалізація і політичне відчуження?
8. Який зв'язок простежується:
  - а) між політичною соціалізацією і політичною участю?
  - б) між політичною соціалізацією і політичною культурою?
9. Які основні гарантії прав людини ви знаєте?
10. Чи існує система захисту прав людини в рамках Співдружності Незалежних Держав?
11. Які основні причини абсентеїзму? Чи є він проблемою для України?

Контрольні тести

1. Термін «соціалізація» походить від латинського «social», що означає:
  - а) суспільний;
  - б) громадянський;
  - в) незалежний;
  - г) інше.
2. Процес засвоєння індивідом певної системи політичних знань, норм і цінностей, тобто політичної культури це:
  - а) політична соціалізація;
  - б) політична культура;
  - в) політичні відносини;
  - г) інше.
3. Скільки основних стадій має політична соціалізація:
  - а) 4;
  - б) 3;
  - в) 2;
  - г) 5.
4. Перша стадія процесу соціалізації індивіда характеризується:
  - а) від народження до вступу до школи;
  - б) від початку до закінчення трудової діяльності;
  - в) від припинення постійної трудової діяльності в межах офіційної організації до смерті;
  - г) інше.
5. Коли починає формуватися політичний світ дитини:
  - а) до того, як він іде до школи;
  - б) до 5 років;
  - в) з моменту навчання у школі;
  - г) інше.
6. Політична соціалізація є процесом і результатом взаємодії між:
  - а) об'єктивними умовами життєдіяльності індивіда та його поведінкою;

- б) об'єктами і суб'єктами політичної діяльності;
  - в) об'єктивними умовами життєдіяльності індивіда та його політичним становищем;
  - г) поведінкою та політичним становищем індивіда.
7. Який характер має політична соціалізація:
- а) конкретно-історичний;
  - б) конкретно-політичний;
  - в) конкретно-економічний;
  - г) конкретно-психологічний.
8. Як довго триває процес політичної соціалізації:
- а) протягом усього життя;
  - б) 50 років;
  - в) 35 років;
  - г) 20 років.
9. Третя стадія процесу соціалізації індивіда характеризується:
- а) від початку до закінчення трудової діяльності;
  - б) від припинення постійної трудової діяльності в межах офіційної організації до смерті;
  - в) від народження до вступу до школи.
  - г) інше.
10. Первинна соціалізація особи відбувається:
- а) в сім'ї;
  - б) у школі;
  - в) на вулиці;
  - г) на підприємстві.
11. Значний безпосередній вплив на політичну соціалізацію особи здійснюють:
- а) політичні інститути;
  - б) політичні партії;
  - в) політична система;
  - г) інше.
12. Друга стадія процесу соціалізації відзначається:
- а) з моменту вступу до школи до закінчення навчання;
  - б) від початку до закінчення трудової діяльності;
  - в) від припинення постійної трудової діяльності в межах офіційної організації до смерті;
  - г) від народження до вступу до школи.
13. Власне політичне «Я» у людини в основному складається у період:
- а) до 18 років;
  - б) після 18 років;
  - в) до 16 років;
  - г) після 16 років.
14. Процес введення особистості в політичне життя – це:
- а) політична соціалізація;
  - б) політична культура;

в) політична діяльність;

г) політична свідомість.

15. У яких двох основних формах відбувається політична соціалізація:

а) прямій, опосередкованій;

б) послідовній, опосередкованій;

в) прямій, послідовній;

г) інше.

16. Які якості індивіда формуються через політичну соціалізацію:

а) формування, відтворення та розвиток політичної культури;

б) регулювання політичної культури;

в) навчання політичній культурі;

г) інше.

17. Форма політичної соціалізації, яка здійснюється шляхом поширення відповідних знань, пропаганди певної інформації, популяризації зразків бажаної поведінки:

а) пряма;

б) опосередкована;

в) послідовна;

г) інше.

18. Стадія політичної соціалізації, яка триває від початку до закінчення трудової діяльності, називається:

а) рання;

б) соціальна зрілість;

в) завершення життєвого циклу;

г) інше.

19. Група, до якої належать інститути ранньої соціалізації, зорієнтовані на первинний розвиток природних властивостей людини:

а) перша;

б) друга;

в) третя;

г) четверта.

20. Залежно від характеру особистих контактів і ступеня формальної організованості групи політичної соціалізації поділяються на:

а) первинні, вторинні;

б) первинні, головні;

в) головні, вторинні;

г) головні, побічні.

АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Теми доповідей, рефератів

1. Особа як суб'єкт і об'єкт політики.
2. Особливості політичної соціалізації в сучасній Україні.
3. Способи формування демократичної культури особистості.

4. Подолання відчуження особистості від влади: теорія і практика.
5. Способи впливу політичної соціалізації на політичне лідерство.
6. Політична соціалізація молоді.
7. Політична соціалізація в пострадянській Україні.

Логічні завдання

1. Назвіть головні умови активізації процесу соціалізації особистості і суспільства.
2. Як впливають на процес соціалізації історичні, національні, культурні особливості країни?
3. Назвіть найбільш характерні риси політичної культури у політичних лідерів України.
4. Головним чинником політичної соціалізації В.Ленін вважав знання: “...Неписьменна людина стоїть поза політикою, їй необхідно набути освіти. Без цього не може бути політики, без цього є тільки чутки, плітки, козні, але не політика”. Чим, на Ваш погляд, обумовлена зростаюча роль політичних знань у процесі соціалізації?
5. Україна – багатонаціональна держава. Чи означає це, що її політична соціалізація повинна мати характер конфлікту? Які фактори допомагають запобіганню конфліктності?
6. Чим відрізняється політична участь від політичної соціалізації?
7. У чому, на вашу думку, полягають особливості політичної соціалізації за різних типів політичних режимів?
8. Як співвідносяться політична соціалізація і політичне відчуження?
9. Який зв'язок існує між політичною соціалізацією і політичним пануванням?

Дискусія «Концепції політичної участі. Що вдалося пояснити?»

В сучасній політичній науці існує декілька концепцій, що претендують на пояснення і розуміння причин політичної участі (і перш за все електорального).

1. Значної популярності набула так звана теорія раціонального вибору. Вона будується на логічному допущенні, що більшість індивідів прагне раціональної поведінки. При цьому раціональність нетотожна логічності. Основоположник цієї теорії Е. Даунс визначає раціональність як рух людини «до досягнення своєї мети таким шляхом, який, на його думку, вимагає якнайменших можливих витрат рідкісних ресурсів на одиницю одержуваного результату». Частина дослідників трактує раціональність як принцип максимізації вигоди. Таким чином, політична участь, з погляду прихильників даної теорії, базується на співвідношенні витрат з одержуваною від політичної участі вигодою. В тому випадку, якщо вигода значно більше витрат, індивід виявляє політичну активність. Згідно з адептами даної концепції, політика постає як результат взаємодії різних одиничних інтересів і волі. Її одиницею

стає окрема людина зі своїми інтересами і перевагами. Критики цієї теорії акцентують увагу на тому, що вона базується на абстрактних допущеннях стабільності, послідовності і остаточної визначеності переваг, тоді як насправді індивіди ухвалюють рішення часто в швидко змінних умовах і під впливом ситуативних чинників.

2. У протилежність теорії раціонального вибору, «мичиганская модель» електоральної участі як первинна змінна політичної поведінки розглядає партійну ідентифікацію виборців. Саме вона визначає ставлення виборця до серйозних політичних подій і почуття, випробовувані до кандидатів. У свою чергу, партійна ідентифікація формується через політичну соціалізацію, головним агентом якої є сім'я.

3. Психологічна школа робить акцент на мотивах і установках індивіда. Відповідно вчені орієнтуються на вивчення психологічних рис особи, її емоційних, когнітивних і поведінкових характеристик. Мета вивчення – виявлення взаємозв'язків установок і поведінки особи, а основні методи вивчення – соціологічні опитування, робота з фокус-групами, психологічні експерименти.

4. У рамках інституційного підходу затверджується, що політична активність залежить не від психологічних характеристик особи, соціального статусу, рівня освіти, а від можливостей впливу виборців на уряд, що надається політичними інститутами.

Розгляньте названі вище концепції. Які, на Вашу думку, їхні достоїнства і недоліки? Яка з них може претендувати на пояснення широкого кола чинників, що визначають політичну участь? Виразіть своє ставлення до кожної з цих концепцій. На основі, якої з них ви могли б найповніше розкрити причини політичної участі? Співставте свою точку зору з думкою студентів вашої групи. Постарайтеся знайти вагомі аргументи для обґрунтування своєї позиції.

ТЕМА 13. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

*Освічене керівництво – це служіння, а не своєкорисливість.
Лідер стає сильніше та тримається у влади довше
тоді, коли він становить добробут усього суспільства
вище особистого добробуту.
Д. Хейдер*

Мета: Політичний процес формується цілеспрямованою діяльністю певних акторів, які переслідують власні інтереси, стратегіями їх поведінки й взаємовідношеннями між ними.

Політична еліта і політичне лідерство відіграють надзвичайно важливу роль у досягненні політичного успіху і соціально позитивної спрямованості політичних процесів. Зумовлено це тим, що вони уособлюють найважливіші риси політики: владу, авторитет, вплив, керівництво, представництво, відображення суспільно-політичних інтересів.

Ключові слова: еліта, контреліта, номенклатура, політична еліта, політичний лідер, політичне лідерство, рекрутування еліт, стиль лідерства, циркуляція еліт.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

Вузлові питання теми

1. Політична еліта: поняття, характерні риси, функції.
2. Способи формування політичних еліт і їхні типи.
3. Лідерство як політичний феномен: типологія та стилі.
4. Політичні еліти та політичне лідерство в сучасній Україні.

13.1. Політична еліта: поняття, характерні риси, функції

Термін «еліта» походить від латинської *eligere* французької *elite* – найкраще, добірне, вибране. Починаючи від XVII ст. його почали використовувати, застосовуючи до «обраних людей», перш за все до вищої знаті. У науковий обіг цей термін був введений наприкінці XIX – поч. XX ст. завдяки працям Вільфредо Парето (1848-1923), Гаetano Моски (1853-1941) і Роберта Міхельса (1876-1936).

Ідеї про нерівність у суспільстві та правомірність розподілу на меншості, що панує над іншим населенням, висловлювалися ще у стародавності. Так, *Конфуцій* обґрунтовував розподіл суспільства на «шляхетних чоловіків» (правлячу еліту) і «низьких людей» (простолюдинів) які додержуються своїх

моральних заповідей: перші – боргу й закону, другі думають, як би краще влаштуватися й одержати вигоду; перші вимогливі до себе, другі – до інших людей. Дотримання моральних норм надає право на керування. Образ правлячої еліти Конфуцій розкривав через соціальні якості її представників: «шляхетний чоловік у доброті не марнотратний; примушуючи до праці, не викликає гніву; у бажаннях не жадібний; у величі не гордий; викликаючи повагу, не жорстокий.

Інше обґрунтування розподілу суспільства на правлячу меншість й більшість, що підкоряється їй, знаходимо у *Платона*. Політичну нерівність він позв'язував із якостями душі, властивими тим або іншим групам населення. Розумної частини душі, чеснота якої полягає у мудрості, відповідає стану правителів-філософів (це і є еліта); другої частини, чеснота якої складається у мужності, – стан воїнів; низинної, що жадає частини душі, як погрузає у насолодах і втіхах – стан хліборобів і ремісників. Мудрим (тобто філософам) повинна коритися гірша частина населення. Більше того, Платон розробив систему формування правлячої еліти, яка передбачала такі етапи: відбір в еліту, виховання й утворення потенційних кандидатів. Однак ці й інші ідеї про неминучість розподілу суспільства на керуючих і керованих не мали серйозного соціологічного обґрунтування й будувалися скоріше на різного роду моральних, релігійних, філософських припущеннях, чим на аналізі реальностей політичного життя.

У сучасній політичній науці використовується декілька підходів до дослідження еліт. Умовно їх можна розподілити на два основних: *меритократичний* (від лат. *meritus* – кращий і грец. *Cratos* – влада) і *владний*. Перший підхід бере свій початок в елітистській теорії В. Парето. Його кредо вдало сформулювала К. Мангейм: «Еліта» – це «ієрархія, побудована на власних досягненнях». В. Парето прийшов до висновку, що еліта існує у будь-яких суспільствах і будь-якому політичному устрої. У межах меритократичного підходу існують технократичний й організаційно-управлінський напрямки.

Основоположником *технократичних теорій* вважається Т. Веблен. За Вебленом, у зв'язку з розвитком науки, техніки й технологій зростає роль інженерів-організаторів. Використовуючи особливі знання, технократи поступово витісняють традиційних власників із провідних соціальних позицій, перетворюючись у самостійну суспільну силу. Основи організаційно-управлінських теорій заклав Дж. Бернхейм. Висунута ним теза про перехід влади з рук власників у руки професіоналів-менеджерів одержала популярність за назвою «революції менеджерів». У 1970-ті рр. меритократичний підхід одержав поширення у зв'язку із працями Д. Белла, А. Гоулднера й ін.

Найбільшого розповсюдження в сучасній політичній науці набув владний підхід до визначення й виділення еліти. Його представники (Г. Моска, Р. Міхельс, Р. Міллс, Р. Дарендорф) визначають еліту як групу, що здійснює владні функції й впливає на суспільство. «В усіх суспільствах, – дійшов до висновку Г. Моска, – від найменш розвинутих та цивілізованих і до самих розвинутих та могутніх – виявляється два класи людей – клас, який править, і клас, яким правлять. Перший, завжди менш чисельний, бере на себе усі

політичні функції, монополізує владу та користується перевагами, які із цього випливають, тоді як другий, більш числений, керований першим, іноді більш або менш законно, а іноді більш або менш волюнтаристські та насильницькі». У свою чергу владний підхід підрозділяється на структурний і функціональний. Прихильники структурного підходу відносять до еліти усіх осіб, що займають формальне положення в органах (структурах) влади (наприклад: президент, міністри, генералітет). Прихильники ж функціоналістських трактувань відносять до еліти ті групи й тих індивідів, які впливають на громадське життя й на прийняття соціально значимих рішень.

Виходячи із числених концепцій та підходів, **правлячу еліту** можна визначити як соціальні групи, які займають більш високі щаблі у суспільстві, які у максимальному ступені володіють владою і можливістю впливати на суспільство.

Для політичної еліти **характерні риси**, найважливішими з яких є:

- високий соціальний статус;
- зосередженість в її руках значних владних повноважень, тобто можливість впливу на державні органи;
- наявність власної ідеології та права на привілеї, доступ до закритої інформації;
- відносна або повна закритість для проникнення в її середовище інших.
- Відповідно місцю яке займає політична еліта у суспільному житті вона виконує ряд найважливіших функцій. **Основними функціями** політичної еліти в суспільстві вважаються:
  - здійснення керівництва суспільством;
  - пошуки оптимальних політичних рішень та створення механізмів їхньої реалізації;
  - вивчення, аналіз інтересів соціальних груп тощо;
  - формальне представлення в політичній формі інтересів певних верств населення;
  - організація діяльності держави, партій й т. ін.;
  - висунення політичних лідерів;
  - розробка політичних програм, доктрин, ідеологій, законів й т. ін.;
  - здатність мобілізувати маси на вирішення певних суспільних завдань.

Завдяки виконанню своїх функцій політична еліта є тією ланкою у системі здійснення державної влади яка спрямовує розвиток суспільства в цілому.

Структура політичної еліти досить складна. Більшість дослідників виокремлюють за функціональною ознакою усередині еліти декілька внутріелітних груп: політична, економічна, культурно-інформаційна еліта. Склад кожної з них визначається її функціями. Так, *політичну еліту* становлять групи й політичні лідери, які здійснюють владні рішення. На основі обсягу владних повноважень виділяються такі види політичної еліти: вища, середня й адміністративна. Вища політична еліта включає керівників, які займають стратегічні позиції в системі прийняття найважливіших рішень. До цього типу

еліти відносяться президент і його оточення, керівники уряду, члени вищих судових органів влади, лідери найбільш впливових партій, спікер парламенту й глави найбільших парламентських фракцій. До середньої еліти належать ті, хто обіймає пости у виборних органах влади: депутати, представники регіональних еліт (глави адміністрацій, голови міських громад тощо), лідери політичних партій і рухів. До складу адміністративної еліти входять члени уряду, а також вищий шабель державних службовців. *Економічну еліту* становлять найбільш багаті члени суспільства — великі власники, банкіри, керівники фінансово-промислових груп, глави провідних корпорацій, власники великих капіталів. Інтереси економічної еліти прямо або побічно впливають на характер рішень, прийнятих політичною елітою. *Культурно-інформаційну еліту* становлять видатні діячі науки, культури, відомі журналісти, які впливають на формування суспільної думки, вищі ієрархи церкви. Головною функцією цієї елітної групи є формування сприятливої для еліти суспільної думки, а також рішень, які вона приймає.

13.2. Способи формування політичних еліт і їхні типи

Із багатьох різних систем рекрутування еліти у політичній науці виділяють два способи формування політичних еліт: антрепренерську (підприємницьку) та гільдійну (від *гільдія* – союз, об'єднання), закриту для проникнення чужих. Для першого способу будь-які групи, за наявності певних якостей, можуть претендувати на входження в еліту. Поповнення або зміна членів політичної еліти відбувається на засадах суперництва. Для політичної еліти, сформованої таким чином, характерні, з одного боку, приплив свіжих сил, оригінальних ідей, демократичності, а з іншого – високий ризик помилок, некомпетентності, популізму тощо. Політичні еліти, сформовані на засадах гільдій, як правило, відзначаються злагодженою діяльністю, низьким рівнем помилок і ризику у своїй діяльності, але водночас для них характерні замкнутість, відрив від населення, прагнення розв'язувати суспільні проблеми, орієнтуючись лише на власні переконання та уявлення.

Найбільш продуктивна та ефективна діяльність політичної еліти можлива лише за умов постійного оновлення її кіл. Цей процес називається *циркуляція еліт*.

Засоби	С т у п і н ь	
	<i>Велика та глибока</i>	<i>Обмежена та поверхнева</i>
<i>Поступовий та мирний</i>	Класична циркуляція	Репродуктивна циркуляція
<i>Миттєвий та насильницький</i>	Заміщаюча циркуляція	Квазізаміщаюча циркуляція

(Джерело: Higley J., Pakulski J. Elite power games and democratic in Central and Eastern Europe // Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for Social Science / Ed. By Mychel Dobry. Boston; London, 2000. – P. 112.)

Класична циркуляція – це та модель, яку Г. Моска і В. Парето пов’язували зі стійкістю і ефективним правлінням еліти. Цей тип характеризується еволюційним характером оновлення еліти. Він призводить до появи та існування консенсусної еліти. Функціонування цього типу циркуляції достатньо для заміщення негнучких політичних лідерів на особистості, які менш прихильні до конфліктів, вилучаючи або підпорядковуючи політикам, які більш орієнтовані на співробітництво. Основою поступового та мирного характеру оновлення еліти стають переговори та кооперація між висхідними та низхідними групами.

Заміщаюча циркуляція – як і класична циркуляція характеризується широтою та глибиною, але ж більш динамічна і здійснюється примусовим засобом. Типовим прикладом є скинення попередньої еліти і формування нової в результаті революції. У цьому випадку циркуляція визначається боротьбою між елітою старого режиму та контрелітою, яка захопила владу і відсторонює від неї усіх, хто раніше домінував. Цей метод циркуляції породжує ідеологічну еліту і тоталітарний режим.

Репродуктивна циркуляція – обмежена і поверхнева, а також поступова і еволюційна. Еліта відмовляється від старих доктрин або значно змінює їх для того, щоб залишитися при владі. Завдяки цьому більшості представникам еліти вдається зберегти владу. Хоча великих змін немає, соціальний профіль еліти змінюється. Можлива деяка фрагментація еліти. Найчастіше ця модель формується тоді, коли йде дезінтеграція ідеологічної еліти, її члени створюють «партію влади», обіймають ключові посади в економіці та інших окремих від держави сферах суспільного життя. Прикладом такої моделі циркуляції еліт є деякі країни колишніх республік СРСР — Азербайджан, Білорусь, Україна тощо.

Квазірепродуктивна циркуляція – характеризується найменшою обмеженістю змін в еліті, а також їх раптовим та примусовим характером. Відбувається розмежування еліт, наслідком якого можуть бути дворові перевороти, у яких політичні кліки змінюються місцями. Їхні дії, незважаючи на різноманіття лідерських стилів, не приводять до кардинальних змін в характері політики. Таким чином, розмежування еліти не приводить до серйозних змін.

Єдиної класифікації еліт у політології немає. Залежно від критеріїв їх поділяють: за ставленням до влади — на *правлячу* та *опозиційну*. Та частина політичної еліти, яка має державну владу й приймає важливіші політичні рішення, називається *правлячою*. Частина, яка не має можливості здійснювати владні функції, називається *контрелітою*.

За способом формування – на *відкрити* та *закрити*. Закритий тип поповнення йде за рахунок вихідців з певних станів, класів, прошарків, але ж вони не допускають у свої лави представників інших станів. Їй протистоїть відкрита еліта, доступ в яку відкрито для представників усіх соціальних груп.

За способом здобуття влади – на *легітимну* та *нелегітимну*. Легітимна еліта приходиться до влади шляхом виборів, нелегітимна – шляхом захвату влади.

За способом проведення своєї політики та ідеологічними цінностями еліти поділяються на *демократичну, ліберальну, консервативну, тоталітарну* тощо.

За сферою життєдіяльності – на *релігійну, культурну, економічну*.

За видами політичної діяльності – на *державну, муніципальну, партійну* та *громадську* тощо.

За ресурсами володарювання, П. Шаран виокремив *традиційну* і *сучасну* еліту. Влада традиційної еліти побудована на звичаях, традиціях, релігії, ритуалах. До цієї групи входять релігійні еліти, аристократія. Сучасна еліта раціональна, вона спирається на закон, формальні правила і, в свою чергу, поділяється на *вищу еліту* – вона приймає усі найважливіші рішення (складає приблизно по 50 представників від кожного мільйона мешканців держави). *Середню еліту* – до складу входять особи, які мають певний статус та освіту (складає приблизно 5 % дорослого населення). *Маргінальна еліта* – усі ті, у кого відсутні попередні три показники. *Адміністративна еліта* – вища верства державних службовців (міністри, відомств, комітетів). Вона здійснює виконавчі функції, хоча значно впливає на владу, оскільки має досвід керування.

За результатом діяльності – *еліта, псевдоеліта, антиеліта*.

За функціями, які виконують у політиці, – *правляча політична еліта, «групи veto»* – у складі правлячої еліти, ті хто приймає остаточні рішення, *«еліти в політиці»* – авторитетні представники науково-технічної та гуманітарної інтелігенції, *«зв'язана група»* – неформальне об'єднання політиків, які впливають на прийняття рішень, *«селекторат»* – політичні активісти, *«потенційні еліти»* – елітарні групи, які прагнуть влади, *«самодіяльні еліти»* – групи, які програли вибори.

13.3. Лідерство як політичний феномен: типологія та стилі

Лідер (від англ. leader — ведучий) — особа, здатна впливати на інших з метою інтеграції спільної діяльності, спрямованої на задоволення інтересів даного співтовариства.

У суспільному житті лідера як центральну, найбільш авторитетну фігуру в конкретній групі осіб, можна виділити практично в кожному виді діяльності і в будь-який історичний період.

Політичними лідерами є найбільш впливові особи, які здатні мобілізувати значну частину суспільства для досягнення соціально значущих цілей.

Лідерство в політиці має ряд специфічних особливостей:

- між загальнонаціональним лідером і суспільством, як правило, не існує прямої взаємодії, воно опосередковано партіями, групами інтересів, засобами масової інформації;

- воно носить багаторольовий характер, лідер орієнтований на узгодження різних соціальних інтересів, змушений прагнути до виправдання масових очікувань від його діяльності;

– політичне лідерство корпоративне, за рішеннями, які приймаються вищими керівниками, завжди прихована невидима для суспільства робота численних експертів, найближчого оточення лідера;

– політичне лідерство інституціоналізовано, тобто діяльність лідера, в тому або іншому ступені обмежена існуючими соціальними відносинами, нормами, процедурами прийняття рішень.

Політичне лідерство виконує такі найважливіші функції:

– програмна функція виявляється у визначенні й формулюванні інтересів соціальних груп, цілей соціальної й політичної діяльності, виявленні способів і методів реалізації інтересів і досягнення цілей;

– управлінська функція – процес вироблення й прийняття політичних рішень;

– мобілізаційна функція – розподіл соціальних ролей і функцій у суспільстві, ініціювання відновлень і соціальних інновацій;

– лідер покликаний забезпечувати національну єдність у масштабах великого співтовариства, яким він керує, або держави в цілому. Інтеграція суспільства, об'єднання мас виконує інтегративна функція;

– комунікативна функція полягає у здійсненні комунікації влади й мас, тобто організації зв'язку між суспільством і владою. Переконання суспільства у доцільності й правильності владних рішень, які приймаються;

– функція легітимації забезпечує підтримку влади на основі особистого авторитету й впливу на маси.

У сучасному суспільстві політичне лідерство являє собою спосіб побудови влади на інтеграції різних соціальних верств, за допомогою специфічних механізмів навколо висунутої лідером програми рішення соціальних проблем і завдань суспільного розвитку.

Політичне лідерство служить інститутом, що включає більшу частину населення в рішення соціальних проблем у масштабі суспільства в цілому. Як механізм інтеграції суспільства, політичне лідерство створюється за допомогою не тільки правової регламентації діяльності політика, але й моральними регулятивами. **Політичне лідерство** — спосіб взаємодії лідера та мас, в процесі якого лідер суттєво впливає на суспільство.

У сучасній політології склалося декілька теорій політичного лідерства. Насамперед це *теорія рис*. Вона створювалася на основі виявлення якостей, які властиві ідеальним лідерам — героям. Суть цієї теорії у поясненні феномена лідерства видатними якостями особистості, які приводять до лідерства. Серед рис, властивих політичному лідеру, називають гострий розум, тверду волю, кипучу енергію, неабиякі організаторські здібності, уміння подобатися людям, компетентність, і особливо готовність брати на себе відповідальність. До обов'язкових якостей сучасних політичних лідерів у демократичних країнах усе частіше додають фотогенічність, зовнішню привабливість і ораторські здібності.

Конкретизацією теорії рис, стала *факторно-аналітична концепція*, в рамках якої розрізняються чисто індивідуальні якості лідера й характерні для

нього риси поведінки, пов'язані з досягненням певних політичних цілей. Між цими двома групами властивостей лідера можуть бути істотні розбіжності.

Факторно-аналітична концепція вводить у теорію лідерства поняття цілі і «завдання», пов'язані з певною ситуацією. У результаті взаємодії індивідуальних якостей лідера й поставлених перед ним цілей формується стиль його поведінки (стиль лідерства), що становить його «другу природу». Стиль і цільова орієнтація лідера несуть на собі відбиток конкретних соціальних обставин.

Ідею залежності лідерства від певних соціальних умов розвиває й обґрунтовує *ситуаційна концепція*. Вона виходить із відносності, флюїдності й багатогранності феномена лідерства. Лідер за цією теорією — похідна певної ситуації. Саме сформовані конкретні обставини визначають політичного лідера, детермінують його поведінку й прийняті ним рішення.

З погляду ситуаційного підходу, лідерські якості відносні. Одна людина може виявити риси лідера на мітингу, інша — у повсякденній політико-організаційній роботі, третя — у міжособистісному спілкуванні тощо. У цілому ж, лідерів відрізняють головним чином, готовність взяти на себе відповідальність за рішення й компетентність.

Уточненням, розвитком і якісним збагаченням ситуаційної теорії стала *теорія*, що пояснює феномен лідера через його послідовників і *конституентів*. За цією теорією, саме послідовник сприймає лідера, сприймає ситуацію й в остаточному підсумку приймає або відкидає лідерство.

У рамках цього підходу лідерство розглядається як особливого роду відносини між керівником і його конституентами, що виступають у вигляді ланцюжка взаємозалежних ланок: конституенти – послідовники – активісти – лідер. Лідер і його конституенти становлять єдину систему. У сучасній політології коло конституентів лідера є досить широким. У нього включаються не тільки політичні активісти, але і його виборці, а також всі ті, хто взаємодіє з ним та має на нього вплив.

У формуванні й функціонуванні відносин «лідер – конституенти» особливо велика роль політичних активістів. Саме вони досить компетентно оцінюють його особисті якості й можливості, організують кампанії в його підтримку, виступають ланкою, що пов'язує його з масами, тобто «роблять» лідера. Саме через конституентів виявляється вплив на політику пануючої політичної культури.

Сукупність різних інтерпретацій політичного лідерства дозволяє побачити його різноманітні сторони, аспекти, однак ще не дає цілісної картини цього феномена. Спробу вирішити це завдання, здійснивши комплексне дослідження лідерства, представляє його інтерактивний аналіз. Він враховує чотири головні моменти лідерства: риси лідера; завдання, які він покликаний виконувати; його послідовників і конституентів; систему їхньої взаємодії; механізм взаємовідносин лідера і його конституентів. Створити єдину універсальну концепцію лідерства неможливо, оскільки саме це явище надзвичайно різноманітно за своїми проявами й функціями, залежить від

історичних епох, типів політичних систем, особливостей лідерів і їх конститuentів, інших факторів.

Багатоманітність поняття лідерства відображається в його типології. Існують різноманітні класифікації лідерства. Насамперед залежно від ставлення керівника до підлеглих воно ділиться на *авторитарне* й *демократичне*. Авторитарне лідерство припускає одноосібний спрямований вплив, заснований на погрозі санкцій, застосування насилля. Демократичне лідерство виражається у врахуванні керівником інтересів і думок усіх членів групи або організації, у їхній участі в керуванні.

Одна з найпоширеніших типологій лідерства спирається на теорію легітимного панування М. Вебера. Відповідно до неї виокремлюють *традиційне лідерство*, що базується на звичаях, традиціях, звичці до підпорядкування; *раціонально-легальне лідерство*, яке здійснюється на основі закону і в рамках закону; *харизматичне лідерство*, яке засновано, на думку мас, особливою благодаттю, здатністю вождя до керівництва. Харизма складається з реальні здатності лідера й тих якостей, якими його наділяють послідовники. При цьому індивідуальні якості лідера нерідко відіграють другорядну роль у формуванні його харизми.

Американська дослідниця М. Херманн підрозділяє лідерів за іміджем на «*прапорonoсця*», «*служителя*», «*торгівця*» й «*пожежного*». Лідера-прапорonoсця відрізняє власне бачення дійсності, привабливий ідеал, «мрія», здатна захопити маси. Лідер-служитель завжди прагне виступати в ролі виразника інтересів своїх прихильників і виборців у цілому, орієнтується на їхню думку й діє від їхнього імені. Для лідера-торговця характерна здатність привабливо піднести свої ідеї й плани, переконати громадян у їхній перевазі, змусити «купити» ці ідеї, а також залучити маси до їхнього здійснення. Лідер-пожежний орієнтується на найактуальні суспільні проблеми, насущні вимоги моменту. Його дії визначаються конкретною ситуацією. У реальному житті ці чотири образи лідерства звичайно не зустрічаються в чистому виді, а поєднуються у політичних діячів у різних комбінаціях.

За ставленням до існуючої політичної системи виокремлюють лідерів: *функціонерів*, *дисфункціонерів*, *конформістів*, *нонконформістів*.

За психологічними рисами і типами поведінки лідерів поділяють:

а) щодо ставлення до власного впливу й можливостей – *лідер-ідеолог* і *лідер-прагматик*; б) стосовно своїх прихильників – *лідер-харизматик*, формує волю виборців і *лідер-представник*, виражає волю тих, хто його висунув; в) щодо супротивників – *лідер-угодовець*, залагоджує конфлікти, обминає гострі кути і *лідер-фанатик*, бажає загострити конфлікт або знищити супротивника; г) за способом оцінки здібностей – *відкритий лідер* та *лідер-догматик*.

На основі емоційного ставлення до лідера його послідовників С. Джибб визначає три типи лідерів: *лідер-«патріарх»*, люди відчують до нього одночасно почуття любові та страху; *лідер-«тиран»*, у людей домінує почуття страху; *«ідеальний» лідер* характеризується почуттям симпатії до нього з боку більшості.

У політиці за характером й масштабом діяльності розрізняють лідерів трьох рівнів:

1. *Лідер малої групи*, що володіють найбільшою владою в даному співтоваристві, що мають спільні інтереси. Лідер – найбільш авторитетна в групі особа, авторитет якої формується на основі його особистих якостей, оцінюваних групою безпосередньо в процесі спільної діяльності. У цій групі виділяють *ділового, інтелектуального лідера й лідера спілкування*.

Для першого характерні організаторські здібності, заповзятливість, прагматизм. Авторитет інтелектуального лідера заснований на вмінні вирішувати складні завдання, знаходити нестандартні рішення, виконувати функції «мозкового центру» групи. Лідерові спілкування властиві психологічна комфортність, комунікабельність, уміння знімати напруженість усередині групи.

2. *Лідер громадського руху* (організації, партії) — особа, з якою конкретні соціальні верстви асоціюють можливість задоволення своїх інтересів.

Лідер цього рівня впливає на громадську думку як завдяки особистим якостям, так і завдяки тому, що підтримуюча його частина групи перебуває в стані очікування; вона авансує лідеру певний ступінь довіри й політичної підтримки. Чим менше визначені мета й завдання громадського руху, тим більш значима діяльність такого лідера.

3. *Лідер третього рівня* — політик, що діє в системі владних відносин, у якій політичне лідерство представлене у вигляді соціального інституту. Особисті характеристики, що мають принципове значення в першому випадку, істотні на другому, на третьому рівнях, як правило, не впливають на політичну поведінку лідера. Діяльність політика в цьому випадку визначається зовнішніми регулятивами, властивими конкретній політичній культурі.

Поняття «політичне лідерство» має два аспекти: формально-посадовий статус, пов'язаний з володінням владою, і суб'єктивну діяльність по виконанню покладеної соціальної ролі. Причому перший аспект має ключове значення для оцінки особистості як політичного лідера. Другий же аспект, що виявляє собою особистісні якості й реальну поведінку на займаній посаді, визначає головним чином лише одержання й збереження владної посади, а також служить для оцінки лідера як результативного й нерезультативного керівника.

Поняття «стиль лідерства» було введено в науковий обіг у сер. 20-х рр. ХХ ст. австрійським психологом А. Адлером.

Стиль лідерства — сукупність прийомів та методів діяльності політичного лідера, характер взаємодії з членами груп та послідовниками.

Відповідно до класичних канонів виділяються три стилі лідерства: *авторитарний, демократичний і нейтральний*. Для авторитарного характерними діями є тверді розпорядження, погрози, декрети. Лідер чітко позначає мету, намічає комплекс заходів для її досягнення, розподіляє й вимагає безумовної покори й виконання поставленої мети. Позиція члена групи, його думки й ініціативи, у випадку розбіжності з установками лідера жорстко придушуються. Основний метод впливу на підлеглих — санкції або погроза їхнього застосування, заохочення й винагороди — у край рідкі. Оцінки

результатів украй суб'єктивні. Демократичному стилю відповідає інший підхід лідера до організації взаємодії усередині групи. Для успішного досягнення цілей заохочуються активність і ініціативність членів групи. Зусилля лідерів зосереджуються на координації рольової поведінки, а також міжгрупової взаємодії. В арсеналі методів домінують заохочення, винагороди, похвала, підтримка. Лідер з демократичним стилем частіше використовує методи маніпулювання, ніж методи прямого насильства й тиску. При прийнятті рішень він прагне зважити й урахувати всі точки зору, у тому числі й ті, які суперечать його власним установам.

Якщо авторитарний стиль, впливаючи з макіавеллівської традиції, характерний скоріше для лідера-«левові», то демократичний — для лідера-«лисиці».

Виділяється також відсторонений або нейтральний стиль лідерства. Особи, що дотримуються цього стилю, рідко виявляють прагнення до якої-небудь діяльності. Їхня позиція — положення стороннього спостерігача, що уважно стежить за тим, що відбувається, але не виражає свого відношення до подій або думок. Нейтральні лідери намагаються всіляко уникати ролі арбітра, судді, посередника в урегулюванні конфліктів. При найменшій можливості вони охоче уступають або передають функції з вирішення конфліктів своїм заступникам.

Г. Лассуелл виділяє: *компульсивний, драматизуючий й безсторонній*. Лідер компульсивного стилю діяльності характеризується твердою поведінкою, прагненням до чіткої й строгої організації своїх дій. Драматизуючий стиль відрізняється високим емоційним зв'язком з масами, орієнтацією на масові настрої. Для безстороннього лідера властиві низький ступінь емоційності, зовнішня відстороненість і холодність, орієнтація на раціональність і досягнення.

Сучасний американський політолог Дж. Барбер, досліджуючи політичні стилі президентів США, запропонував чотири стилі. Типологізацію стилів лідерства дослідник засновує на вимірі ступеня активності особистості, у виконанні президентської ролі і її ставлення до виконуваних обов'язків. Так, стиль, орієнтований на ефективну, результативну та творчу діяльність на загальне благо, Дж. Барбер назвав активно-позитивним — прикладом стає діяльність президентів США Ф. Рузвельта, Р. Рейгана. Перевага особистого самолюбства у здійсненні лідируючих функцій формує активно-негативний стиль (Г. Трумен). Залежність від яких-небудь групових, вузько партійних переваг, прихильність до стійких стандартів та цінностей обумовлюють пасивно-позитивний стиль (Дж. Картер). Мінімальне виконання своїх політичних функцій породжує пасивно-негативний стиль (Дж. Буш).

У реальній політичній практиці ідеальних стилів політичного лідерства, як і ідеальних, типів не існує, вони виступають як тенденції. Серед факторів, які впливають на формування політичних типів та стилів, є ментальність та культура суспільства, конкретні обставини, як у житті конкретного лідера, його оточення, так і у житті держави та світу.

13.4. Політичні еліти та політичне лідерство в сучасній Україні

В Україні завжди існувала проблема національної політичної еліти, здатної розв'язувати складні державотворчі завдання у конкретній історичній ситуації. Такі визначні постаті української політичної думки, як В. Липинський, В. Кучабський, Д. Донцов, пояснювали причини поразок українських національно-визвольних рухів відсутністю національної політичної еліти. Короткочасний період боротьби за українську державність і ще менш тривале існування цієї держави в історичному сенсі були недостатніми, щоб визрівала повноцінна національна політична еліта. Комуністичний режим знищив не тільки національні прошарки, а й соціальний ґрунт для відтворення національної еліти. Роль еліти в тоталітарному суспільстві виконувала *номенклатура*, риси якої значною мірою не відповідали сучасній елітарній моделі, що існувала в західних демократіях. Номенклатура не приймала самостійно, а тільки виконувала стратегічні політичні рішення і не володіла відповідним кадровим потенціалом для здійснення державних функцій.

Ці процеси безпосередньо вплинули на становлення політичної еліти в сучасній Україні. Джерелами для її формування виступили:

- 1) як наслідок добору та розстановки кадрів правлячої до 1991 року КПРС;
- 2) як наслідок активного чи пасивного опору тоталітарно-колоніальному правлінню;
- 3) як результат входження до політики нових груп та громадських діячів, безпосередньо не пов'язаних ні з комуністичним режимом, ні з опором йому.

В Україні досі не склалося єдиної загальнонаціональної еліти. Ті еліти, що склалися, характеризуються неоднорідністю, великою кількістю груп, протистоянням, не завжди компетентними діями і високим рівнем ідеологізації.

Політична еліта сучасної України є строкатим конгломератом правлячої і неправлячої груп, які розпадаються, на думку М. Михальченка, на такі специфічні еліти:

- еліти класів, прошарків, професійних груп населення;
- еліти політичних партій, громадських організацій, рухів;
- еліти державних інституцій;
- еліти регіонів (автономія, область, місто, район);
- еліти надпартійні (незалежні, які спираються на недержавні економічні структури та засоби масової інформації).

Багато вітчизняних політологів вважають, що сучасна політична еліта, яка виникла на теренах колишнього СРСР, формувалася за «номенклатурним принципом», а також має досить «клановий характер поведінки». Д. Табачник так оцінює українську політичну еліту: «Молода Україна — держава без політичної еліти. Здобувши державну незалежність і суверенітет 1991 року, Україна виявилася, напевне, найбільшою в світі країною, яка не мала політичної еліти. Владний конгломерат із колишніх партійних функціонерів і колишніх політичних дисидентів можна було б назвати переделітою. Рівень політичної кваліфікації, загальної і правової культури, характер професійного і

життєвого досвіду і т. ін. не дозволяють віднести ранній український істеблїшмент до класу повноцїнної еліти».

І. Мигович відзначає неоднорідність, пістрявість, не завжди компетентність української правлячої верхівки, і виділяє ті основні групи, які входять до неї:

- колишні партійні, державні, господарські керівники;
- вихідці з мистецько-наукових та інших кіл інтелігенції;
- відкриті ідейні противники комуністичного устрою (колишні політв'язні, дисиденти, члени їхніх сімей);
- вітчизняні підприємці, банкіри, комерсанти;
- кар'єристи-демагоги.

За висновками А. Пахарєва, в Україні поки що правляча верхівка виступає як формальна політична еліта, відповідаючи лише окремим якісним рисам цього поняття. На сьогодні в Україні складається кілька політичних еліт в надрах об'єднань громадян. Простежуються три основні напрямки майбутньої політичної еліти: націоналістичний, ліберально-центристський, лівий.

Формування політичних еліт в Україні тісно пов'язане з процесом відродження інституту політичного лідерства. Слід зазначити, що ці процеси значною мірою залежать від темпів демократизації та успіхів у створенні громадянського суспільства в Україні.

Література основна

1. Кухта Борис. Політичні еліти і лідери / Борис Кухта, Наталія Теплоухова. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. — Л. : Кальварія, 1996. — 224с.
2. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры : [монографія] / А. Д. Пахарев. — К. : Знание Украины, 2001. — 270 с.
3. Політика в особах: політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф. М. Рудича. — К. : Парламентське видавництво, 2008. — 352 с.
4. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. — К. : Генеза, 1997. — 400 с.
5. Політологія: підручник / Ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. — К. : ВЦ «Академія», 2003. — 528 с. — (Альма-матер).
6. Ротар Н. Ю. Політичні еліти та лідерство : [навч. посібник] / Наталія Юрїївна Ротар. — Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці : Рута, 2006. — 76с.
7. Рудич Ф. М. Політологія : підручник / Фелікс Михайлович Рудич. — 3-тє вид., перероб., доп. — К. : Либідь, 2009. — 480 с. — (Навчальне видання).
8. Татенко В. О. Лідер XXI / В. О. Татенко // Lider XXI. Соціально-психологічні студії. — К. : Видавничий Дім «КОРПОРАЦІЯ», 2004. — 198 с.
9. Якименко Ю. Україна у XXI столітті: виклики для політичної еліти / Юрїй Якименко, Ігор Жданов // Дзеркало тижня. — № 44 (469) — 15–21 листопада. — 2003.

Література додаткова

1. Блондель Ж. Политическое лидерство: Путь к всеобъемлющему анализу [пер. с франц.] / Ж. Блондель. — М. : Российская академия управления, 1992. — 135 с.
2. Карол А. О'Конор. Основи ефективного лідерства / О'Конор А. Карол. — К. : Британська Рада в Україні, 2000. — 96 с.
3. Лассуэлл Г. Д. Психопатология и политика. Гл. VI. Политические агитаторы / Г. Д. Лассуэлл // Весник МГУ. — Сер. 18. — Социология и политология, 2001. — № 1, 2.
4. Моска Г. Правящий класс / Гаэтано Моска // Социологические исследования. — 1994. — № 10.
5. Приходько С. М. Політичні аспекти теорії еліти в українській суспільнополітичній думці ХХ ст. / Сергій Миколайович Приходько. — К. : Стило, 1999. — 47с.
6. Траверсе О. О. Політичне лідерство і політичне керівництво в Україні як проблема історичної політології / О. О. Траверсе // Наукові записки / Зб. — Вип. 25. — К. : ІПіЕНД, 2004. — С. 80 – 91.
7. Харченко Л. В. Гендерні проблеми при формуванні політико-адміністративної еліти в Україні [Текст] / Л. В. Харченко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2. — С. 88–94.
8. Херманн М. Дж. Стили лидерства и формирование внешней политики / М. Дж. Херманн // Полис. — 1991. — № 1.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні концепції науково-теоретичного феномена елітизму та лідерства.
2. У чому полягають функції політичної еліти?
3. Які існують шляхи поповнення політичної еліти?
4. Визначте типи, рівні та стилі політичного лідерства.
5. Чи відбувається, на вашу думку, процес відродження демократичних інститутів лідерства в Україні?
6. Що ви розумієте під елітарними рисами? Чи може без них існувати еліта?
7. Які існують критерії типологізації еліт?
8. Чим відрізняється моністична концепція еліт від плюралістичної?
9. Які фактори впливають на феномен політичного лідерства?
10. Які ви знаєте типи політичних лідерів?
11. Чому політична еліта в Україні виявилася не на висоті вимог свого часу?
12. Чи могли б націонал-демократичні еліти здійснити реформи, якби прийшли до влади на початку державного відродження?

13. Які сторони політичного лідерства в Україні ви вважаєте позитивними, а які — негативними?
14. Які риси притаманні політичному лідерові за М. Херманн?
13. Розкрийте зміст поняття «квазіеліта».
14. Яка відмінність між поняттями «лідер» і «вождь»?
15. Назвіть основні ідеї В. Парето, що стосуються еліти, і стисло охарактеризуйте їх.
16. Назвіть представників плюралістичної теорії еліт.
17. Які типи лідерства виділяв М. Вебер?
18. Які ви знаєте стилі лідерства за Г. Лассуеллом?
19. Назвіть оптимальну команду сучасного політичного лідера.
20. Які фактори впливають на становлення лідерів?

Контрольні тести

1. В. Парето визначав еліту як:
- а) сукупність осіб з найбільш високими показниками та досягненнями;
  - б) правлячий клас;
  - в) вузьку групу осіб, яка монополіює владу та невідповідна суспільству;
  - г) сукупність формальних та неформальних лідерів суспільства.
2. Відповідно до вчення Г. Моски, правлячий клас – це:
- а) сукупність осіб з найбільш високими показниками та досягненнями;
  - б) клас, який монополіює владу;
  - в) сукупність формальних та неформальних лідерів суспільства;
  - г) сукупність найбільш згуртованих олігархічних груп.
3. Яке з визначень поняття «правляча еліта» є політологічним:
- а) соціальна група, яка складається з найкращих представників суспільства;
  - б) сукупність вищих привілейованих груп, прошарків які здійснюють владні функції;
  - в) сукупність осіб, які мають найвищий IQ (коефіцієнтом інтелекту);
  - г) керівництво політичною партією?
4. Хто з політологів сформулював «залізний закон олігархії»:
- а) Дж. Бернхейм;
  - б) В. Парето;
  - в) Г. Моска;
  - г) Р. Міхельс.
5. Відповідно К. Маннгейму, еліта це «ієрархія, яка заснована на власних досягненнях». Якому із підходів відповідає це визначення:
- а) мерітикратичному;
  - б) технократичному;

- в) організаційно-управлінському;
- г) функціональному.

6. Яка з названих функцій не виконується політичним лідером:

- а) комунікація влади та мас;
- б) мобілізація мас на досягнення політичних цілей;
- в) прийняття законів;
- г) вироблення та прийняття політичних рішень.

7. Переконавання у тому, що політичними лідерами становляться особи з певними рисами характеру, характерні для:

- а) теорії особистих рис;
- б) теорії конститuentів;
- в) інвайроменталістській теорії;
- г) компаративній теорії політичного лідерства.

8. Переважне застосування лідером санкцій та погроз – характерна риса:

- а) авторитарно-демократичного стилю лідерства;
- б) демократичного стилю лідерства;
- в) стилю невтручання;
- г) авторитарного стилю лідерства.

9. Прагнення політичного лідера зайняти позицію стороннього спостерігача:

- а) авторитарно-демократичного стилю лідерства;
- б) демократичного стилю лідерства;
- в) стилю невтручання;
- г) авторитарного стилю лідерства.

10. З точки зору концепції Г. Лассуелла, лідер, який дотримується жорсткої поведінки, прагне до чіткої організації власних дій, демонструє:

- а) компульсивний стиль лідерства;
- б) імпульсивний стиль лідерства;
- в) драматизуючий стиль лідерства;
- г) безсторонній стиль лідерства.

11. Тип лідерства, який заснований на вірі у надзвичайні якості політичного лідера:

- а) традиційний;
- б) харизматичний;
- в) раціонально-легальний;
- г) раціонально-іраціональний.

12. Відповідно до типологізації політичного лідерства, запропонованої М. Херманн, лідери, які мають здатність переконувати інших людей і вселяти їм власні ідеї, називаються:

- а) «торгівцями»;
- б) «служителями»;
- в) «пожежниками»;
- г) «прапорonosцями».

Теми доповідей та рефератів

1. Ідеї елітизму в українській політичній думці ХХ ст.
2. Моделі циркуляції еліт і політичний процес в сучасній Україні.
3. Особливості політичної еліти сучасної України.
4. Феномен харизматичного лідерства.
5. Образ ідеального лідера в масовій свідомості українського суспільства.
6. Тенденції розвитку інституту політичного лідерства в Україні.

Логічні завдання та проблемні запитання

1. Заповніть таблицю відомими вам прізвищами та політичними угрупованнями.

Типи політичної еліти

№	Традиційна	Ліберальна	Авторитарна	Радикальна

2. Вкажіть, які з наведених понять та визначень відповідають одне одному:

- 1) вищий, привілейований прошарок чиновників-адміністраторів у державі.
- 2) коло посадових осіб, призначення та затвердження яких належить до компетенції вищих органів.
- 3) процес міжособистої взаємодії, в ході якого авторитетні особи, наділені реальною владою або можливостями політичного впливу на людей, які добровільно віддають їм частину своїх політико-владних повноважень і прав.
- 4) відносно невелика, внутрішньо диференційована, інтегративна група осіб, яка концентрує у своїх руках значний обсяг політичної влади.
- 5) загравання певних політиків і політичних сил із масами, гра на їхніх труднощах та обіцянки надзвичайних успіхів у вирішенні соціально-економічних проблем у разі приходу до влади.

3. Як Ви думаєте, чи можна вважати, що в основі політичного керівництва сучасної України лежить принцип мерітократії? (Мерітократія — правління за допомогою осіб, які мають заслуги та достоїнства).

4. Роберт Такер виділяє в діяльності політичного лідера три взаємопов'язані фази-функції:

- а) діагностична;
- б) приписуюча;
- в) мобілізуюча.

Охарактеризуйте названі функції.

5. Г. Моска виявив три способи існування «політичного класу»: 1) «увічнення» без оновлення; 2) «увічнення» з оновленням; 3) часте оновлення. Який з перелічених способів можна вважати найбільш оптимальним для поступового розвитку суспільства?

6. Порівняйте еліту радянського і сучасного українського суспільства. Які зміни відбулись в структурі, характері відносин всередині еліти, моделях циркуляції еліти за останні два десятиліття? Чи можна говорити про зміну еліт в українському суспільстві?

7. Оберіть на власний розсуд два-три українських політичних лідери. Охарактеризуйте фактори, які визначають їхні якості.

8. Наведіть відомі Вам приклади:

- а) активно-негативного стилю політичного лідерства;
- б) активно-позитивного стилю політичного лідерства;
- в) пасивно-позитивного стилю політичного лідерства;
- г) пасивно-негативного стилю політичного лідерства.

9. Порівняйте політичне лідерство і лідерство в малій групі. Знайдіть загальні риси обох типів лідерства та специфічні відмінності.

Дискусія «Характер правлячої еліти»

В політичній науці продовжується дискусія стосовно характеру правлячої еліти. Нижче в таблиці наведені характерні позиції вчених відносно природи правлячої еліти. Розгляньте їх. Сформулюйте власну точку зору щодо характеру правлячої еліти.

Типологія концепцій політичної влади (кінець ХХ ст.)

	Елітний плюралізм	Неолітизм	Концепція панівного класу
	Р. Даль	Т. Дай	У. Домхофф
Чи існує єдиний центр влади	Ні	Так (правляча еліта)	Так (панівний клас)
Рівень згуртованості вищої страти	Невисокий. Еліти спеціалізовані, кожний	Високий. Різниця стосується приватних	Високий. У панівному

	Контролює головним чином власну область	питань. Коли справа торкається фундаментальних інтересів системи, конкуренція відходить на задній план. Еліта – згуртована група, хоча і незакрита	класі домінують багатії із світу крупних корпорацій і банків
Політична орієнтація	Переважно ліберальна	Переважно консервативна	Ліворадикальна, немарксистська
Чи корисна суспільству сильна згуртована еліта	Ні, це небезпечно для демократії, несе загрозу тиранії	Да, за умови, що це кваліфікована, ефективна еліта	Ні, це залишає маси беззахисними, підвищує рівень їх експлуатації
Хто є суб'єктом політики?	Групи інтересів	Правляча еліта	Панівний клас

(Джерело: Ашин Г. К. Дискусии о структуре власти и структуре элит в США // Общественные науки и современность. — 2001. — № 1. — С. 101.)

ТЕМА 14. ТЕХНОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

«Не важливо, що саме відбулось в дійсності. Важливо, як це було висвітлено в засобах масової інформації».
Золоте правило політтехнологів

Мета: розкрити сутність, структуру, особливості, класифікацію політичних технологій, специфіку їхнього застосування в практичній політичній діяльності, вивчити способи створення технологій політичного іміджу, політичної реклами, визначити характерні риси застосування девіантних політичних технологій.

Ключові слова: політична діяльність, політичні технології, політичні антитехнології, імідж, виборчі технології, політична реклама.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

Вузлові питання теми

1. Сутність і особливості політичних технологій.
2. Структура технологій політичної діяльності, способи їхнього створення.
3. Політичні технології та антитехнології.

14.1. сутність і особливості політичних технологій

Політичні технології існують дуже давно. Практично у всіх історичних суспільствах правителі використовували спеціальні засоби і прийоми для підвищення свого авторитету та поширення впливу. Але тільки у сучасному суспільстві політичні технології набувають масштабного характеру. Це пов'язане з деякими важливими процесами, що отримали бурхливий розвиток у XIX-XX століттях.

Перший з них – це зміна ролі мас в політичному житті суспільства. Як стверджував, зокрема, іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет, на зміну суспільствам, де всі рішення приймалися аристократичною меншістю, а більшість мас була інертною, прийшли суспільства, де «маси перестали слухатися цих самих меншин; вони не підкоряються їм, не слідуєть за ними, не поважають їх, а навпаки, відсторонюються та витісняють їх».

Другий – лібералізація та демократизація масової свідомості, ствердження цінностей свободи особистості, громадянських та політичних прав, рівності всіх перед законом, політичного плюралізму та народовладдя. Управління вільною людиною потребує особливої майстерності, необхідно навчитися контролювати дії особистості, не підриваючи її віру в свободу власного вибору.

Третій – демократизація суспільства, яка знайшла відображення в ствердженні принципу розподілу функцій влади, виборності основних органів держави, пріоритетності прав людини над правами держави, багатопартійності тощо. Особливе значення для розвитку політичних технологій мав такий елемент демократизації суспільства, як введення всезагального виборчого права. Саме в ході передвиборчої боротьби створювалися та відточувалися технології політичного впливу на маси.

Четвертий – перетворення політичних партій, суспільних організацій, груп тиску на самостійних суб'єктів політичної діяльності. Ці організації, на відміну від держави, не мають можливостей для створення загальнообов'язкових норм та використання легітимного примусу, тому політичні технології стають для них єдиною можливою формою впливу на маси.

П'ятий – розвиток електронних засобів масової комунікації, які зробили можливим не тільки інформувати людей, але й впливати на емоційне сприйняття інформації, формувати масові настрої. Багато політичних технологій, що використовуються для впливу на політичну поведінку, стали можливими завдяки радію та телебаченню, які можуть підсилювати вплив інформації, що передається.

Під впливом вищеназваних процесів значно підвищився інтерес різних політичних сил до розробки та використання ефективних політичних технологій, які дозволяють вирішувати політичні завдання без фізичного насильства, дають можливість підвищувати результативність державного управління без репресивних санкцій.

Політичні технології являють собою сукупність методів і систем послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату. Вони включають в себе послідовно діючі процедури, прийоми і способи діяльності, спрямовані на найбільш оптимальну й ефективну реалізацію цілей і завдань конкретного політичного суб'єкта у певний час у конкретній ситуації.

Потреба у формуванні політичних технологій виявляється там, де існують повторювані, часом навіть стереотипізовані дії та цілком визначені вимоги до умов і результатів певного виду діяльності.

До причин появи політичних технологій можна віднести:

1. Необхідність визначення найбільш раціонального способу реалізації практичних цілей і завдань, що стоять перед різними учасниками політичного процесу.
2. Потреба в застосуванні економічних засобів управління державним майном, кадровими і технічними структурами.
3. Необхідність додання стійкості взаєминам учасників того чи іншого політичного процесу.
4. Прискорення навчання персоналу, співробітників політичних структур, розширення можливостей досягнення цілей великою кількістю людей у різних, але схожих умовах.
5. Можливість визначення критичних ситуацій, за межами яких суб'єкт

втрачає можливість раціонального керування.

Таким чином, *основне завдання* – оптимізація політичної діяльності суб'єктів. Політичні технології можуть розглядатися також як сукупність прийомів і процедур цілеспрямованої діяльності, що закріплюють черговість дій, виробляють певні алгоритми поведінки суб'єктів. Алгоритми – це своєрідна квінтесенція цілеспрямованої активності суб'єкта, наслідок раціоналізації, спрощення та стандартизації прийомів і процедур.

Розглядаючи сутність політичних технологій, необхідно відокремити їх від механізмів, технік та засобів діяльності. Технології – це процес застосування технік, способів і прийомів взаємодії, це підсумок певної взаємодії цих прийомів діяльності, що має місце тоді, коли дії по досягненню цілей продемонстрували більш оптимальні й економічні способи розв'язання.

Технології розглядаються також як форма політичної інженерії, що обумовлюється як властивостями діючого суб'єкта, так і ресурсами, і технічними компонентами, що використовуються.

У сфері політичної влади постійно виникають різного роду спроби створення таких засобів взаємодії структур й інститутів влади, які за формальними ознаками технологічного удосконалення процесу, скажімо, узгодження галузевих інтересів, приховують засоби досягнення зовсім інших цілей (наприклад, прикриття приватного підприємництва чиновників). Тому політичні технології нерідко свідомо імітуються, за зовнішніми формами існують зовсім інші цілі та завдання.

Політичні технології поширюються на всю сферу політичної влади і державного управління, тому вони містять у собі як легальні процеси застосування влади, так і нелегальні, що припускають застосування прийомів і процедур, прямо заборонених або невідповідних політичним традиціям (технології підривних акцій, тероризму, проведення фіктивних виборів, маніпулювання суспільною думкою).

14.2. Структура технологій політичної діяльності, способи їх створення

У структуру політичних технологій входять три найбільш значні **компоненти**:

1. Технологічні знання.
2. Конкретні прийоми, процедури, методики дії.
3. Техніко-ресурсні компоненти.

Специфічна особливість технологічного знання полягає в тому, що в ролі його суб'єкта можуть виступати технолог-аналітик, замовник або виконавець. Зміст технологічного знання полягає в накопиченні свідчень про реальні об'єктивні умови – розміщення сил, актуальні проблеми, інтереси домінуючих соціальних груп.

На основі зібраної інформації та накопичення необхідного масиву знання складається план політичної діяльності. Схема *стадій створення плану* включає в себе такі елементи:

1. Залучення людей, що володіють практичним досвідом чи спеціальними знаннями (5-10 чоловік). Обрання лідера, що буде керувати діяльністю команди.

2. Складання переліку цілей, які треба відробити.

3. Проведення «мозкового штурму» з метою аналізу результатів дослідження ситуації і поставлених цілей. Створення групи аналітиків, що проаналізують результати мозкового штурму і сформулюють конкретні тези рішення.

4. Вироблення твердого порядку процедури прийняття рішень і написання плану.

5. Критичний перегляд написаного першого варіанта плану.

Для виконання останньої вимоги необхідно керуватися чіткими критеріями оцінки плану. До таких критеріїв належать:

1. Повнота (чи охоплює план усі питання і проблеми).

2. Об'єктивність (чи всі розділи плану базуються на об'єктивних фактах і здоровому глузді).

3. Можливість контролювати виконання плану (чи сформульовані чіткі часові рамки виконання розділів плану, чи закріплені завдання за конкретними людьми, хто відповідає за контроль реалізації плану).

4. Реалізм плану (чи всіх цілей плану можна досягти).

5. Обґрунтованість плану (чи досить ресурсів для його виконання).

6. Динамізм плану (чи можна буде швидко модифікувати план у випадку зміни політичної ситуації).

7. Орієнтація на перемогу (чи відзначені в плані реальні дії по досягненню перемоги, чи беруться до уваги дії суперників, чи існує запасний план).

8. Функціональність (чи можна використовувати план як посібник у повсякденній діяльності, наскільки доступний він у розумінні, чи ефективно в ньому використані ресурси).

9. Унікальність і своєрідність плану (чи враховуються конкретна ситуація, специфічні інтереси людей, що проживають у цьому регіоні).

На основі плану розробляється **програма (платформа) суб'єктів політики**. Початок розробки програми полягає в знаходженні екстраординарної мети, котра була б актуальною для даного суспільства, відповідала б інтересам більшості і мала б оригінальне звучання. Це досягається за допомогою таких **принципів**:

1. Акумуляційного.
2. Інноваційного.
3. Мобілізаційного.
4. Принципу конкретності і ясності.
5. Зв'язку з національними традиціями і менталітетом народу.

Акумуляційний принцип полягає у формулюванні таких положень у програмі, що могли б кваліфіковано акумулювати й адекватно відбивати інтереси різних соціальних груп. Інноваційний принцип потребує висування нових ідей і концепцій, що забезпечують оригінальність і свіжість програми.

Мобілізаційний принцип вимагає, щоб закладені в зміст програми положення мобілізували соціальні групи на реалізацію певних цілей. Принцип конкретності і ясності передбачає, щоб у програмі були відбиті механізми і шляхи реалізації поставлених цілей.

Наступним елементом політичної технології є тактика діяльності як сукупність способів і методів досягнення локальних, тимчасових результатів. Складові тактики – політичний маркетинг і менеджмент, виборча інженерія, політична конфліктологія.

Для створення політичних технологій використовуються різноманітні способи. Один з них – суб'єктивний спосіб, при використанні якого перевага надається суб'єктивним оцінкам й інтуїції, практичному досвіду, культурно-національним стереотипам та іншим індивідуальним особливостям людей, що створюють технологію.

Аналітичний спосіб базується на використанні спеціальних аналітичних методів і процедур. Зміст аналітичного методу формування включає в себе характеристику конкретних учасників, функціонально-рольових і міжособистісних відносин; діючі норми і регламент діяльності, розміщення політичних сил в просторі і тимчасові параметри політичної діяльності, специфіку навколишнього середовища, ресурси і потенціали діючих осіб.

Як свідчить практичний досвід, найбільш ефективним способом формування політичних технологій є синтез суб'єктивного та аналітичного способів, використання творчого потенціалу особистості на ґрунті наукового аналізу політичної ситуації.

14.3. Політичні технології та антитехнології

Політичні технології дозволяють вирішувати різноманітні завдання у сфері політичного життя. Їхнє якісне та кількісне зростання приводить до необхідності класифікації. Можна говорити про такі види політичних технологій: технології створення політичного іміджу, політичний PR, електоральні технології, політичний брендинг, регулювання політичних конфліктів, технології лобювання, проведення політичних переговорів та укладання угод.

Існують також інші класифікації політичних технологій. Виділяються, наприклад, функціональні технології, спрямовані на раціоналізацію рольових навантажень різних суб'єктів управління і влади (прийняття рішень, узгодження інтересів...) та інструментальні, що імітують застосування технік, а насправді мають зовсім інші цілі і прикривають їх.

Технології поділяються також на предметні (електоральні, техніки лобювання, комп'ютерні й інформаційні технології, переговорні прийоми і процедури), рівневі технології – глобальні, континентальні, регіональні, національно-державні, локальні, міжособистісні.

З огляду на характер тривалості використання певних видів діяльності можна виділяти стратегічні, тактичні, одноразові, циклічні.

За критерієм ступеня і характеру регламентації діяльності розрізняють нормативні та девіантні технології. Нормативні технології – це засоби діяльності, жорстко обумовлені існуючими у суспільстві законами, нормами, традиціями, звичаями. *Девіантні технології* – це засоби діяльності, що відхиляються від такого роду вимог. Саме девіантні технології в практичній діяльності називають чорними, тіншовими технологіями або антитехнологіям.

Розглянемо деякі політичні технології більш детально. Значне місце в сучасній політичній діяльності посідає формування суспільної думки, а саме технології переконання.

Російська дослідниця Г. Пушкарьова виділяє *чотири групи технологій переконання*:

1. Прийоми, що підвищують увагу людей до відповідної інформації, – «техніка уваги».
2. Прийоми, що спрямовані на підвищення кредиту довіри до інформації, – «техніка довіри».
3. Прийоми, що дозволяють впливати на процеси розуміння людиною інформації, – «техніки розуміння».
4. Прийоми, що забезпечують закріплення інформації в пам'яті людини, – «техніка підкріплення».

Для того щоб в перенасиченому інформацією просторі привернути увагу людини, необхідно або винайти щось нове, незвичайне (ефект виразності), або готувати публіку до сприйняття інформації, підігрівати цікавість (ефект очікування).

Ефект виразності реалізується за допомогою такої техніки, як «незвичайний образ». Ця техніка використовується в рекламуванні різноманітної продукції. Її основна мета – зробити плакат або ролик, листівку або статтю в газеті такими за формою та виконанням, щоб вони невимушено привертати увагу людей. Вирішується це завдання за допомогою яскравих фарб, контрасних кольорів, незвичайних шрифтів, зміни мелодій, оригінального дизайну або відеоряду.

Для привертання уваги до дій політиків використовується техніка «виробництва подій» або створення «інформаційних приводів». Підвищення інформаційного приводу досягається свідомим приписуванням подіям більшого значення або фіксуванням уваги на тих деталях, які завжди у публіки викликають підвищену цікавість. Як правило, публіку цікавлять подробиці особистого життя політика, його поведінка. Підвищення інформаційного приводу можна досягти й іншим шляхом. Як відомо, люди завжди цікавляться тим, що від них приховують. Тому дуже важливо заявити про те, з якими труднощами отримувалася інформація, що тільки вихід на дуже компетентні джерела дозволив це зробити.

Іншим засобом привертання уваги публіки є формування очікування по відношенню до певної події. Ця техніка отримала назву «закладання шашок». Подібно до дій мінерів, які для підсилення вибуху закладають декілька динамітних шашок, що детонують та забезпечують максимальний ефект. В практиці політичного менеджменту ця техніка реалізується у вигляді

спланованих публікацій, повідомлень або організованих чуток, які готують публіку до сприйняття інформації.

Техніки відволікання уваги базуються на переключенні уваги, акцентуванні уваги на інших подіях. За необхідності створюються віртуальні події.

Техніка розрідження інформації включає в себе збільшення обсягу інформації з певної проблеми, введенні нейтральної додаткової інформації, яка відволікає на себе увагу.

Техніка шумів створює так звані інформаційні шуми, які заважають людям сконцентрувати увагу на неприємній для суб'єкта управління інформації. Наприклад, подання такої кількості новин, що стає неможливим виділити щось важливе. Інформаційний шум може створюватися і великою кількістю різноманітних коментарів, кожен з яких претендує на право бути вірним.

Техніки довіри засновуються на особистому ставленні людей до комунікатора. Серед них можна назвати техніки «залучення експерта», «знаходження знаменитості». Існує також техніка посилення на авторитети, що використовує вислови авторитетних в суспільстві осіб для зміцнення позиції певного кандидата або політичної сили. Вислови відомої людини можуть просто монтуватися (наприклад, президент сказав, що кожен політик повинен мати неабиякі організаційні здібності).

Близька до неї техніка «ефект імені», яка те або інше твердження приписує авторитетній особі. Ця техніка спирається на дослідження американських психологів С. Аша та Р. Брауна, які довели, що зміна авторства суттєво впливає на реакцію людей, щодо одного й того ж твердження.

Техніка «особисті свідчення» використовує оцінки простих людей, не заангажованих у політичній діяльності; техніка «глас народу» спирається на соціальний конформізм людей, що формується під впливом рейтингів популярності, соціологічних опитувань.

Техніки розуміння спираються на особливості процесів розуміння людиною соціальної інформації. Тут можна назвати техніки «навішування ярликів» (публіці пропонується готова оцінка або категорія), «магії слів» (використовуються слова, що мають велике емоційне навантаження для конкретної аудиторії). Ці техніки спрямовані на перенос позитивного сприйняття людей на об'єкт, що рекламує суб'єкт політичного управління.

Підкріплення впливу на процес розуміння та засвоєння людиною соціальної інформації здійснюється за допомогою технік «удаваного вибору», «повторювання» та ін.

Таким чином, використання суб'єктом політичного управління названих технік дозволяє йому різко розширити свій вплив на маси, вносити в свідомість людей ідеї та образи, здатні реально впливати на мотивацію, вибір тих чи інших видів діяльності, що відповідають цілям суб'єкта управління.

Технології PR являють собою систему інформаційно-аналітичних дій, принципом яких є забезпечення реалізації політичних цілей на основі чесного та шанобливого ставлення до реципієнта. Тому, незважаючи на те, що в рамках

PR можуть частково використовуватися окремі прийоми, більш характерні для агітації і пропаганди, у цілому ці технології спрямовані на принципову відмову від обману і фальсифікації фактів і припускають наявність зворотних зв'язків реципієнта з комунікатором.

Завдяки такій принциповій спрямованості технології PR націлені на всебічне роз'яснення реципієнтам існуючих політичних проблем, на створення позитивного образу (іміджу) комунікатора, на забезпечення сприятливої суспільної атмосфери для реалізації передбачених дій. Така лінія поведінки на інформаційному ринку веде до формування в людей стійкої ціннісної орієнтації на політичні події, спонукує їх до свідомих дій. Необхідно керуватися такими важливими принципами організації PR, як відкритість інформації; взаємна вигода комунікатора і реципієнта; опора на суспільну думку; шанобливе відношення до громадськості.

Така орієнтація інформаційної діяльності показує, що комунікатор звертається не просто до інформаційного споживача, а до особистості, що володіє власною думкою і поглядом на політику. Політичні суб'єкти, що діють у рамках PR, не шкодують часу на з'ясування позицій громадськості, постійно ведуть аналіз її і своєї ділової активності.

Також варто сказати і про технології створення іміджу, це важлива складова PR - технологій. Об'єктами створення такого іміджу можуть бути окремі особи, корпоративні структури (партії, рухи), держава тощо.

Створення іміджу – це свідоме конструювання тих чи інших якостей суб'єкта, що роблять його привабливим для громадськості і дозволяють вирішити конкретне політичне завдання з його участю (перемогти на виборах, підвищити легітимність влади тощо).

Імідж – це найважливіша форма політичного капіталу політичних суб'єктів і одночасно механізм його збільшення. Він є засобом налагодження діалогу з населенням та формою керування його настроями.

Іміджу властиві переконливість, яскравість і реалістичність. Формуванням іміджу займаються фахівці психологи, професійні аналітики. Вони не в змозі докорінно змінити природу людини, але вони додають його образу ті риси, що легко сприймаються і позитивно оцінюються населенням.

В основі технологій формування іміджу лежить та чи інша політична дія чи факт з життя політика, що можуть послужити передумовою формування прихильного ставлення громадськості. Наприклад, шляхетні вчинки лідера, позитивні риси біографії, його висловлювання, що знайшли позитивний відгук у суспільній думці тощо.

Формування іміджу звичайно здійснюється на основі обраного типу політичного діяча: «борця з корупцією», «борця за правду», «інтелігента – інтелектуала» тощо.

Процес формування іміджу припускає використання різноманітних інформаційних технологій, орієнтованих на вивчення політичного (електорального) ринку, на виробництво заданих параметрів іміджу, на корекцію й розвиток іміджу. Побудова і підтримка іміджу виступають як

постійний процес, час якого дорівнює часу перебування на політичному ринку даного лідера.

В сучасній політології можна виокремити щонайменше три основні підходи до визначення поняття політичного іміджу – онтологічний, антропологічний, ціннісний.

Представники **онтологічного** підходу (С. Голдмен, В. Бебик, Л. Невзлін), по-перше, вважають, що політичний імідж далеко не завжди повністю й адекватно відображає реальний об'єкт; по-друге, що він обов'язково повинен містити ознаки, за якими певний об'єкт ідентифікується і, відповідно, виокремлюється серед подібних; по-третє, що він володіє значною стійкістю і силою інерції; нарешті, по-четверте, що політичний імідж активно добудовується самими реципієнтами відповідно до їхніх власних психологічних особливостей.

Представники **антропологічного** підходу (О. Єгорова-Гантман, Дж. Скотт, П. Бірд, Е. Семпсон, Г. Почепцов, П. Гуревич, В. Шепель, Л. Браун, Є. Блажнов, Б. Красовський, І. Криксунова, Т. Чередниченко) політичний імідж співвідносять з різними персоніфікованими категоріями, наприклад, з такими, як «самопрезентація», «самопред'явлення», «управління враженням» тощо.

Представники **ціннісного** підходу (Б. Брюс, Ж. Сегела, О. Феофанов, І. Недяк, І. Терлецька, А. Цуладзе) акцентують увагу на **штучному характері** політичного іміджу. Практично не враховується те, що імідж – інтегрований феномен, який створює цілісний соціальний образ об'єкта, його адресну приналежність. У рамках цього підходу частіше акцентується увага на **символічній сутності** іміджу. Так, Ю. Сурмін та Д. Наріжний вважають, що імідж – символічний образ сприйняття якогось явища, об'єкта та людини», його формування «складає основний зміст політичної персоналізації політичного діяча.

У рамках ціннісного підходу під впливом різного роду PR-теорій було сформоване **комунікативне розуміння іміджу**. Г. Почепцов, представник цієї точки зору, вважає, що імідж можна тлумачити як комунікативну одиницю, яка ідеально відповідає вимогам комунікативного простору. На його думку, імідж є багатофакторним феноменом, оскільки, по-перше, вплив на людину здійснюється декількома каналами, по-друге, людина звикла оперувати багатошаровими структурами, кожна з яких може і опрацьовуватися окремо, і співіснувати у людському сприйнятті на своїй полиці. Але, з іншого боку, імідж не є багатофакторним феноменом, в пам'яті людини формується ніби цілісне уявлення, позитивно чи негативно забарвлене.

Класифікація типів іміджу відбувається за його основними ознаками. Так, за спрямованістю виділяють:

- зовнішній, що виявляється в зовнішньому середовищі;
- внутрішнім, як враження про особливості ділового спілкування, керівництва організацією.

Зрозуміло, що між такими двома видами іміджу повинен бути зв'язок, бо їх протилежність може викликати недовіру до іміджу.

Друга риса – це емоційне забарвленні іміджу:

- позитивний імідж;
- негативний імідж.

Третя риса – цілеспрямованість:

- природний імідж – складається стихійно;
- штучний імідж.

Четверта риса – ступінь раціональності сприйняття:

- когнітивний;
- емоційний

П'ята риса – зміст іміджу:

- імідж керівника або лідера;
- імідж організації;
- імідж території;
- імідж ідеї, проекту.

У складі політичного іміджу можна виокремити два основні зрізи: **інформаційний каркас** (образ-знання, прототип) та **іміджологема** (образ-значення, образи майбутнього: образ-прогноз, образ потрібного майбутнього).

Можна простежити загальну логіку взаємодії основних структурних складових політичного іміджу. Коли ми одержуємо політичну інформацію з різних джерел, то у нас формується образ-знання відповідного політичного об'єкта. І майже одночасно з цим у наступній фазі – фазі інтерпретації та оцінки – виникає образ-значення політичного об'єкта.

Базовим елементом структури політичного іміджу є відповідний **прототип**. Прототипи існують у масовій політичній свідомості. Вони являють собою не лише один із значимих критеріїв оцінки реальних політичних об'єктів, але й способом збереження та передачі наступним поколінням уявлень і цінностей, поширених у певному суспільстві. Джерелом формування прототипів, наприклад, загальнонаціонального політичного лідера, є діяльність чинного президента, діяльність видатних політичних діячів минулого, соціальні та економічні цінності суспільства, традиції його політичної культури, діяльність ЗМІ, міфи, легенди, перекази тощо. Внаслідок цього стандарти оцінки політиків можуть бути як поширеними в суспільстві, так і набувати ідіосинкратичного характеру, тобто можуть пов'язуватися з неординарними якостями певних політичних діячів.

Створення прототипу іміджу політичного лідера може здійснюватися на основі досвіду: по-перше, усталених, традиційних уявлень; по-друге, при значному поширенні уявлень про конкретний предмет, коли здійснюється стереотипізація його ідіосинкратичних властивостей; по-третє, при ідеалізації конкретного предмета сприйняття шляхом створення певних абстрактних якостей, що компонуються в системно організовану сукупність. Те ж стосується інституційних та ідеологічних груп політичних об'єктів.

Профіль прототипу іміджу складається з певних фрагментів. Наприклад, у профілі прототипу іміджу політичного лідера О. Єгорова-Гантман виокремлює такі його фрагменти: портретний, що відображує сприйняття особистості, характеру та поведінки політика; професійний, який відображає ділові якості політика; соціальний, що фіксує соціальні очікування щодо

політика, його соціально значимі характеристики. В іншому місці дослідниця запропонувала структуру прототипу, дещо схожу з попередньою. Зокрема, було виокремлено такі компоненти: персональні характеристики, до яких належать фізичні, психофізіологічні особливості лідера, його характер, тип особистості, індивідуальний стиль прийняття рішень тощо; соціальні характеристики, до яких відносять статус лідера, що визначається, по-перше, офіційною позицією, яку він посідає, походженням, багатством тощо, по-друге, моделлю рольової поведінки, соціальними нормами і цінностями, яких дотримується лідер; символічне навантаження. При цьому зазначалося, що «кожна з цих груп характеристик робить різний вклад у формування особистої влади політичного лідера і в різній мірі піддається свідомому конструюванню».

Потрібно відзначити, що найважливішим засобом і самостійним напрямком формування іміджу є політична реклама. Політична реклама та її феномен полягає в тому, щоб в емоційній і лаконічній формі донести до людини суть політичної платформи партії, образ кандидата чи іншого політичного об'єкта і тим самим не тільки сформуванню позитивне ставлення до них з боку як можна більш широкого кола громадян, але і спонукати їх до реальних дій, спрямованих на їхню підтримку.

Політична реклама втілює в собі постійну зацікавленість рекламодавця не стільки в інформуванні громадян, скільки у їхній думці. Формуючи позитивні образи тих чи інших інститутів, лідерів чи доктрин, реклама послідовно стверджує на інформаційному ринку визначені політичні цілі і цінності.

Активізуючи політичну увагу й активність людини, реклама в той же час не розрахована на якісне підвищення її компетенції, свідомості, зрілості. Її технології впливають не стільки на глибинні, скільки на її поверхневі, емоційно-чуттєві, ситуативні елементи, здатні змінити ставлення людини до політичних об'єктів у режимі реального часу. З цієї точки зору мета реклами – домогтися конкретної підтримки певного політичного інтересу за рахунок посилення сприйнятливості людини до політичної сфери життя і виявлення його певної позиції.

У загальному вигляді рекламні технології можна класифікувати в такий спосіб:

- аудіо – (радіорепортажі, рекламні звертання, бесіди) і візуальні (відеоролики, телезаставки, теледебати) способи рекламування;
- друковані засоби передачі рекламних повідомлень (публікації статей, складання оглядів, інтерв'ю);
- методи зовнішньої реклами (рекламні щити, афіші, листівки тощо);
- прийоми друкованої реклами (розсилання поштових повідомлень конкретним виборцям);
- методи поширення рекламних сувенірів (значків, майок, бейсболок тощо);
- комп'ютеризовані форми реклами (інтернет);
- проведення заходів щодо зв'язків із громадськістю (особисті зустрічі кандидата з населенням, презентації тощо).

Зміст і характер рекламних технологій можуть істотно мінятися й у залежності від ситуації, етапів політичного процесу. Наприклад, на етапі «розкручування кандидатів» у виборчих кампаніях широко застосовуються наступальні і навіть агресивні методи, спрямовані на досить швидке і широке ознайомлення населення з особистістю політичного діяча. У той же час у післявиборчий період акценти в рекламуванні обраного кандидата націлені на висвітлення його ділових характеристик, на оціночний аналіз минулої кампанії з метою збереження позитивного образу даного діяча.

Кожен конкретний засіб рекламування попередньо ретельно обдумується, визначаються головні цілі і засоби поширення повідомлень, вибираються місце і час проведення акції, плануються джерела фінансування і форми оплати тощо. Наприклад, у всіх рекламних матеріалах і акціях даної партії (лідера) використовується певний слоган (коротка словесна формула-символ, що немов маркірує даний політичний товар); заходи розгортаються відповідно до виробленого плану, що фіксує взаємодію з найважливішими інформаційними контрагентами тощо.

Характерно, що схильність до використання рекламних технологій виявляють і деякі державні органи, які з метою набуття політичного капіталу нерідко порушують виборчі закони, втручаються в передвиборну боротьбу на боці тих чи інших сил і використовують своє положення для створення їм певних переваг. У таких випадках «брудні» рекламні технології вступають у конфлікт із законом і служать передумовою для підриву основ демократичного ладу.

Таким чином, розробка та використання політичних технологій – це процес поступової раціоналізації та оптимізації цілеспрямованої діяльності суб'єктів у межах виконання ними певних політичних завдань. В остаточному підсумку політичні технології дозволяють розширити можливості політичних суб'єктів у сфері контролю та управління політичною діяльністю.

Література основна

1. Бебик В. Інформаційно-комунікаційний менеджмент : психологія, технології і техніка паблік рілейшнз / Валерій Бебик. – К. : МАУП, 2005. – 440 с.
2. Гриценко О. Мас-медіа у відкритому інформаційному суспільстві й гуманістичні цінності / О. Гриценко. – К. : Київський університет, 2007. – 234 с.
3. Гуцал А. Обличчя влади : політична еліта кінця ХХ сторіччя / А. Гуцал. – К. : Наукова думка, 2005. – 304 с.
4. Данилов В. Особливості формування політичного іміджу держави / Володимир Данилов // Політичний менеджмент. – 2009. – №2. – С. 67–73.
5. Інформаційні системи в менеджменті : навч. посібник / С. В. Глівенко, Т. В. Лапін, О. О. Павленко та ін. – Суми : Університетська книга, 2005. – 407 с.
6. Кочубей Л. Виборчі технології : [Навч. посіб.] / Лариса Кочубей. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. – 332 с.

7. Кочубей Л. Політичний PR : управлінська складова / Лариса Кочубей // Сучасна українська політика : політики і політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. – Спецвипуск : Політичний менеджмент. – С. 291–301.
8. Недбай В. Інтернет як засіб політичної комунікації / В. Недбай // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. – Спецвипуск : Політичний менеджмент. – С. 307–313.
9. Нежданов Д. В. Политический маркетинг: вчера, сегодня, завтра / Д. В. Нежданов. – СПб. : Питер, 2004. – 160 с.
10. Ольшанский Д. В. Политический PR / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2003. – 570 с.
11. Ольшанский Д. В., Пеньков В. Ф. Политический консалтинг / Д. В. Ольшанский, В. Ф. Пеньков. – СПб. : Питер, 2005. – 448 с.
12. Политический менеджмент : учебное пособие [под ред. В. И. Жукова]. – М. : Изд-во психотерапии, 2004. – 944 с.
13. Почепцов Г. Имидж : от фараонов до президентов. Строительство вообразяемых миров в мифе, сказке, анекдоте, рекламе, пропаганде и паблик рилейшенз / Г. Почепцов. – К. : АДЕФ-Украина, 2007. – 328 с.
14. Почепцов Г. Профессия : имиджмейкер / Г. Почепцов. – К. : Студцентр, 2004. – 256 с.
15. Фролов П. Технології побудови цільового іміджу політика / П. Фролов // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. – Спецвипуск : Політичний менеджмент. – С. 234–243.

Література додаткова

1. Барматова С. Место и роль политической коммуникации в трансформации украинского общества / С. Барматова // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2004. – №2. – С. 107–119.
2. Бебик В. Інформаційно-комунікаційна діяльність суспільних організацій в Інтернеті / Валерій Бебик // Практична психологія і соціальна робота. – 2007. – №5. – С. 28–37.
3. Вишняк О. І. Технологія та результати дослідження громадської думки / О. І. Вишняк // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 68–73.
4. Кривонос А. Основы спичрайтинга / А. Кривонос. – СПб. : СПбГУ, 2003. – 356 с.
5. Кривошеїн В. В. Іміджологема: поняття, структура / В. В. Кривошеїн // Вісн. Дніпроперовськ. ун-ту. Соціологія. Філософія. Політологія. – Вип. 8. – Д. : ДНУ, 2002. – С. 188–192.
6. Наумовець А. Ви віч-на-віч з аудиторією. Дещо про «технологію» наукових доповідей, популярних лекцій, дисертаційних промов і конкурсних проектів / А. Наумовець. – К. : Наукова думка, 2008. – 56 с.

7. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Я. Радевич-Винницький . – Львів : СПОЛОХ, 2007. – 223 с.
8. Синюк В. Г. Использование информационно-аналитических технологий при принятии управленческих решений / В. Г. Синюк, А. В. Шевырев. – М. : Экзамен, 2003. – 158 с.
9. Социальная коммуникация в современном мире / Н. Н. Азарнов, И. С. Бусыгин, А. Н. Дегтярев и др. ; под общ. ред. А. А. Деркача, Е. Б. Перельгиной. – М. : Альтекс, 2004. – 365 с.
10. Табакова М. Кількісні характеристики політичного Інтернет-простору України / Марина Табакова // Політичний менеджмент. – 2009. – №1. – С. 87–95.
11. Шинкевич В. Е. Политический маркетинг как разновидность политических технологий / В. Е. Шинкевич // Социально-гуманитарные знания. – 2004. – № 3. – С. 147–155.

Контрольні запитання

1. В чому полягає специфіка практичного політичного знання?
2. Охарактеризуйте технологію створення іміджу політичного лідера. Визначте передумови широкої популярності та розповсюдженості застосування політичних технологій на сучасному етапі розвитку суспільства. Які з них, на ваш погляд, здійснили найбільш суттєвий вплив? Відповідь обґрунтуйте.
3. Назвіть причини виникнення політичних технологій.
4. Які стадії включає розробка плану політичної діяльності?
5. Які критерії оцінки плану політичної діяльності мають домінуючий вплив на розробку ефективної та результативної програми (платформи) суб'єкта діяльності?
6. Визначте сутність девіантних політичних технологій. Наведіть приклади їхнього застосування.
7. Визначте сутність та призначення створення іміджу лідера в політиці.
8. Охарактеризуйте основні підходи до визначення поняття політичного іміджу.
9. В чому полягає комунікативне розуміння іміджу?
10. Визначте особливості існуючих класифікацій типів політичних іміджів.
11. Визначте специфіку прототипу як базового елемента структури політичного іміджу.
12. Охарактеризуйте класифікацію рекламних технологій.
13. Розкрийте зміст створення та застосування політичної реклами. Наведіть приклади використання політичної реклами як технології девіантного характеру.

Контрольні тести

1. Слоган – це:

- а) коротка словесна формула-символ для маркування політичного товару;
- б) короткий вислів політичної кампанії;
- в) короткий план діяльності команди політичного лідера;
- г) коротка карта створення іміджу політичного лідера.

2. Техніка, що спирається на широке застосування висловів відомих та авторитетних людей для підсилення створюваного іміджу – це:

- а) техніка «ефект імені»;
- б) техніка «залучення експерта»;
- в) техніка «знаходження знаменитості»;
- г) техніка «особисті свідчення».

3. Техніка «закладання шашок» – це:

- а) формування очікування по відношенню до певної події;
- б) формування особливого відношення до певної події;
- в) формування відношення до події у найбільш яскравому вигляді;
- г) формування власної позиції по відношенню до певної події.

4. Найбільш ефективним способом формування політичних технологій є:

- а) суб'єктивний та аналітичний способи;
- б) аналітичний та об'єктивний способи;
- в) синтез об'єктивного та суб'єктивного способів;
- г) науковий аналіз політичної ситуації.

5. План політичної діяльності складається на основі:

- а) інформації та знання;
- б) свідчень про умови діяльності;
- в) інформації про конкретну ситуацію;
- г) політичних традицій та інформації про розстановку соціальних сил.

6. Сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання та впровадження в суспільно-політичну практику певних настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади – це:

- а) політичний маркетинг;
- б) політичний менеджмент;
- в) політичні технології;
- г) виборча інженерія.

7. Оберіть відповідне визначення терміну «виборча інженерія».

- а) пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячої та політичної еліт щодо завоювання і збереження влади в державі (регіоні, місті тощо);
- б) аналіз ринкових можливостей певних партій, суспільних інституцій, ідей, особистостей;

в) оцінювання й аналіз умов політичного ринку, маркетингового середовища (мікро й макро);

г) дослідження характеристик іміджу реального кандидата, сформованого громадськістю на основі спонтанних, незрежисованих виступів кандидата в засобах масової інформації.

8. Імідж, який створюється на основі сприйняття суб'єкта політики зовнішнім середовищем, виборцями, колегами, пресою:

а) поточний імідж;

б) дзеркальний імідж;

в) бажаний імідж;

г) множинний імідж.

9. Оберіть вірне визначення терміна «виборчі технології».

а) сукупність політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади певного політика, групи політиків, політичної організації чи їхнього об'єднання;

б) сукупність методів і систем послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату;

в) діяльність соціальних груп, які обстоюють свої особливі політичні інтереси; групи тиску на органи законодавчої та виконавчої влади;

г) пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячої та політичної еліт щодо завоювання і збереження влади в державі (регіоні, місті тощо).

10. Сукупність методів і систем загравання певних політиків і політичних сил із масами, гра на їхніх труднощах та обіцянки надзвичайних успіхів у вирішенні соціально-економічних проблем у разі приходу до влади – це:

а) політичний лобізм;

б) політичний популізм;

в) політичний конформізм;

г) політичний маркетинг.

11. Технологія прийняття політичного рішення належить до:

а) функціонального типу;

б) предметного типу;

в) рівневого типу;

г) інструментального типу.

12. Спорадичні політичні технології – це технології, що передбачають:

а) єдиноразове застосування в політичній діяльності;

б) спрямованість на віддалений результат діяльності політичних акторів;

в) спрямованість на короткостроковий результат;

г) періодичне застосування в структурі політичної діяльності суб'єкта.

Теми доповідей, рефератів

1. Специфіка застосування технологій «інформаційної війни» в політичній практиці в сучасній Україні.
2. Тактика проведення виборчих кампаній і формування політичного іміджу.
3. Теледебати як виборча технологія: українські реалії та досвід європейських країн.
4. Електоральна соціологія.
5. Технології лобістської діяльності: сутність та особливості застосування.
6. Нелегітимні політичні технології та методи боротьби з ними.
7. Політичний маркетинг та менеджмент.
8. Демократичний досвід проведення виборчих кампаній (на прикладі європейських країн).
9. Роль інформаційних технологій в політиці.
10. Політичні акції: проблеми та перспективи використання.

Логічні завдання

1. Наведіть приклади застосування стратегічних, тактичних, одноразових, циклічних політичних технологій в українській політичній практиці.
2. Запропонуйте власний варіант використання техніки «незвичайного образу» для кандидата в депутата у вашому регіоні з врахуванням необхідних додаткових умов.
3. Змодельуйте ситуацію застосування техніки «інформаційних шумів».
4. Охарактеризуйте специфіку формування іміджу на основі обраного типу політичного діяча: «борець з корупцією», «борець за правду», «інтелігент – інтелектуал». Наведіть приклади їхнього застосування в сучасній політиці України та європейських країн та порівняйте процес створення означених іміджів. Запропонуйте власні образи політичних лідерів.
5. Оцініть результативність та ефективність застосування політичної реклами в президентських кампаніях України 2004 та 2010 роках.
6. Визначте особливості проведення виборчих компаній у регіонах.

Дискусія (ділова гра)

4. Створити плакат, макет рекламного щита в рамках виборчої кампанії, рекламних акцій, пропаганди політичних поглядів, цілей, ідей у вигляді електронного макету або фотографії.
5. Написати звернення кандидата в Президента України до своїх виборців з актуальних питань української політики.
6. Розробити план політичної діяльності команди політичного лідера регіонального рівня.

ТЕМА 15. МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА

*«Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки...»
Конституція України, ст. 18*

Мета лекції: з'ясувати зміст понять міжнародні відносини та «міжнародна політика», розкрити сутність зовнішньої політики держав, визначити політичні технології в міждержавних відносинах, проаналізувати особливості та завдання геополітичної доктрини сучасної України

Ключові слова: міжнародні відносини, міжнародна політика, глобальні проблеми сучасності, міжнародна діяльність, «Баланс сил», колективна безпека, геополітика, зовнішня політика, національна безпека, зовнішньополітична доктрина.

ЗМІСТОВИЙ БЛОК

Вузлові питання теми

1. Міжнародні відносини й міжнародна політика.
2. Зовнішня політика держав.
3. Політичні технології в міждержавних відносинах.
4. Зовнішня політика України: інтереси і пріоритети.

15.1 міжнародні відносини й міжнародна політика

Міжнародні відносини являють собою дуже специфічну галузь світу політики. Зміст понять “міжнародні відносини” й “міжнародна політика” не залишається незмінним, оскільки постійно змінюється ситуація у світі. Так, якщо на початку ХХ ст. у світі нараховувалося лише 52 незалежні держави, то до середини сторіччя їх уже було 82, а сьогодні число їх перевищує 200.

«Міжнародні відносини» – найбільш загальне теоретичне поняття, яке характеризує взаємодію країн, народів і міжнародних організацій. Воно позначає систему економічних, політичних, соціальних, правових, дипломатичних, воєнних і культурних зв'язків і взаємодій, які виникають між суб'єктами світового співтовариства.

Поняття «міжнародні відносини» змістовно є ширшим від поняття «міжнародна політика», оскільки охоплює не лише політичні, але й інші зв'язки між суб'єктами міжнародного спілкування. Міжнародні відносини продовжують в умовах міжнаціонального спілкування ті суспільні відносини, які вже склалися на національній основі, у межах окремих держав.

Міжнародна політика становить ядро міжнародних відносин і являє собою політичну діяльність суб'єктів міжнародного права (держави, міжурядових і урядових організацій, союзів та ін.), пов'язану з рішенням

питань війни і миру, забезпечення загальної безпеки, охорони навколишнього середовища, подолання відсталості й бідності, голоду й хвороб. Міжнародна політика спрямована на вирішення питань виживання й прогресу людського узгодження інтересів суб'єктів світової політики, запобігання конфліктів, створення справедливого порядку в світі. Вона є важливим чинником стабільності і миру, розвитку рівноправності міжнародних відносин.

Головними суб'єктами міжнародних відносин на сучасному етапі є національні держави, які для вироблення певних форм, моделей взаємодії об'єднуються у всесвітні й регіональні міжнародні організації (ООН, МВФ, НАТО та ін.). Типи таких організаційних структур мають різну мету, різні межі компетенції і різні правила гри. Вони поділяються за геополітичним простором на всесвітні (МВФ, ООН) і регіональні (Рада Європи, Європейський Союз); за рівнем суспільного розвитку – високорозвинені (наприклад, США, Гонконг, Сінгапур, Канада тощо), середньорозвинені (наприклад, країни Східної Європи і Латинської Америки) і малорозвинені (наприклад, країни СНД, Африки та ін.); за ступенем інтегрованості – сильно інтегровані (наприклад, країни Європейського союзу, які мають спільні представницькі та урядові структури й прямують до єдиної валютної та митної системи згідно з Маастріхтськими угодами) і слабо інтегровані (наприклад, країни СНД). Сучасні процеси інтеграцій залежать від створення гомогенних політичної, правової, економічної та культурної систем.

Суб'єкти міжнародних відносин згідно зі Статутом ООН є рівними між собою. Міжнародне життя, на відміну від внутрішньонаціональних політичних систем, не має єдиного центру управління (ООН – координуюча організація), тому кількість регулюючих центрів у ньому дорівнює кількості суб'єктів міжнародних відносин. Саме вони об'єктивно обумовлюють пріоритет співробітництва в усіх його формах. Одним з детермінуючих чинників міжнародних відносин є стихійність. Плюралізм в міжнародних відносинах домінує над централізмом, що підвищує вагомість суб'єктивного чинника. Держави дотримуються, як правило, трьох різних підходів: примату власної зовнішньої політики, примату міжнародної політики й дуалістичного (змішаного) підходу.

Сьогоднішній міжнародний порядок ґрунтується на принципах і нормах міжнародного права, зафіксованих у статуті ООН, документах Гельсінського Заключного акта, Паризької хартії для нової Європи, а також документів засідань Ради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ).

Сутність цього порядку виражається в таких принципах:

- повага до державного суверенітету й суверенної рівності;
- незастосування сили чи погрози силою;
- непорушність кордонів і територіальної цілісності держави;
- мирне врегулювання суперечок;
- повага до прав і свобод людини;
- право нації на самовизначення;
- сумлінне виконання міжнародних зобов'язань;
- невтручання у внутрішні справи.

Другий рівень суб'єктів міжнародних відносин утворюють територіальні організації (урядові й неурядові), партії, національно-визвольні рухи, економічні організації тощо.

Як показує практичний досвід, ефективність правових регуляторів залежить не стільки від політичної підтримки інститутів, скільки від впливу могутніх економічних чи військових ресурсів конкретних країн. Головним регулятором міжнародної політики є баланс сил, що складається між державами (блоками держав), які підпорядковують свою діяльність реалізації національних інтересів на міжнародній арені.

Сучасний світовий розвиток визначається двома головними тенденціями. Саме вони визначають зміст міжнародних відносин – тенденція універсалізму й динамізму. Вони у вирішальній мірі визначили й основні напрямки розвитку й характеристику міжнародних відносин наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.:

- безпрецедентні зміни до єдиного світового господарства;
- процес глобалізації вільної торгівлі;
- поступове перенесення центру ваги економічного і політичного розвитку в Азіатсько-Тихоокеанський регіон (АТР);
- глибокі соціально-політичні зміни, пов'язані з ринковими відносинами;
- утвердження глобального стилю життя;
- боротьба людства за врятування середовища проживання;
- релігійне відродження;
- розквіт біології;
- зростання ролі особистості.

Універсалізм світового розвитку втілений в діяльності Організації Об'єднаних Націй, яка координує розрізнені дії суб'єктів міжнародних відносин у таких напрямках:

- універсалізація політичної технології світової політики;
- правова творчість;
- поточне регулювання міжнародної політики;
- розробка рекомендацій і норм поведінки в кризових ситуаціях;
- спеціалізація зусиль членів ООН в окремих галузях науки і техніки;
- керівництво спеціалізованими установами ООН – ЮНЕСКО, ВОЗ, МАГАТЕ, МБРР, МВФ, ЮНКТАФ та іншими.

Динаміка мотивів і установок участі в світових політичних процесах сполучається з поставленою зміною діючих у них стандартів і цінностей безпеки, еволюцією норм міжнародного права, морально-етнічних стереотипів, що виправдовують досягнення державами зовнішньополітичних цілей.

15. 2. Зовнішня політика держав

Зовнішня політика – це політика держави у сфері міждержавних відносин.

Одна з центральних теоретичних проблем полягає у співвідношенні зовнішньої політики з внутрішньою політикою держави. Розглянемо три підходи:

1. Марксистська концепція виходить з того, що внутрішня політика є визначальною в цьому співвідношенні, а зовнішня політика є породженням і продовженням внутрішнього соціально-політичного розвитку й в історичному плані виникає пізніше (В. Ленін).

2. Американець Г. Моргентау своє кредо висловив таким чином: міжнародна (зовнішня) політика є ідентичною внутрішній, обидві є боротьбою за вплив, тобто вони тотожні.

3. Польсько-австрійський соціолог Л. Гумплович так визначив це співвідношення: внутрішній розвиток держави визначається розвитком її зовнішніх сил, першому призначена службова роль відносно останнього, внутрішня політика – простий додаток до зовнішньої та обумовлена останньою.

Ці три підходи не залишають місця для інших позицій і варіантів аналізу, і кожен з них в різних конкретно-історичних умовах одержав практичне підтвердження.

Основоположні принципи зовнішньої політики напрацьовувались світовою політичною практикою і теорією:

- принцип відповідності поставленої мети реальним можливостям її досягнення. Він сформульований К. Клаузевіцем, потім його повторив і впровадив В. Ленін (Брестський мир);

- зовнішня політика – це мистецтво здобуття союзників, а не наживання ворогів. Однак цей принцип не був реалізований. В історії не було прецеденту, щоб Англія, Франція, США, Японія і Китай разом виступали проти якоїсь однієї держави;

- принцип вибору пріоритетів;

- адекватна оцінка глобальної ситуації;

- узгодження внутрішньої і зовнішньої політики;

- узгодження політичної і військової стратегії;

- позбавлення від ідеологічних міфів у зовнішній політиці і переведення ідеологічних розбіжностей на мову аргументів.

Існують декілька форм реалізації внутрішньої політики:

Пасивна полягає у пристосуванні до зовнішньополітичних обставин. Таку політику проводять слабкі держави.

Агресивна побудована на формуванні ексіоністських планів. Таку політику проводять сильні держави.

Активна спрямована на пошуки рівноваги між внутрішньою і зовнішньою політикою.

Консервативно-активна має за мету активний і навіть агресивний захист досягнутого раніше балансу між внутрішньою і зовнішньою політикою.

Функції зовнішньої політики – охорона, репрезентативно-інформаційна і організаційно-переговорна – дають можливість реалізувати її стратегічну мету: забезпечення національної безпеки держави, примноження її загального потенціалу, підвищення міжнародного престижу та інше.

Кожна національна держава у своїй зовнішній політиці як сукупності військових і дипломатичних, економічних і правових засобів намагається

найбільш оптимально реалізувати свій національний інтерес. Поняття «національні інтереси» багатозначне; воно має як об'єктивний, так і суб'єктивний сенс. В об'єктивному сенсі поняття «національні інтереси» – це сукупність умов (внутрішніх і зовнішніх), які забезпечують певний геополітичний статус держави, національну безпеку, суспільну стабільність, рівень і якість життя громадян. Якщо в недалекому минулому два перших аспекти були домінуючими, то на сучасному етапі в розвинених країнах набирають ваги два останніх.

У суб'єктивному значенні поняття «національні інтереси» має ідеологічне трактування залежно від політичного режиму, правлячого політичного курсу, міжнародного порядку і таке інше.

Часто за національні інтереси видаються інтереси держави або правлячих кіл, міжнародних впливових кіл. Тому в суб'єктивному плані поняття «національні інтереси» часто стає об'єктом політичних спекуляцій з боку різноманітних політичних сил. Поняття «національні інтереси» має ряд аспектів: геополітичний, внутрішньополітичний та ідеологічний.

Геополітика – це поняття, що характеризує місце та конкретно-історичні форми впливу територіально-просторових особливостей положення держав чи їхніх блоків на локальні, регіональні, континентальні та глобальні процеси. У широкому значенні термін «геополітика» позначає політологічну концепцію, яка у зовнішній політиці визнає визначальну роль географічного фактора, який охоплює просторове розміщення країн, розмір її території, наявність чи відсутність або обмеженість природних ресурсів, клімат. У вузькому – сукупність фізичних, соціальних, матеріальних та моральних ресурсів держави, які становлять той потенціал, використання якого дає їй можливість досягти своїх цілей на міжнародній арені.

Термін «геополітика» введений у науковий обіг шведським ученим Р. Челленом, який визначив геополітику як науку, що розглядає державу як географічний організм. Німецький вчений Ф. Ратцель перший зробив спробу пов'язати між собою політику і географію і вивчав політику тієї чи іншої держави, виходячи з її географічного положення, місця в географічному просторі. Ф. Ратцелю належить поняття «життєвий простір», що є центральним у німецькій геополітичній школі, зокрема, геополітичній концепції К. Хаусхофера. Згідно з вченим, розміщення і територіальні характеристики держави є головними детермінантами її політичної й історичної долі. Рушійною силою держави є розширення її життєвого простору, що забезпечує їй велику економічну автаркію — незалежність від своїх сусідів. Схід був визначений Хаусхофером як головний напрямок німецької територіальної експансії, як життєвий простір, який Німеччині подарувала сама доля.

У сучасному розумінні **геополітичний аспект** національних інтересів передбачає збереження суверенітету й територіальної цілісності, а також свого місця і ролі в певному геополітичному просторі або поширення своїх впливів шляхом військової, економічної та інформаційної експансії, забезпечення балансу сил через міжнародні політичні, правові й економічні інститути.

Внутрішньополітичний аспект національних інтересів полягає в забезпеченні політичної стабільності й утриманні влади правлячих сил або, крім зазначених цілей, в підвищенні життєвого рівня суспільної більшості.

Ідеологічний аспект національних інтересів передбачає обґрунтування різноманітних ідеологічних версій трактування змісту цих інтересів.

Національні інтереси можуть трактуватися через ідеологію ізоляціонізму, планетаризму, ліберального інтернаціоналізму й виживання. Незважаючи на різні ідеологічні трактування національних інтересів, сутність їх у сучасному розумінні полягає у двох важливих моментах: забезпечення високого міжнародного іміджу держави й використання переваг у геополітичному просторі для національного процвітання і підвищення добробуту громадян.

15. 3. Політичні технології в міждержавних відносинах

У міждержавних відносинах сучасності позначились дві провідні тенденції – традиційна та інноваційна. Перша вбирає в себе звичне, усталене й апробоване. Друга визначається корекцією загальноприйнятого, руйнуванням стереотипів у політичній «кухні», пошуком певного інтегруючого початку в міждержавних взаємодіях. Саме державні взаємодії є ядром міжнародних відносин, а національні держави вдаються до різноманітної за змістом політичної технології.

Ці технології можна типізувати за змістовним критерієм політики держав:

- способи міжнародного політичного розвитку: війна, нейтралітет, мирне співіснування;
- рівні міждержавних політичних взаємодій: державний гегемонізм, політичне лідерство, політичний союз, політичний блок, політична конфронтація, політична ізоляція;
- види міждержавних політичних акцій: державний тероризм, анексія, демарш, блокада, угода (договір).

Послідовність освоєння засобів міждержавного політичного розвитку визначається логікою еволюції міжнародних відносин.

Війна означала пріоритет традиційного силового початку, нейтралітет – пошук відходу від силових методів, а мирне співіснування є логічним завершенням цього пошуку.

Історично першою і переважною формою були війни за перерозподіл територій. Уявлення про міжнародну політику вичерпувались сутичками із сусідами, а війни не засуджувались. Навіть Платон й Арістотель визнавали згубність війн всередині влади, але не за її межами.

У Середньовіччі в арсеналі зовнішніх політик феодальних держав також переважала воєнна проблематика, причому феодальне право не лише припускало, але й визнавало війну законним способом розв'язання міждержавних конфліктів.

Практика міжнародних відносин буржуазного світу, незважаючи на проголошені демократичні політичні принципи свободи, рівності, суверенітету тощо, як і раніше визначалася боротьбою за сфери впливу, джерела сировини,

ринки збуту та їхній переділ. Війни не лише залишалися непорушною нормою міжнародного права, але й були закріплені в ряді міжнародних угод (Віденський конгрес 1814 – 1815 рр. визнав законність колективних інтервенцій на захист монархічних порядків в Європі та існуючих кордонів).

Застосування воєнної сили розглядалося як законний засіб аж до середини XIX ст. У той час передові мислителі одностайно засуджували війни. Тому не є випадковим своєрідний «розподіл праці» між сучасними дослідниками міжнародних відносин.

Представники «традиційного напрямку» Г. Моргентау, Р. Арон, С. Хоффман та інші розглядають сферу міжнародних відносин як арену вічного суперництва їхніх учасників, обумовленого їхнім природним нахилом до насилля і жадобою до влади і домінування.

У другій половині XX ст. з'явився модерністський напрямок в дослідженні міжнародної політики. Його представники М. Каплан, Р. Снайдер, Х. Брук та інші розглядають міжнародні відносини й міжнародну політику не лише як сферу суто міждержавних відносин, але також враховують участь інших суб'єктів – приватну ініціативу, неурядові суспільні організації, окремі особи тощо.

У 1970-ті роки формується розуміння міжнародних відносин не як простої сукупності зовнішніх політик окремих країн, а як цілісної системи і функціональної єдності.

Таке розуміння синтезує переваги традиційного і модерністського підходів міжнародних відносин. Нейтралітет – більш пізній засіб організації зовнішньої політики держави. Це особливий правовий статус держави і своєрідна політична мета в зовнішній політиці. У першому значенні нейтралітет – особливий правовий статус держави, яка формує свій зовнішньополітичний курс шляхом неучасті у збройних конфліктах і військово-політичних союзах. Політична практика визначила такі форми нейтралітету: постійний, оформлений у міжнародних політико-правових документах (Швейцарія, Австрія); договірний – як наслідок укладених договорів, що вказує на його тимчасовий характер; традиційний, якого дотримуються упродовж тривалого часу внаслідок політичної традиції (Швеція); позитивний, який отримав поширення у другій половині XX ст., у зв'язку з утворенням незалежних держав. Країни, які входять до складу руху неприєднання, дотримуються принципу неучасті в будь-яких блоках.

У другому значенні – це стратегія вибору зовнішньополітичного курсу, обумовлена логікою вибору й логікою об'єктивних умов. В історії міжнародних відносин не було сильної держави, яка б оголосила нейтралітет основою своєї зовнішньої політики.

Третім за часом виникнення засобом міждержавного політичного розвитку стало мирне співіснування. Сам термін виник у післяжовтневій Росії і використовувався більшовицькими лідерами у значно вужчому значенні, ніж його сучасне тлумачення. Він позначав лише деякі аспекти (перш за все економічні) відносин післяреволюційної Росії з капіталістичними країнами.

Найбільш поширений варіант цієї концепції отримав свій розвиток на ХХ з'їзді КПРС у 1956 р. Декларативно саму ідею мирного співіснування було піднесено до рівня одного з основних принципів радянської зовнішньої політики. Але мирне співіснування трактувалось як специфічна форма класової боротьби між капіталізмом і соціалізмом.

В сучасних умовах зміст мирного співіснування можна сформулювати таким чином: держави повинні підтримувати міжнародний мир, що базується на справедливості й міжнародних принципах, проявляти толерантність і розвивати співпрацю незалежно від політико-економічних, соціальних й ідеологічних систем та рівня їхнього розвитку. Основний принцип мирного співіснування передбачає обов'язок держави утримуватися від використання військової сили першою, а також від пропаганди агресії і війни.

Здійснення гегемоністського курсу в міжнародних відносинах на державному рівні характеризує поняття «державний гегемонізм». Першим проявом державного гегемонізму були імперії. Складові державного гегемонізму «працюють» на прикладах «пруського» сценарію, російського сценарію «збирання земель», «американського» сценарію. Пруссія, Росія, США втілювали в собі його історично-географічні передумови, релігійно-ідеологічне оформлення, сильний місіонерський початок (США), традиційно-мілітаристський початок (Пруссія).

Така технологія здійснюється в регіональному масштабі країнами, які гґсґсґють провідне місце в регіонах. У цьому випадку це прояв політичного лідерства в межах регіону. Таких прикладів є чимало: Єгипет і країни Маґріба, Бразилія в Південній Америці, Ніґерія в тропічній Африці, Іран в ісламському світі, Ірак в зоні Перської затоки. В регіональному лідерстві переплітаються відносини патронату і домінанту, з переважанням першого.

Необхідність суверенних держав у співпраці обумовила такий рівень взаємодії, як політичний союз. Він означає частковий перерозподіл владних повноважень своїх членів на користь союзника й всього союзу в ім'я досягнення певної зовнішньополітичної мети. Такий союз найчастіше доповнюється і військовим союзом. Цей феномен позначається поняттям «альянс».

Утворення політичного союзу завжди передбачає потенційний конфлікт з об'єктом, проти якого він створюється.

Політичний блок – це своєрідний різновид політичного союзу, в ньому акцентується військова співучасть держав – членів. Блок характеризується невірністю його учасників де-факто, а не де-юре. Так, до НАТО входять держави досить різні за своїми соціально-політичними і техніко-економічними параметрами. Цей блок концептуально-політично завжди сповідував військову доктрину США як свого головного члена та інспіратора створення.

Політична конфронтація визначає динамічний аспект міждержавних політичних взаємодій. Політична конфронтація є рухомим станом, цей рівень політичних взаємодій є ексклюзивним: подальший політичний розвиток може піти якимось виключним шляхом або шляхами, як докорінно змінюють її початковий стан. Все залежить від політичної волі втягнених у конфронтацію

держав. Конфронтація як протистояння в часі і просторі може набути характеру військово-силового зіткнення або увійти в русло договірного процесу.

Політичну ізоляцію можна розглядати в двох варіантах. У першому вона є результатом внутрішньої політики, спрямованої на збереження існуючого політичного режиму, штучної ізоляції від зовнішньополітичних впливів, і має автаркічну спрямованість.

Другий варіант породжується зовнішніми причинами і є продовженням блокової, договірної, конфронтаційної політики ряду країн щодо однієї країни чи групи країн з метою досягнення негайної (економічної в першу чергу) або довготривалої вигоди.

Міжнародні політичні акції – це тактичний інструментарій, який використовується в системі політичних технологій.

Державний тероризм – форма державної політики, екстремістська за своєю суттю, яка проводиться спецслужбами, армією, найманцями (вбивства і замаху на глав держав і урядів, дипломатів тощо). Це політика дестабілізації іншого суспільства шляхом насилля.

Термін «анексія» позначає «приєднання, насильницьке включення». Тепер така акція заборонена міжнародним правом і Статутом ООН.

Тандем «анексії» і контрибуції постійно характеризував світову політику: переможець у результаті війни одержував або прирощення території, або фінансові зобов'язання переможеної сторони. «Збирала» землі Росія, цим же займалась Прусія. «Американський мир» (Рах амегісапа) виявляв зловісний характер і реальну суть своїй територіальній експансії.

Демарш – це вплив на урядовий орган чи державу в основному через дипломатичні канали з метою провокування вигідної для себе реакції протилежної сторони. Є демарші «сильного» і «слабкого», останні – це протести, апеляції та інші подібні дії. Демарші «слабкого» потенційно можуть спровокувати небажані для цієї сторони дії «сильного».

Демарші «сильного» частіше всього ведуть до загострення відносин між сторонами й стають приводом до війни.

Політична блокада – це система заходів і дій економічного й військово-політичного характеру в мирний і воєнний час державою чи групою держав проти держави (або групи держав), проти її (їх) території з метою пониження її (їх) зв'язків із зовнішнім світом, примушування до капітуляції чи до виконання вимог організаторів цієї політичної акції (наприклад, в новітній історії блокада Куби, Югославії, В'єтнаму, Анголи, Чилі та інших країн).

Чітке уявлення про зміст політичної угоди як технології дає Версальська система угод 1919 р., Потсдамські угоди 1945 року та інші. Політичній науці час дати однозначну відповідь на запитання про ефективність політичних угод, які приймаються позанаціональними суб'єктами політики. Проблемних «точок» дуже багато: Боснійська криза, проблема Косово, тривала криза на Близькому Сході, ситуація в Іраку, Індії, Афганістані, Північній Ірландії тощо. Політичний договір в ідеалі покликаний забезпечити, як мінімум, рівність інтересів його учасників і не зазіхати на суверенні інтереси третіх країн.

Аналіз усієї політичної технології в міжнародних відносинах приводить до висновку про необхідність докорінних інноваційних перетворень у механізмі політичних взаємодій.

15.4. Зовнішня політика України: інтереси і пріоритети

Міжнародні контакти українського народу мають глибокі тенденції, які сягають у глибину століть. Навіть за часів Радянські Союзу, коли наша держава була позбавлена можливості проводити власну зовнішню політику, в Україні існувала плеяда дипломатів зі світовим ім'ям.

Утім, справжньою датою народження зовнішньої політики України слід вважати 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний суверенітет.

У цьому історичному документі Україну було проголошено суб'єктом міжнародного права і рівноправним учасником міжнародного спілкування, уперше заявлено про безпосередню участь України в загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Прийняття декларації було першим надзвичайно важливим кроком до реального міжнародного визнання України. Важливою для всього подальшого розвитку нашої держави стала проголошена у цьому документі теза про те, що Україна має намір бути постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів.

Реалізуючи положення цього документа, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Акт проголошення незалежності України. Отже, саме згадані принципи зовнішньої політики були визнані основоположними для новонародженої незалежної держави.

Період від 16 липня 1990 р. до 1 грудня 1991 р. (проведення референдуму на підтвердження Акта незалежності України) можна назвати першим етапом формування засад зовнішньої політики незалежної України.

Потрібно визнати, що зовнішньополітичні можливості України на цьому етапі були доволі обмеженими, оскільки де-юре наша держава залишалася союзною республікою у складі СРСР.

Другий етап – етап міжнародного визнання України – розпочався в перші дні після референдуму. Хвиля визнання і встановлення дипломатичних відносин України з іноземними державами була безпрецедентною. Вона засвідчила, що міжнародне співтовариство розглядає незалежну Україну як запоруку стабільності на терені колишнього СРСР і гарантію незворотності демократичних процесів у Східній Європі.

30 січня 1992 р. Україна стала членом Конференції з безпеки й співробітництва в Європі (нині Організація з безпеки і співробітництва в Європі), а дещо пізніше, 10 березня 1992 р. приєдналася до Ради Північноатлантичного співробітництва (з травня 1997 р. – Рада євроатлантичного партнерства).

Згаданий етап поряд з міжнародним визнанням незалежної України характеризувався також процесом визначення її основних зовнішньополітичних інтересів і пріоритетів.

Пізніше ці завдання були конкретизовані в ухвалених 2 липня 1993 р. Верховною Радою України «Основних напрямках зовнішньої політики» – базовому документі, на якому ґрунтується міжнародна діяльність України.

Серед завдань, визначених у цьому документі, основними були утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; включення національного господарства у світову економічну систему; збереження територіальної цілісності держави та недоторканності її кордонів; поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Одним із перших вагомих зовнішньополітичних кроків України стала практична реалізація курсу на без'ядерний статус.

24 жовтня 1991 р. Верховна Рада України ухвалює Заяву про без'ядерний статус України, а 9 квітня 1992 р. – постанову «Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу».

Значну увагу Україна приділяла й іншим питанням роззброєння. Важливими подіями стали ратифікація Конвенції про заборону хімічної зброї та приєднання нашої держави до режиму контролю за ракетними технологіями.

Природно, що одне з центральних місць серед пріоритетів України під час згаданого періоду посідали відносини із сусідніми державами. Адже для будь-якої держави, особливо ж для України з її чутливим геостратегічним розташуванням, врегулювання двосторонніх відносин із сусідами є питанням першочерговим.

Зрозуміло, що безумовною домінантою тут було врегулювання відносин з Російською Федерацією, від чого значною мірою залежало майбутнє не лише України, а й усієї Європи.

Отже, в середині 1997 р. було в цілому завершено оформлення відносин України із сусідніми державами, створено договірно-правову основу для розвитку з ними дружніх добросусідських відносин, вирішено всі так звані історичні проблеми кордонів.

Серед пріоритетних напрямків двостороннього співробітництва на цьому етапі розбудови зовнішньої політики України було визнано також розвиток відносин з найрозвиненішими країнами Заходу – державами «великої сімки», яким належить провідна роль в сучасній міжнародній системі, зокрема, у всесвітньому економічному комплексі й в міжнародних інституційних механізмах управління глобальними й регіональними процесами.

Особливого значення для України, яка робила перші незалежні кроки на міжнародній арені, набули відносини із Сполученими Штатами Америки – країною, яка після закінчення періоду «холодної війни» залишилася, по суті, єдиною наддержавою у світі.

Починаючи з 1996 р. українсько-американські відносини вийшли на рівень стратегічного партнерства, а роль України у зовнішній політиці США постійно підвищується. Це партнерство стало вагомим чинником

євроатлантичної стабільності й безпеки, важливим елементом нової архітектури безпеки у XXI ст.

Успішний розвиток двосторонніх відносин із сусідніми країнами й провідними державами світу дав змогу Україні зосередитись на більш глобальних завданнях, основним з яких, безумовно, є інтеграція до європейських і євроатлантичних структур.

Так, уже в 1993 р. в «Основних напрямках» перспективною метою української зовнішньої політики було визначено членство України в Європейському Співтоваристві (Європейському Союзі), а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах.

14 червня 1994 р. Україна першою серед держав СНД підписала угоду з ЄС про співробітництво в широкому колі політичних, економічних і гуманітарних питань, яка є правовою основою для органічного включення нашої держави в європейські інтеграційні процеси.

До важливих політичних й соціально-економічних чинників та мотивів вступу до ЄС можна віднести такі:

по-перше, ЄС захищає економічні інтереси держав, що входять до його складу. Проведення спільної економічної та валютної політики, усунення митних бар'єрів, створення вільного конкурентного середовища сприяють зміцненню національних економік, зростанню добробуту населення. За сприяння більш розвинених та заможних країн Союзу надається фінансова та технічна допомога тим країнам, що потребують її, як членам ЄС.

по-друге, бажання певної країни вступити до ЄС означає, що країна поділяє його політичні пріоритети і очікує на підтримку своєї зовнішньої політики. Прагнення країн Центрально-Східної Європи залучитись до сфери впливу ЄС багато в чому пояснюється втраченими можливостями за часів перебування у соціалістичному таборі.

Інтеграція в ЄС для України є не самоціллю, а досягненням європейського рівня життя. Вона є шляхом модернізації економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, створення нових робочих місць, підвищення конкурентної спроможності вітчизняного товаровиробника, вихід на світові ринки, насамперед на ринок ЄС. Основними політичними вигодами послідовної європейської інтеграції є зміцнення стабільності демократичної політичної системи та її інститутів, модернізація правового поля і забезпечення прозорості національного законодавства, поглиблення культури демократії і повага до прав людини.

Усупереч усім труднощам, які виникали на шляху співробітництва України з Євросоюзом, відносини з ЄС загалом розвивалися логічно і поступово.

Перші позитивні зміни у ставленні Європейського Союзу до України були зафіксовані в прийнятих Радою Міністрів ЄС 31 жовтня 1994 р. спеціальній резолюції і рішенні про спільну позицію щодо України від 28 листопада 1994 р., які започаткували процес реалізації ініційованої Європейською Комісією стратегії ЄС щодо України.

Активно закладалися основи співробітництва з ЄС і в самій Україні. 11 червня 1998 р. Указом Президента України було затверджено Стратегію інтеграції України до ЄС, в якій визначено основні напрямки роботи органів виконавчої влади з метою набуття нашою державою статусу асоційованого, а в майбутньому – повноправного члена ЄС. Саме набуття асоційованого членства в ЄС було визначено Президентом нашої держави пріоритетним завданням зовнішньої політики України на найближчу і середньотермінову перспективу.

Досягнення істотного прогресу в співробітництві з ЄС дало можливість Україні наблизитися до вирішення одного з найголовніших питань – розробки спільної стратегії ЄС щодо України. У грудні 1999 р. Рада Європи затвердила Спільну стратегію Європейського Союзу щодо України. Цей програмний документ передбачає підтримку процесу демократичних і економічних перетворень в Україні, створення правових засад її зовнішньої політики, проте не стверджує, що Україна в найближчому майбутньому стане повноправним членом ЄС. Країни Європейського Союзу дотепер дипломатично замовчують питання про європейські перспективи України.

Україна розвиватиме тісні відносини з НАТО. Реально про початок тісного співробітництва України з Альянсом можна говорити з часу приєднання нашої держави (першою серед країн СНД) до Програми «Партнерство заради миру» (лютий 1994 р.).

Паралельно з європейським і євроатлантичним розвивався і регіональний напрямок зовнішньої політики України.

Геополітичне розташування України зумовлює її об'єднуючу роль у багатьох процесах, що відбуваються у центральньо-східноєвропейському, чорноморському й балтійському регіонах.

Так, вона стала однією з провідних країн Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), заснованої у червні 1998 р.

Важливе місце у зовнішньополітичних пріоритетах України з перших років її незалежності посідало питання взаємовідносин з країнами Співдружності Незалежних Держав. Курс на інтеграцію нашої держави до європейських і євроатлантичних структур у жодному разі не означав послаблення її співробітництва в цьому напрямку. Навпаки, ці два вектори зовнішньої політики органічно доповнювали один одного.

Розвиваючи співробітництво в рамках СНД, Україна виходить з того, що ця структура є механізмом розвитку відносин насамперед в економічній сфері.

Слід зазначити, що реалізація зовнішньополітичних завдань залежить не лише від зовнішніх, а й значною мірою від внутрішніх чинників. Іншими словами, прогрес на найголовнішому векторі зовнішньої політики України – інтеграція держави до європейських і євроатлантичних структур – потребує консолідації всього українського суспільства, об'єднання зусиль усіх політичних сил держави.

Аналіз динаміки розвитку зовнішньої політики України наочно демонструє її послідовний і поступовий характер.

Україна стала повноправним членом Ради Європи, учасницею Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Центральноевропейської ініціативи,

підписала документи про співробітництво і партнерство з Європейським Союзом, НАТО, Західноєвропейським Союзом. З 1 січня 2000 р. вона вперше як незалежна держава почала виконувати функції непостійного члена Ради Безпеки, що означає підвищення її відповідальності за підтримку міжнародного миру та безпеки.

Природно, що як держава-засновник Організації Об'єднаних Націй, незалежна Україна розвивала традиції і примножувала досвід, набутий за попередні роки активної участі в діяльності ООН та її спеціалізованих установ. Наша держава плідно співпрацює з Міжнародним валютним банком, Світовим банком.

Україна дотримується позаблокової геостратегії, тому вона не ставить питання про безпосереднє входження до складу НАТО. Крім того, в сучасному геополітичному просторі Європи ще не сформована збалансована система безпеки, тому Україна має проводити обережну, але принципову, всебічно виважену геостратегію, спрямовану на співробітництво з альянсом. При цьому українська національна геостратегія має будуватись таким чином, щоб поступове розширення і поглиблення співробітництва з НАТО не спровокувало загострення політичних відносин з Росією – нашим стратегічним партнером і найближчим сусідом. Адже добре відомо, що Україна перебуває між двома різними цивілізаціями, – західною і східною і, природно, належить до них обох.

У результаті цього еволюційного процесу зовнішньополітичний курс нашої держави остаточно сформувався на основі принципу багатовекторності, тобто зосередження дипломатичних зусиль навколо окремих пріоритетних напрямків міжнародного співробітництва. Багатовекторність характерна для зовнішньої політики багатьох держав. Проте для України з її геополітичним розташуванням вона набула особливого значення й конкретних переваг. Історичні реалії практично виключають орієнтацію України лише на один стратегічний зовнішньополітичний напрямок, відводячи їй роль своєрідного мосту між Заходом і Сходом нашого континенту. Однак багатовекторність не означає рівновекторність. І аж ніяк не означає відсутність основної стратегічної мети.

Таку стратегічну мету визначено: це інтеграція України до Європейського Союзу, стратегічне партнерство з Росією, стратегічне партнерство зі Сполученими Штатами Америки.

М. Грушевський зазначав, що український народ є передусім народом західної культури, але одним з найбагатших на східні орієнтуючі впливи. Тому при розробленні української геостратегії слід враховувати соціально-політичну та культурну спрямованість суспільства, особливості складу населення, його менталітет і не обмежуватися альтернативою «Схід – Захід». Доцільно сприяти формуванню такого геополітичного простору, щоб забезпечити зняття дилеми «Схід – Захід», але за умови домінуючої геокультурної орієнтації на Захід. Тобто європейський вибір залишається найважливішим пріоритетом, але він не повинен призвести до протистояння як України та Росії, так і Західної та Східної України.

Час засвідчив, що такий підхід до розвитку зовнішньої політики нашої держави є найбільш виваженим і реалістичним, забезпечує стійкість і збалансованість міжнародного становища України, виключає небезпеку будь-якої монозалежності і водночас дає змогу їй послідовно захищати власні національні інтереси.

Література основна

1. Арон Р. Мир и война между народами. – М.: Мысль, 2000. – с.247.
2. Бзежинский З. Великая шахматная доска. – М.: Мысль, 2000. – 340.
3. Гелей С. Д., Рутар С. М. Основи політології: Навчальний посібник. - 3-є вид., перероб. і доп. - К.: Товариство «Знання», КОО, 1999. - 427 с.
4. Декларація про державний суверенітет України: Ухвалена Верховною Радою Української РСР 16.07.90 // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. - №31.-С. 429.
5. Конституція України. – Х.: ООО «Одиссей», 2007. – 64 с.
6. Мельник В.А. Современный словарь по политологии. – М.: Книжный дом, 2004. – 640 с.
7. Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник / За ред. Ф.М. Кирилюка, - Київ: центр навчальної літератури, 2004. – 704 с.
8. Політологія: Посібник для студентів вищих навч. закладів / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. - К.: Вид. центр «Академія», 2002. - 528 с.
9. Політологія у схемах, таблицях, визначеннях: Навч. Посібник / І. С. Дзюбка, Д. Т. Дзюбка, І. Г. Оніщенко та ін.; За заг. Ред. І. С. Дзюбка, Д. Т. Дзюбка, К. М. Левківського, І. Г. Оніщенко, З. І. Тимошенко. – 3 –те вид., доопр. і доп. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2002. – 178 с.
10. Политология: Учебное пособие / Под ред. А. С. Тургаева, А. Е. Хренова. – СПб.: Питер, 2005. – 560 с.: ил. – (Серия «Учебное пособие»).
11. Політологічний енциклопедичний словник. Упорядник В. П. Горбатенко.– К.: Генеза, 2004. – с. 522.
12. Рудакевич О. М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота: Навчальний посібник. Видання друге, перероблене, доповнене. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. – 304 с.
13. Політика європейської інтеграції: навч. Посіб. / За ред. В.Г. Воронкової. – К.; ВД «Професіонал», 2007. – 405 с.
14. Рудич Ф. М. Політологія: підручник. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – 480 с.
15. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М. Рудича. – К.: МАУП, 2002. – С. 102 - 119.
16. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива / За заг. ред. С.І. Порошкова. – К.: Вид-во «НІПМБ», 2001. – 624с.
17. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. СПб., 2003. – 603с.
18. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.

Література додаткова

1. Барановський Ф. 1. Барановський Ф. В. Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу: Монографія. – Луганськ: «Елтон-2», 2007. – 407 с.
2. Вооп Г. Расширение ЕС: экономическое измерение и политические последствия // Европейские страны СНГ: место в «Большой Европе» / Под ред. В. Грабовски, А. В. Малігина, М. М. Наринского (отв. Ред.). – М.: Международные отношения, 2005, - с. 127.
3. Гаврилишин Б. Україні між Сходом і Заходом // Розбудова держави. – 2002. - №7.-12. – С.26-32.
4. Гаджиев К.С. К полицентрическому миропорядку // Полис. - 2007, № 4, с. 8-23.
5. Демеденко О. Українська геополітика ХХІ ст.: євразійсьво чи євроінтеграція ! // Людина і політика. – 2004. - №1. – С.73-81.
6. Ковальова О. О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 236 – 237.
7. Лобань Т. Особливості розвитку сучасного суспільства в умовах глобалізації: політологічний аспект // Людина і політика. – 2004. - №2. – С.68-73.
8. Хантингтон С. Запад унікален, но не універсальний // МЗиМО. - 1997 - № 8. – С.37-46.
9. Щербак Ю. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі ХХІ століття. – К.: Генеза, 2005 – 120 с.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Що слід розуміти під міжнародними відносинами?
2. За якими критеріями можна класифікувати міжнародні відносини?
3. Дайте визначення сутності міжнародної політики.
4. Яким є зв'язок між внутрішньою та зовнішньою політикою?
5. Які принципи міжнародної діяльності ви знаєте?
6. Що таке геополітика?
7. Що ви розумієте під поняттям «національні інтереси»?
8. Які способи міждержавного політичного розвитку ви знаєте?
9. Розкрийте сутність міждержавних політичних взаємодій.
10. Які ви знаєте види міждержавних політичних акцій?
11. Що таке колективна безпека?
12. Які проблеми ми називаємо глобальними?
13. Яке геополітичне становище України в сучасному світі?
14. Як зв'язати інтеграційні процеси в сучасному світі та різноманітність потреб та інтересів окремих країн?

15. Чому на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин військова сила не є істотним параметром виміру сили?

Контрольні тести

1. Зміст якого політологічного поняття розкритий у такій дефініції: «сукупна діяльність народів, держав та їх інститутів, соціальних спільнот та їх організацій, які переслідують певні політичні цілі в галузі міжнародного життя»?

- а) міжнародні відносини;
- б) міжнародна політика;
- в) світовий політичний процес;
- г) зовнішня політика.

2. Який із названих принципів не належить до загальноприйнятих засад міжнародної політики?

- а) забезпечення прав людини;
- б) невторчання у внутрішні справи інших держав;
- в) суверенна рівність держав;
- г) застосування погрози силою.

3. Яка з міжнародних організацій є неурядовою?

- а) ЮНЕСКО;
- б) Всесвітня Рада Миру;
- в) Європейський Союз;
- г) Рада Європи.

4. Як називається законодавчий орган Європейського Союзу?

- а) Парламентська асамблея ЄС;
- б) Європейський парламент;
- в) Європейський конгрес;
- г) Генеральна Асамблея Європи.

5. Скільки країн об'єднує СНД?

- а) десять;
- б) дванадцять;
- в) чотирнадцять;
- г) п'ятнадцять.

АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Теми доповідей та рефератів

1. Основні тенденції в розвитку міжнародних відносин в сучасному світі.
2. Проблеми глобалістики і криза цивілізації.
3. Головні напрями створення ефективної системи міжнародної безпеки.
4. Україна між Сходом і Заходом. Зовнішньополітичні орієнтири

української держави.

5. Національна безпека України: проблеми і шляхи укріплення.
6. Генеза систем міжнародної безпеки.
7. Геополітика: предмет, структура, функції.
8. Українські геополітичні традиції.
9. Багатополарність як нова геополітична модель світу.
10. Національні інтереси України: історія та сучасність.
11. Структура геополітичного простору.
12. Геополітична концепція С. Хантінгтона.

Логічні завдання

1. Як зв'язати інтеграційні процеси в сучасному світі та різноманітність потреб і інтересів окремих країн?

2. В чому виявляється дія тенденції посилення взаємозалежності сучасного світу?

3. Зробіть аналіз зовнішньополітичних розділів програм і платформ сучасних партій в Україні.

4. У західній політології теорія світової політики ґрунтується на понятті «національний інтерес». Сформулюйте національні інтереси України.

5. Охарактеризуйте пріоритетні напрямки зовнішньополітичної діяльності України.

6. Величина території і чисельність народонаселення держави багато в чому визначають місце країни в ієрархії міжнародних відносин, її політику на світовій арені. Серед держав сучасного світу виділіть три групи країн:

- а) великі держави;
- б) держави – регіональні лідери;
- в) малі держави.

Підберіть як приклад по п'ять держав для кожної групи. Опишіть їх геополітичні інтереси, місце і роль у системі міжнародних відносин.

7. Проаналізуйте концепції геополітичної конфігурації Європи:

- а) «Європа тотожна Західній Європі»;
- б) «Європа від Польщі до Португалії» («Європа від Бреста до Бреста»);
- в) «Європа від Атлантики до Уралу»;
- г) «Гельсінська Європа».

У чому причина різноманіття цих концепцій? Наскільки вони адекватно відбивають сучасні геополітичні процеси на Європейському континенті? У чому полягають їхні недоліки?

8. Клаузевіц У. К., пруський генерал і військовий письменник, автор праці «Похід до Росії. 1812 рік.», дав концептуальне визначення війни як політичної технології – «війна є продовженням політики іншими засобами». Зробіть аналіз вислову.

9. Американський політолог С. Хантінгтон вважає, що коли раніше війни велись між народами і країнами, то тепер вони будуть вестись між

цивілізаціями й, перш за все, на релігійному ґрунті. Чи є правомірним це твердження? Які аргументи «працюють» на користь цього висновку?

ПРОЄКТ

Україна ХХІ ст. в «європейському домі»

Мета: сформуванню комплексне уявлення про роль і місце України в інтеграційних процесах Європи в ХХІ столітті.

Об'єкт дослідження: сучасний стан життя українського народу в соціальній, культурній та освітній, економічній та політичній сферах.

Цілі дослідницької роботи:

- вивчити стан соціальної, культурної, економічної та політичної сфер життєдіяльності українського народу;
- розробити пропозиції щодо реформування політичної та економічної сфер життя суспільства;
- підготувати власну програму дій для прискорення ефективного шляху України до європейського співтовариства.

Вихідні джерела інформації: списки літератури до розділу «Міжнародна політика», інформація ЗМІ, статистичні дані соціологічних досліджень, законодавча джерельна база.

Основні методи дослідження: вивчення документів, літератури, матеріалів ЗМІ, соціологічне дослідження, анкетування, складання програм.

Етапи виконання проекту

1. Підготовчий:

- а) створити чотири дослідницькі групи за напрямками:
- стратегічне партнерство як пріоритетний напрям зовнішньої політики України;
  - шляхи реформування української економіки та інтеграція у світову економіку;
  - різноманітність шляхів і форм соціального розвитку України;
  - процес глобалізації культури та її вплив на формування громадянина світу;
- б) спланувати роботу (визначити строки здійснення дослідження, завдання групам, час і місце обговорення проміжних результатів у групах).

2. Дослідницький:

- робота в групах: аналіз матеріалів сучасних ЗМІ;
- добір літератури з даної проблематики;
- дослідження інтеграційних процесів в Україні шляхом соціологічного експерименту;
- анкетування серед студентів з проблем майбутнього України;
- підготувати пакет матеріалів з даної проблематики;
- обробити результати соціологічного експерименту;
- обробити результати анкетування;
- підготувати пакет дидактичних матеріалів до теми.

3. Підсумковий:

- проведення конференції «Україна ХХІ ст. в «європейському домі»;
- проведення круглого столу «Європейські держави - рамки стратегічного партнерства з Україною»;
- підготовка навчальної програми на основі матеріалів конференції та круглого столу «Етапи ефективного шляху України до європейського співтовариства».

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Абсентеїзм – (від лат. *absens* – відсутній) – неучасть громадян у громадському й політичному житті, у заходах, спрямованих на реалізацію їхніх прав і свобод, зокрема, ухиляння від участі у виборах.

Авторитаризм — політичний режим, що характеризується монополією на владу однієї особи, угруповання або партії при мінімальній участі народу.

Авторитарний — заснований на беззаперечному підпорядкуванні, диктаторський.

Агрегування інтересів – узгодження та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення.

Активістська політична культура – тип політичної культури, який характеризується значним інтересом громадян до політичної системи та наслідків її функціонування, активною орієнтацією на особисту участь у політичному процесі.

Англо-американська політична система – система з чітким розподілом функцій гілок влади, наявністю механізму стримувань і противаг, високою організованістю, стабільністю.

Антитехнології (девіантні технології) – політичні технології, що суперечать існуючим у суспільстві законам, нормам, традиціям та звичаям.

Артикуляція інтересів – висування вимог до осіб, що приймають політичні рішення.

Багатопартійність – одна з основоположних умов демократичного ладу, коли інтереси різних суспільних верств виражаються відповідними політичними партіями, що змагаються між собою за державну владу і здійснюють більш або менш визначальний вплив на події в суспільстві. Реальна багатопартійність не там, де багато партій, а там, де партії мають вагому соціальну базу, репрезентують суттєві інтереси, дійсно впливають на розв'язання нагальних суспільних проблем.

Бікамералізм – (від англ. *bicameral* – двопалатний) – двопалатне влаштування найвищого законодавчого і представницького органу в державі. Верхні палати парламенту держави, як правило, виконують контрольну функцію щодо дій та рішень нижньої палати й уряду, а подекуди мають також право законодавчого вето. У федеративних державах вони виконують функції репрезентації й захисту інтересів суб'єктів федерації. У двопалатних парламентах нижні палати обираються безпосередньо населенням, членами ж верхніх палат стають внаслідок загальних виборів (сенат США), делегування урядів суб'єктів федерації (бундесрат ФРН) або ж спадкоємного наслідування (палата лордів у Великій Британії).

Біхевіоризм – метод, напрям в політології. Біхевіоризм базується на вивченні політичної поведінки людей засобами емпіричних методів.

Бюрократія – (від франц. *bureau* – бюро, канцелярія та грец. *kratos* – сила, влада, панування) – система управління, що спирається на розгалужену та ієрархізовану (підпорядковану єдиному початку з гори до низу) структуру

чиновницького апарату. Бюрократія – це і сукупність службовців апарату державного управління.

Виконавча влада – одна з гілок державної влади, що відповідає за організацію та здійснення внутрішньої і зовнішньої політики, за здійснення рішень, ухвалених представницько-законодавчим органом держави.

Громадянське суспільство – суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке, будучи не залежним від держави, спільно з нею формує розвинені правові відносини, взаємодіє заради спільного блага.

Громадянськість – світоглядно-психологічний стан людини, що характеризується відчуттям себе громадянином конкретної держави, лояльним ставленням до її інституцій та законів, почуттям власної гідності у стосунках з представниками держави, знанням і поважанням прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовністю і вмінням домагатися дотримання власних прав, вимагати від держави виконання її функцій, відповідальним ставленням до своїх обов'язків перед державою, патріотизмом.

Демократизація – втілення демократичних принципів у організації суспільства.

Демократичний режим – спосіб функціонування політичної системи, заснований на визнанні народу головним джерелом влади, наділення громадян широкими правами і свободами.

Демократія – (від грец. demos – народ і kratos – влада) – така форма організації основоположної державної влади, яка передбачає народ в якості джерела державної влади, розумний її поділ, вільну виборність й оперативну змінюваність органів влади і посадових осіб, прийняття рішень за більшістю голосів.

Депутат – (від лат. deputatus – визначений, посланий) – особа, уповноважена групою людей на виконання якихось відповідальних завдань і доручень, на представництво і захист їхніх інтересів. Депутат – це виборний член представницького органу влади – парламенту чи зібрання нижчого рівня.

Держава – особлива форма людської спільноти, яка володіє суверенітетом і має певну структуру та організацію політичної влади і управління соціальними процесами на певній території.

Державний суверенітет – незалежність держави у зовнішніх і верховенство у внутрішніх справах.

Децентралізація влади – передача центром компетенції, ряду функцій і повноважень місцевим органам влади, які не підпорядковані центральній владі; правове відчуження повноважень держави як юридичної особи на користь іншої юридичної особи – місцевої влади.

Диктатура – політичний режим, що характеризується необмеженою владою однієї особи, невеликої групи або організації.

Електорат – (від франц. electeur – обираю) – корпус виборців, сукупність громадян, які користуються активним виборчим правом, тобто правом обирати когось до складу органу влади.

Еліта (фр. *élite* кращій, обраний) – найбільш видні представники певної частини суспільства, вищі щаблі в системі соціальної ієрархії.

Еліта політична – відносно невелика, внутрішньо диференційована, інтегрована група осіб, яка концентрує в своїх руках значний політичний обсяг влади. Безпосередньо приймає участь у прийнятті і здійсненні рішень, які пов'язані із використанням державної влади або впливом на неї.

Етатизм – (від франц. *etat* – держава) – підпорядкування державі усіх сфер життя суспільства; політика активного втручання держави в економічну та інші сфери життя, цілковита їх підконтрольність державі. Наслідком етатизму є крайня централізація, дріб'язкова регламентація та бюрократизація суспільних процесів, відчуження народу від участі в громадських справах, у розв'язанні спільних проблем.

Загальне виборче право – один з основоположних принципів демократичного виборчого процесу, який означає, що до участі у виборах мають бути залучені всі громадяни країни, які досягли встановленого законом віку, без жодних обмежень, за винятком випадків, однозначно визначених законом.

Законодавча влада – орган державної влади, відповідальний за створення й дотримання певної системи законодавства у суспільстві, уповноважений ухвалювати нові і змінювати чинні закони. До функцій законодавчої влади в демократичних суспільствах належать також репрезентація інтересів громадян, призначення на посади й формування державних органів, контроль за діяльністю виконавчої влади та ін.

Змішаний політичний режим – політичний режим, який інтегрує ознаки усіх основних політичних режимів: демократичного, авторитарного, тоталітарного, анархічного та ін.

Зовнішня політика – політика держав у сфері міждержавних відносин.

Інтегративна функція політичної культури – досягнення на базі загальноприйнятих політико-культурних цінностей злагоди в межах існуючої політичної системи.

Компаративістика – порівняльна політологія; компаративістика вивчає політичний процес і політичні інститути в їх предметному порівнянні.

Компроміс – (від лат. *compromissum* – угода, згода) – згода, порозуміння з політичним опонентом, що досягнуті шляхом взаємних поступок. Компроміс у політичній взаємодії є однією із суттєвих ознак демократичного суспільства, його визначальним принципом.

Комунікативна функція політичної культури – функція, яка дозволяє встановити зв'язок між учасниками політичного процесу, а також передавати елементи політичної культури від покоління до покоління, накопичувати політичний досвід.

Конституціоналізм – (доктринальне поняття) – теорія і практика обмеження і всевладдя держави з допомогою права, основні норми якого відображено в конституції.

Контент-аналіз – метод прикладної політології, що передбачає цілеспрямоване вивчення певного типу документів.

Контреліта – особи, які мають характерні для еліти психологічні якості, але ж не мають доступу до керівних функцій в силу свого соціального статусу та різних бар'єрів.

Контрибуція – фінансові зобов'язання держави, яка прогнала війну.

Конфедерація – союз самостійних, суверенних держав, який створюється з метою проведення єдиної політики щодо вирішення певних проблем.

Конфронтація політична – динамічний аспект міждержавних взаємодій, який характеризується напруженістю відносин.

Легітимність – здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Лібералізм – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва і демократичних свобод.

Лідер політичний – авторитетний член громадської організації або соціальної групи, особистісний вплив якого дозволяє йому відігравати істотну роль у соціально-політичних процесах і ситуаціях, регулюванні взаємин у колективах, групах, суспільствах, націях, державах, міжнародних відносинах.

Лідерство – постійне пріоритетний вплив з боку певної особи на усе суспільство, організацію або групу.

Лідерство політичне – процес взаємодії лідера і мас, в процесі якого лідер має значний вплив на суспільство.

Монархія – форма правління, яка характеризується спадковою передачею влади голові держави, і вона не є похідною від якоїсь іншої влади та виборців.

Народний суверенітет – незалежне від будь-яких сил, обставин та осіб верховенства влади (суверенітет держави, народу, нації, особи), який заснований на визнанні всього повноправного населення тієї чи іншої країни джерелом політичної влади.

Нацизм – різновид політичного режиму, для ідеології якого характерні расизм, шовінізм, антидемократизм, елітизм, зовнішньополітичний експансіонізм, марення про світове панування.

Національно-державний інтерес – стратегічна мета зовнішньої політики держави і засоби її досягнення. У загальному вигляді відображений в конституції держави.

Нейтралітет – спосіб міждержавного політичного розвитку; особливий правовий статус держави й зовнішньополітична мета.

Опозиція політична – політичні сили, що протиставляють свою політику політиці правлячої партії або уряду.

Партійна система – сукупність політичних партій, пов'язаних з іншими елементами політичної системи та між собою певними впорядкованими відносинами.

Патріархальна політична культура – політична культура, для якої властиві відсутність у людей інтересу до політики, політичної влади та політичних інститутів; невіддільність політичних орієнтацій від релігійних норм, орієнтація членів суспільства на вождів племені, шаманів.

Підданська політична культура – тип політичної культури, який відзначається певним інтересом соціальних суб'єктів до функціонування політичної системи. Проте самі суб'єкти не виявляють особливої політичної активності, покладаючи свої надії на органи влади та політичних лідерів.

Плебісцит – форма загального голосування, різновид референдуму.

Плюралізм – система влади, заснована на взаємодії та співпраці основних політичних сил і організацій.

Поведінка політична – взаємодія суб'єкта з політичною реальністю, яка охоплює його дії та орієнтації щодо політичної практики.

Поділ влади – провідний механізм функціонування всіх видів політичної і неполітичної влади.

Поліархія – політичний режим, що характеризується високою мірою конкурентності і політичної участі.

Поліс – особлива форма політичної і соціально-економічної організації суспільства в давній Греції та Італії; поліс – перше в історії втілення єдності політичної структури і громадянського суспільства.

Політика – сфера життєдіяльності суспільства, політика – специфічна професійна діяльність з опосередкування ідеалів, цілей та інтересів соціальних спільнот – соціальних груп, класів, націй та держав.

Політична влада – здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об'єднань за допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства; центральні, організаційні й регулятивно-контрольні засади політики.

Політична діяльність – цілеспрямовані дії, за допомогою яких члени політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності.

Політична культура – рівень засвоєння людиною й суспільством політичних ідей, поглядів, концепцій, програм, досягнень суспільно-політичної думки; зрілість і компетентність в оцінках політичних явищ; форма політичної етики, поведінки, вчинків і дій.

Політична орієнтація – (від франц. orientation – звернення на схід, від лат. oriens – схід) – певні уявлення політичних суб'єктів про цілі, завдання діяльності політичних партій, політичного режиму, суспільства в цілому.

Політична партія – добровільне об'єднання людей на ідеологічному та організаційному ґрунті з метою завоювання, утримання та використання державної влади для реалізації інтересів певних соціальних груп.

Політична позиція особи – це індивідуальне явище, яке включає емоційне ставлення особи до політичних процесів і явищ, переконання її стосовно політичних норм і цінностей, схильність до політичної діяльності відповідного напрямку і дозволяє зрозуміти мотиви індивідуального політичного поведіння.

Політична свідомість – опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблема влади, формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів; сукупність поглядів,

оцінок, установок, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають відносної самостійності.

Політична система суспільства – це цілісна, інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур і відносин, що відображає інтереси усіх політичних і соціальних сил суспільства.

Політична соціалізація – своєрідне уведення людини про політичне середовище, залучення її до системи сформованих в суспільстві політичних орієнтацій, традицій, навичок, передача їй та засвоєння нею існуючих політичних відносин, процесів, явищ, включення її до системи політичних зв'язків шляхом розвитку її політичної активності та наділення її якостями, що необхідні для нормального функціонування суспільства.

Політична участь – це здійснення або підтримка певних акцій з метою вираження інтересів, позицій, вимог, настроїв, що панують у масах, формування їх у конкретні вимоги; здійснення тиску на органи влади, або домогтися їх виконання, заявити свій протест чи підтримати певні рішення ті дії.

Політичний плюралізм – існування різноманітних політичних позицій учасників політичного процесу та можливість їхньої інституціоналізації й представлення на владному рівні.

Політичний протест – прояв негативного ставлення до політичної системи в цілому, її окремих елементів, норм, цінностей у відкрито демонстративній формі.

Політичний процес – хід розвитку політичних явищ, сукупність дій різноманітних політичних сил, течій, котрі прагнуть здійснення певних політичних цілей, програм.

Політичний режим – сукупність методів і засобів, за допомогою яких владні органи здійснюють управління суспільством і забезпечують своє політичне панування.

Політичний хепенінг – гумористична форма політичного протесту.

Політичні відносини – взаємини суб'єктів політики з приводу завоювання та здійснення влади (міжкласові, міжнаціональні, міждержавні).

Правова держава – держава, в якій не тільки проголошуються, але й забезпечуються права і свободи особистості, реалізується принцип взаємної відповідальності держави і всіх, хто вступає з нею у взаємини.

Представницька демократія – форма демократії, за якої громадяни доручають прийняття державних рішень своїм представникам (делегатам, депутатам), уповноважують їх презентувати й відстоювати свої інтереси і, таким чином, через своїх обранців впливають на управління державою.

Прикладна політологія – складова частина загальної політології, яка використовує засоби мікрополітичного аналізу й вивчає окремі поодинокі явища політичного життя.

Принципи міжнародної політики – норми, що визначають цивілізовану політичну технологію у відносинах з державами (були прийняті у Хельсінках).

Рекрутування еліт – механізм відбору в правлячу еліту, на керівні посади в державі або партії.

Республіка – форма правління, за якої вищі державні органи влади обираються народом на певний період.

Ресурси влади – сукупність засобів, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта.

Реформа політична – перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства, що здійснюються без зміни основ існуючого ладу.

Рівність політична – демократичний принцип, що означає рівність людей перед законом і демократичними органами основоположної влади, рівну міру відповідальності за однакові дії. Вимога політичної рівності передбачає, що нікому не може бути надано переваг. Політична рівність передбачає рівний доступ громадян до обіймання державних посад, рівні можливості участі у прийнятті спільних рішень.

Рішення політичне – політична дія інформованого суб'єкта влади для реалізації певної мети, що передбачає оптимізацію умов функціонування даного суб'єкта і визначення перспектив його подальшого розвитку.

Свободи політичні – можливість громадян захищати й відстоювати свої інтереси та права у визначеному законом порядку. Політичні свободи спираються на основоположні права людини, передусім на право вільного розвитку особи. Серед суто політичних свобод – свобода зборів, право засновувати спілки й товариства, свобода волевиявлення (виборче право).

Селекторат (лат. *selectio* відбір, вибір) — коло осіб, які здійснюють відбір претендентів на керівні посади.

Соціалізація політична – процес засвоєння індивідом упродовж його життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить.

Соціалізм – вчення і теорія, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей в залежності від затраченої праці.

Соціальна база партії – частина населення країни, що підтримує програму певної політичної партії та голосує за неї на виборах.

Соціальна держава – держава, яка забезпечує громадянинові гідні умови життя, праці, соціальної захищеності, надає можливості для самореалізації.

Стиль лідерства — сукупність прийомів та методів діяльності політичного лідера, характер взаємодії з членами груп та послідовниками.

Структура політичної системи – сукупність владних інститутів, що пов'язані між собою і створюють стійку цілісність.

Суб'єкт міжнародного права – держава, яка реалізує принцип міжнародного права на самовизначення, державний суверенітет, недоторканість території, рівність у відносинах з іншими суб'єктами міжнародної політики та інше.

Тероризм державний – форма державної політики, яка ґрунтується на застосуванні екстремістської технології.

Технології політичної діяльності – сукупність методів і систем послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату.

Тоталітаризм – політичний режим, що прагне до встановлення абсолютного і всепроникаючого контролю над людьми, особою, суспільством.

Узурпація — протизаконний захват, насильницьке привласнення чужого.

Унітарна держава – держава, яка характеризується однаковим юридичним статусом усіх адміністративно-територіальних одиниць, що обмежені в своїх повноваженнях і не мають якоїсь політичної самостійності.

Фактор-аналіз – метод прикладної політології, що зводить численні емпіричні дані до основних визначальних факторів, які впливають на ситуацію.

Фашизм – крайня, антидемократична, радикально-екстремістська політична течія, яка тяжіє до встановлення терористичної диктатури.

Федеративна держава – держава, яка є об'єднанням кількох територіальних утворень у єдиний союз. Дані утворення мають певну самостійність, значні повноваження і власне законодавство.

Форма державного правління – спосіб організації верховної державної влади, принцип і механізм взаємодії її структурних елементів.

Форма державного устрою – територіально-політична організація держави, яка характеризується певним політико-правовим статусом її складових частин і принципами взаємовідносин центральних і регіональних органів державної влади.

Хунта – група змовників, що незаконно захопили владу і правлять диктаторськими методами.